

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI'DA FABRİKAYA DAYALI
SANAYİLEŞME POLİTİKALARININ FESHANE-İ
AMİRE ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Kübra DİNÇER
2502170138

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ahmet KALA

İSTANBUL - 2023

ÖZ

OSMANLI'DA FABRİKAYA DAYALI SANAYİLEŞME POLİTİKALARININ FESHANE-İ AMİRE ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

KÜBRA DİNÇER

Feshâne-i Âmire farklı yönleriyle kısa dönemli kesitler halinde ele alınan bir sanayi kuruluşu olmuştur. Fabrikanın kuruluşundan yirminci yüzyıl başlarına kadar uyguladığı hammadde, üretim, teknoloji, enerji, pazar ve yan sanayi politikalarını inceleyen bu çalışma bütüncül bir katkı sağlamayı amaçlamıştır. Çalışmanın hedefi, fabrikanın hangi tamamlayıcı kurum ve politikalarla desteklendiğini ortaya koymaktır. Bunun için temel kaynaklar Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilmiş ve analize tabi tutulmuştur. Çalışmada öncelikli olarak Feshâne-i Âmire'nin ana sanayi olarak uyguladığı üretim, fiyat ve pazar politikaları incelenmiştir. Feshane Fabrikası hammadde temininde de kendisine bağlı tamamlayıcı bir kurum olan Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü üzerinden uzun bir dönem faaliyetlerini sürdürmüştür. Çalışmada, bu müdürlüğün faaliyetlerine de detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Son olarak, fabrikanın yan sanayi politikaları ele alınmış ve yan sanayide kurumsallaşmaya gittiği tespit edilmiştir. Ana sanayiye bağlı bir yan sanayi olan Çuka Fabrikası'nın faaliyetleri ayrı bir şekilde incelenmiş ve ana sanayi ile ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Sanayileşmesi, Fabrikalar, Feshane-i Amire, Çuka Fabrikası

ABSTRACT

EXAMINATION OF FACTORY-BASED INDUSTRIALIZATION POLICIES IN THE OTTOMAN EMPIRE THROUGH FESHANE-İ AMİRE

KÜBRA DİNÇER

Feshâne-i Âmire has become an industrial establishment, which is handled in short-term sections with different aspects. This study, which examines the raw material production, technology, marketing and sub-industry policies implemented by the factory from its establishment to the beginning of the twentieth century aimed to make a holistic contribution. The aim of the study is to reveal which complementary institutions and policies support the factory. For this, the main sources were obtained from the Presidency Ottoman Archive and analyzed. In the study, firstly, the production, price and market policies implemented by Feshâne-i Âmire as the main industry were examined. Feshane Factory continued its activities for a long period of time through the magnificent directorate of Ağnâm-ı Şahâne, a complementary institutions affiliated to it, in the supply of raw materials. In the study, the activities of Ağnâm-ı Şahâne directorate are also given in detail. Finally, the sub-industry policies of the factory were discussed and it was determined that the sub-industry was institutionalized. The activities of the Çuka Factory, which is a sub-industry enterprise connected to the main industry, were examined separately and its relations with the main industry were tried to be revealed.

Keywords: Ottoman Industrialization, Factories, Feshane-i Amire, Çuka Factory

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl boyunca uygulamış olduğu sanayi politikalarını Feshane Fabrikası üzerinden incelemeyi amaçlayan bu çalışma, uzun bir araştırma dönemi sonrası meydana gelmiştir. Özellikle çalışmanın ele alındığı dönemdeki kaynakların Osmanlıca metinlerden oluşması ve bunların okunmasında karşılaşılan güçlükler bu işin tek başına üstesinden gelinemeyeceğini göstermiştir. Bu noktada pek çok kişinin çalışma üzerinde katkısı olmuştur.

Tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Kala ve tez izleme jürimde bulunan Prof. Dr. Ömer Karaoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Çağrı Kocakaplan'a göstermiş oldukları anlayıştan ve katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Doç. Dr. Çiğdem Gürsoy ve Dr. Öğr. Üyesi Ercüment Balcı hocalarımla yapıcı eleştirileri çalışmanın şekillenmesine önemli katkıda bulunmuştur. Arşivde geçirdiğim iki yıl kadar bir zamanda kayıtların taranması ve okunması sürecinde yardımcı olan arşiv uzmanlarından Aydın Kurt, Ayşe Kavak ve Mehmet Özen'e teşekkür ederim. Konuyla ilgili her türlü bilgi ve belgeyi paylaşan ve önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a, değerli arkadaşlarım Nurdan Gür ve Mine Durmuş'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu zorlu süreçte en büyük motivasyon kaynağım olan Fatih Demirkıran'ı anmadan geçemeyeceğim. Bu çalışmayı annem ve babama hediye ediyorum.

Kübra DİNÇER

İSTANBUL, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar LİSTESİ.....	VII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM FESHANE-İ AMİRE'DE UYGULANAN ÜRETİM, FİYAT VE PAZAR POLİTİKALARI

1.1. Fabrikada Uygulanan Üretim Politikaları	20
1.1.1. Fabrikada Üretilen Ürünler	20
1.1.2. Üretim İçin Gerekli Malzeme ve Diğer Giderler	29
1.1.2.1. Malzeme Giderleri	31
1.1.2.2. Teknoloji Giderleri	37
1.1.2.3. İşgücü Giderleri	42
1.1.3. Feshane Fabrikası Giderlerinin Finansmanı	66
1.1.3.1. Fabrika Kârları	66
1.1.3.2. İç Borçlanma	71
1.1.3.3. Dış Borçlanma	75
1.1.4. Fabrika Ürünlerinde Birim Maliyet Hesaplaması	80
1.2. Fabrikada Uygulanan Fiyat Politikaları	81
1.3. Fabrikada Uygulanan Pazar Politikaları	85
1.3.1. Pazarda Askeri ve Sivil Piyasa Üstünlüğünün Fes Satış Miktarı Üzerinden İncelenmesi.....	98
1.4. Fabrika Kârlarının Artırılması İçin Alınması Zorunlu Tedbirler	99
1.5. Fabrikanın Harbiye Nezareti Dönemindeki Faaliyetleri	105

İKİNCİ BÖLÜM
FESHANE-İ AMİRE HAMMADDE TEDARİK KURUMLARI VE
UYGULANAN HAMMADDE POLİTİKALARI

2.1. Feshane Fabrikası'nın Kuruluş Döneminde Hammadde (Yapağı) Temini.....	110
2.2. Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü Faaliyetleri.....	113
2.2.1. Ağnâm-ı Şahâne Giderleri.....	116
2.2.2. Ağnâm-ı Şahâne Gelirleri.....	120
2.3. Ağnâm-ı Şahâne Yapağısı Miktarları ve Birim Fiyatları.....	122
2.4. Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün Kâr Zarar Durumu.....	127
2.5. Ağnam Müdürlüğü'nün Bölgesel ve Kurumsal Etkinliğinin Azalması.....	129
2.6. Yerli, Yabancı ve Gayrimüslim Tüccarlar	134
2.7. Çiftlikler ve Avrupa Yün Şirketleri.....	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FESHANE-İ AMİRE YAN SANAYİSİ: ÇUKA FABRİKASI

3.1. Osmanlı Yünlü Sanayisi ve Çuka İmalatına Yönelik Girişimler.....	151
3.2. Çuka Fabrikası'nın Kuruluş Nedeni, Kuruluş Yeri Seçimi ve Sermayesi.....	157
3.3. Çuka Fabrikası İnşası	159
3.4. Fabrika İçin Satın Alınan Makine ve Teknik Aletler.....	159
3.5. Çuka Fabrikası'nda Makine ve Teçhizatın Finansmanı.....	170
3.6. Çuka Fabrikası'nda Üretim ve Kâr Zarar Durumu	179
3.6.1. Fabrikada Üretilen Çuka Türleri ve Miktarları	185
3.7. Çuka Fabrikası Pazarı	192
3.8. Feshane ve Çuka Fabrikası'nda İmal Edilen Ürünlerin Maliyetler ve Satış Gelirleri Üzerinden Karşılaştırması	200
SONUÇ.....	206
KAYNAKÇA	213
EKLER.....	237
ÖZGEÇMİŞ.....	253

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1849-1863 arası Feshane’de üretilen fes miktarı, toplam ve birim fes maliyetleri (adet/kuruş)	23
Tablo 2: 1861/1862 yılında Feshane’de üretilen ürün çeşitleri, miktarları ve maliyetleri	27
Tablo 3: 1861-1863 arası Feshane’de imal edilen ürün miktarı, maliyet ve hasılatı	28
Tablo 4: 1857-1876 arası fabrika imalatı için gerekli girdiler ve tedarikçi kurumlar.. ..	34
Tablo 5: 1857-1875 arası Feshane’ye makine ve teçhizat tedarik eden tüccarlar.....	41
Tablo 6: Feshane’de çalışan amelelerin kimlikleri, sayıları ve ortalama maaşları Kasım 1849 (kuruş).....	48
Tablo 7: Fes çarhlarında çalışanların ortalama aylıkları, çalışan kişi sayısı ve kimlikleri. 1859 Eylül	49
Tablo 8: Feshane Fabrikası memurlarının isim, görev ve maaşları Mart 1836 (kuruş)	52
Tablo 9: Feshane’de usta, memur ve emekli maaşları ile ilgili düzenlemeler Mart 1858 (kuruş)	55
Tablo 10: 1862-1865 arası Feshane’de memur, usta ve emekli maaşları (kuruş).....	57
Tablo 11: Feshane’de çalışan memur ve ustaların isim, görev ve maaşları Kasım 1875 (kuruş)	62
Tablo 12: Feshane’de çalışan yevmiyeli ve ücretli amelelerin görevleri, sayıları, yevmiye ve ücretleri Kasım 1875 (kuruş).....	63
Tablo 13: 1836-1848 arası dönemde Feshane Fabrikası kârları ve oranı (kuruş/yüzde)	67
Tablo 14: 1841-1854 arası Feshane Fabrikası kârlarının dağılımı (kuruş/yüzde)	68
Tablo 15: 1857-1876 arası Feshane Fabrikası gelir gider ve kâr tutarları (kuruş/yüzde)	70
Tablo 16: 1840-1863 arası Feshane’de döner sermaye, cari varlık ve borç tutarları (kuruş)	71
Tablo 17: 1871 yılında Feshane için Marsilya’dan alınan teknik aletler ve tutarları.	78
Tablo 18: Feshane Fabrikası’nda fesin birim satış fiyatları (kuruş).....	82
Tablo 19: 1835-1848 arası Feshane’den elbise ambarına verilen fes miktarı, toplam ve birim fes fiyatları (adet/kuruş)	86
Tablo 20: 1836-1848 arası fabrika dükkânlarından halka satılan fes miktarları ve gelirleri (adet/kuruş).....	88
Tablo 21: Feshane Fabrikası’na ait dükkânlar ve dükkân memurlarının isimleri.....	93
Tablo 22: 1840-1874 arası fabrikadan satış yapılan kurumlar ve alacak tutarları(kuruş)	95
Tablo 23: Feshane’den askeriye ve piyasaya yönelik fes satış miktarları (adet)...	98

Tablo 24: 1840-1849 arası Feshâne-i Âmire'ye ait ağnam türleri ve miktarları (baş)	114
Tablo 25: 1833-1864 arası Ağnâm-ı Şahâne gelir kalemlerinden elde edilen hasılat tutarları (kuruş).....	121
Tablo 26: 1833-1864 yılları arası Feshane'ye gönderilen yapağların birim fiyatları (kuruş)	125
Tablo 27: 1841-1864 arası Ağnam Müdürlüğü idaresindeki ağnam mevcudu, toplam ve birim maliyetleri (baş/kuruş).....	132
Tablo 28: 1866-1874 arası Feshane'ye yapağı tedarik eden kurumlar, yapağı türleri, miktar ve değerleri	138
Tablo 29: 1872-1875 arası Mihaliç'te bulunan Feshane ağnamından gönderilen yapağı miktarı ve değerleri (kıyye/kuruş).....	146
Tablo 30: 1841 yılında İngiltere'den getirilen teknik alet ve edevatın içeriği ve tutarı	160
Tablo 31: 1843-1844 yıllarında İngiltere ve Belçika'dan ithal edilen teknolojinin içeriği ve tutarı	161
Tablo 32: 1848 yılında Londra, Belçika, Saksonya ve Fransa'dan getirilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarları.....	163
Tablo 33: 1849 yılında Belçika, İngiltere ve Fransa'dan getirilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarları	164
Tablo 34: 1850, 1852 ve 1853 yıllarında İngiltere, Belçika ve Fransa'dan ithal edilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarı	167
Tablo 35: 1842-1850 arası Feshane'den Çuka Fabrikası'na aktarılan kârlar (kuruş)	170
Tablo 36: 1845-1850 yılları arası Çuka Fabrikası'nda imal edilen çuka üretim miktarı ve maliyeti.....	181
Tablo 37: 1845-1851 arası Çuka Fabrikası'nda çuka satış miktarı, maliyeti ve hasılatı (zira/kuruş).....	182
Tablo 38: 1864 Eylül-1866 Mart arası çuka imalat faaliyetlerine dair hesaplamalar	189
Tablo 39: 1866-1869 arası ince ve kaba çuka satış miktarı ve gelirleri (arşın/kuruş)	197
Tablo 40: 1874 yılında çuka satışının yapıldığı kurumlar, satılan çuka türleri ve miktarları (arşın).....	198
Tablo 41: Feshane ve Çuka Fabrikası'nda fes ve çuka satış miktarları ve elde edilen gelirler	205

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: 1849-1854 arası fes ürününe ait maliyet kalemlerinin dağılımı (kuruş) ...	30
Grafik 2: Fes amelesinin toplam ücretleri ile toplam fes maliyetleri (kuruş).....	46
Grafik 3: 1840-1863 yılları arası Feshâne-i Âmire'de iç borçlanma tutarları (kuruş)	73
Grafik 4: 1840-1866 arası Feshâne-i Âmire'ye ait toplam ağnam sayısı (baş)	115
Grafik 5: 1833-1866 arası Feshane'ye gönderilen ağnam yapağısı miktarları (kıyye)	124
Grafik 6: 1833-1866 arası Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün kâr/zarar tutarları (kuruş)	127
Grafik 7: 1866-1874 arası Feshane'ye yapağı gönderen kurumlar ve yapağı miktarları (kıyye)	140
Grafik 8: 1841-1853 arası Feshane ve Çuka Fabrikası için Avrupa'dan getirilen makine ve teknik alet maliyetleri (kuruş).....	169
Grafik 9: 1842-1850 arası Feshane yıllık kârlarından Çuka Fabrikası inşası ve teknik giderleri için aktarılan tutarlar (kese).....	172
Grafik 10: 1845-1865 yılları arası Çuka Fabrikası'ndaki kâr-zarar tutarları (kuruş)	184
Grafik 11: 1845-1876 arası Çuka Fabrikası'nda üretilen çuka miktarları (arşın)...	186
Grafik 12: 1849-1873 arası Çuka Fabrikası'nda imalat, satış ve stok miktarları (zira)	192
Grafik 13: 1866-1869 arası dönemde çuka satışının kurumlara göre dağılımı (arşın)	198
Grafik 14: 1843-1861 arası çuka maliyetleri ve toplam ürün maliyetleri (kuruş) ..	202

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı Eser
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
A.y.	: Aynı Yer
ABD	: Ana Bilim Dalı
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
FBE	: Fen Bilimleri Enstitüsü
İSOD	: İstanbul Sanayi Odası Dergisi
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PhD diss	: Doktora Tezi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralığı
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume

GİRİŞ

19. yüzyıl öncesinde Avrupa’da tekstil sanayiinde üretim biçimleri kırsal alanlarda ve şehirlerde farklılık göstermekteydi. Kırsal bölgede halk küçük ölçekli imalat yaparken, şehirlerde üretim lonca denetimindeki esnaf birlikleri tarafından yapılmaktaydı. Var olan üretim biçimleri bu şekildeyken, ticaretle zenginleşen burjuvazi kesimi (tüccarlar) her iki üretim biçimine de farklı yollardan müdahale ederek yeniden şekillendirmiştir. Şehirlerde üretim yapan loncalara finansal destek sağlayarak bu sınıfı kendisine bağımlı kılan ve sistemin gücünü azaltan tüccarlar, kırsal bölgede ise hane üretimini sipariş üzere üretim (putting out sistem) şeklinde organize ederek bu bölgede üretim yapan halkı kendine bağımlı kılmıştır. Böylelikle yeni üretim tarzı olan manifaktüre geçiş sağlanmıştır.¹ 18. yüzyıl Avrupası’nda sanayi üretimi doğrudan ticaretle ilişkili olup tüccarların kendileri adına üretim yaptırımları ve bu üretimi satmaları olarak tanımlanmaktaydı. 19. yüzyılda ise bu tanım uzun vadeli yatırımlar ve ilgili riskler şeklinde değişmiştir. Sanayi üretimindeki aktörler ve imalat tanımındaki bu değişim, kurumsal yapıdaki değişimi de beraberinde getirmiş, bundan böyle yeni üretim düzeni karmaşık makinelerin kullanımına bağlı hale gelmiştir. Karmaşık makinelerle gerçekleştirilecek üretim ise, fabrika üretim sistemi olarak adlandırılan yeni kurumsal yapıyı ortaya çıkarmıştır.²

Yeni bir üretim modeli olan fabrika üretim sistemi, kendisini daha önce uygulanan üretim modellerinden farklı kılan dört unsur üzerinden tanımlamaktadır. Bu unsurlardan birincisi, belli bir mekânda üretimin gerçekleştirilmesi, teknoloji ve işgücünü de bu mekâna dahil etmesidir. İkincisi, bu üretim sisteminde teknik yeniliklerin takibi mecburi olup, mümkün mertebe emek yoğun üretim biçimlerinden teknoloji yoğun üretim biçimlerine geçilmesi istenmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için enerji kaynaklarının teknoloji gelişimi ile paralellik içinde olmasına önem verilir.³

¹ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar (Mücadele Oyunları)**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.2, Ankara, Gece Yayınları, 1993, s. 259-278 ve 287-296.

² Karl Polanyi, **The Great Transformation The Political and Economic Origins of Our Time**, Boston, Beacon Press, 2001, s. 77-80.

³ Fabrika üretim sisteminde, teknik gelişmelerin inorganik enerji gücü ile desteklenmesini gerekli kıldığı üzerinde durulmaktadır. Carlo Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, s.43.

Bu sistemde belli bir hiyerarşik düzen ve çalışan işgücünün haklarını düzenleyici hukuki normlar vardır. Ayrıca işgücü arasında geleneksel üretim biçimlerinde olmadığı kadar uzmanlaşma ve işe göre çalışma uygulaması hâkimdir.⁴ Fabrika üretim düzenindeki en önemli hususlardan biri, imalatla sürekliliğin sağlanmasıdır. Zira imalatla süreklilik belli ölçülerde sağlanamadığı takdirde, yeni üretim düzeni riskinin göze alınması olanaksızlaşır. İmalatla süreklilik ise hammadde ve enerji tedariki ve pazar gibi değişkenlere bağlıdır.⁵

18. yüzyılın sonunda fabrikalarda yüksek oranda üretim, Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği İngiltere'de yapılmaya başlanmıştır. 18. yüzyılda sanayileşme süreci ve ön koşullar İngiltere'nin tarımsal yapısı ve toprak mülkiyeti şekline bağlı olarak açıklanmaktadır. Toprakta, köylülüğe dayanmayan ve mülkiyetin büyük toprak sahiplerine ait olduğu bir yapı mevcuttu. Büyük toprak sahipleri altında bunlara bağlı kiracı çiftçiler bulunmaktaydı. Çiftçilerin emeğini kiraladığı tarım işçileri en alt kesimi oluşturmaktaydı. Böyle bir tarımsal yapıda asgari geçimlik düzeyin aşılması, fazlalık oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Sinaî imalatında gerçekleştirildiği bu sahada, önemli gelişmeler meydana gelmiş ve sanayi köyleri oluşmuştur. Böylece tarımsal faaliyetlerle tarım dışı faaliyetlerin bütünleşmesi sağlanmıştır. Tarım bölgeleri ile sanayi bölgeleri arasındaki ilişki piyasa ekonomisinin ve ulusal pazarın gelişimini sağlamış ve sermaye birikim sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca İngiltere'de teknoloji sorunlarının hafifliği, teknik eleman sorunun olmaması, imalat ünitelerinin küçük ölçekte kurulması ve biriken kârlarla finanse edilerek genişletilebilmesi de önemli avantajlardandır.⁶ Tüm bu süreç, 19. yüzyılda uygulanan ekonomi sisteminin birden bire ortaya çıkmadığı, sürece yardımcı olacak alt yapının daha önceki gelişmelerle

⁴ Thomas M. Geraghty, "Factory System", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Ed. By Joel Mokyr, Vol.2, New York, Oxford University Press, 2003, s. 247; İngiltere'de fabrika üretim sistemi ve bu sistemde işbölümü konusu, Adam Smith tarafından 1776 yılında yazımı tamamlanan ve beş ciltten oluşan *Milletlerin Zenginliği* adlı eserin ilk cildinde detaylı bir şekilde yer almaktadır. İngiltere'de ve bazı Avrupa ülkelerinde loncaların yerine almaya başlayan fabrika ve atölyelerde işbölümü ve makine kullanımının oldukça yaygın olduğu ve bunun üretimi geometrik olarak artırdığı belirtilmektedir. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, Çev. Haldun Derin, C.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 33-34, 109-144.

⁵ John Harold Clapham, **An Economic History of Modern Britain: Machines and National Rivalries (1887-1914) with an Epilogue (1914-1929)**, Vol. 3, Newyork, Cambridge University Press, 2009, s. 100-106.

⁶ Eric J. Hobsbawn, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi, 2018, s. 28.

desteklendiğini göstermektedir. Nitekim İngiltere’de ulusal ölçekteki parasal ekonomi, uluslararası parasal ekonomi ölçeğine geçişte önemli bir aşamadır.⁷

İngiltere’de bu koşulları sağlayan altyapının zaman içerisinde oluştuğu kimi yazarlar tarafından da ifade edilmiştir. Bu koşulları Robert C. Allen eserinde, sosyal yapı, toprakla ilgili mülkiyet hakları, entelektüel birikim ve bilim şeklinde açıklamaktadır.⁸ Phyllis Deane tarafından da Sanayi Devrimi öncesi araştırılmış ve bu devrimin tedrici ve hazırlayıcı ön aşamalardan oluştuğunu belirtmiştir. Bu aşamaları demografik, tarım, ticaret, taşıma devrimi olarak sıralamıştır.⁹ Sanayi Devrimi’nin aslında *sanayi evrimi* sonucu meydana geldiği bazı iktisat tarihçilerinin de özellikle üzerinde durdukları hususlar arasında yer almaktadır.¹⁰ Avrupa’da sanayi evriminin ilk aşaması 1000-1300 arası Roma İtalyan şehir devletleri merkezli Akdeniz dünyasında başlamıştır. 1500-1750 arası dönemde sanayinin evrimi ticari kapitalizmle güçlenerek devam etmiş ve Akdeniz’den Batı-Kuzey Avrupa’ya geçiş yaşanmıştır. 1650’lerden itibaren sanayinin evrimi artık İngiltere’de şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde İngiltere’de sanayi evrimi kırdan atölye üretimi ile kendini gösterirken, yaklaşık yüzyıl sonra fabrika üretimine geçilmiştir. Böylece sanayi evrimi gelişerek hızlanmış ve Sanayi Devrimi denilen süreç başlamıştır.¹¹

⁷ A.e., s. 32-37.

⁸ Robert C. Allen, **The British Industrial Revolution in Global Perspective (New Approaches to Economic and Social History)**, Newyork, Cambridge University Press, 2012, s. 3.

⁹ Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, Çev. Tevfik Güran, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.17-63.

¹⁰ John U. NEF, İngiltere’de sanayinin 16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın sonlarına kadar tedrici bir şekilde evrim halinde değiştiğini belirtmiştir. John Ulric NEF, “The Progress of Technology and the Growth of Large Scale Industry in Great Britain (1540-1640)”, **The Economic History Review**, C.5, S:1, 1934, ss. 3-24. NEF’in yanı sıra sanayinin evrim halinde geliştiği üzerinde Arnold TOYNBEE’de durmuştur. Arnold TOYNBEE, **Lectures on the Industrial Revolution in England**, Basılmamış Ders Notları, 1984. Sanayinin değişimini NEF ve TOYNBEE kadar geniş değil, daha dar bir dönemde ele alan W.W. Rostow’dur. Rostow, beş aşamadan oluşan iktisadi gelişme merhaleleri içinde sanayileşmeyi üç aşamada şu şekilde açıklamaktadır; Birinci aşama harekete geçme hazırlıkları, ikinci aşama harekete geçme ve üçüncü aşama ise olgunluğa gidiş aşamasıdır. Son aşamaya ulaşan toplumlar sanayi devrimini tamamlamış toplumlardır. Avrupa’da 1783-1802 arası harekete geçme hazırlıklarını tamamlayan ilk ülkenin İngiltere olduğunu da ayrıca belirtmiştir. W.W. Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri Komünist Olmayan Bir Manifesto**, Çev. Erol Güngör, İstanbul, 1966, s.16-56.

¹¹ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere’de uygulanan fabrikaya dayalı üretim biçiminin, Sanayi Devrimi’nin ikinci evresini oluşturduğu şeklinde oldukça yeni bir tez Ahmet Kala tarafından ortaya konulmuştur. Yazar, Sanayi Devrimi’nin ilk evresini 13 yüzyıl başlarına kadar götürmektedir. Nitekim 1200’li yıllarda Selçuklu Anadolu’sunda Ahi Evran tarafından yeni ve önemli bir üretim biçimi organize edilmiştir. Öncesinde tek bir bireyin yaptığı üretimi, sonrasında aynı gruba mensup esnaf belli bir mekânda birlik oluşturarak dükkân/atölye ölçeğinde yapmaya başlamıştır. Bu yeni üretim biçimi yazar tarafından Sanayi Devrimi’nin ilk evresi olarak kabul edilmiştir. Esnaf-sanayi birlikleri şeklindeki

Diğer önemli gelişmeler ise bilimsel aktiviteler neticesinde ortaya çıkan buluş ve icatlardır.¹² Bütün bu aşamalar birbiriyle bağlantılı ve destekleyici şekilde yeni bir üretim modeli olan fabrika sisteminin tam olarak yerleşmesini sağlamıştır.¹³

İngiltere’de pamuklu tekstil sanayisinin gelişmesine yol açan yeni makineler ve fabrikada örgütlenme biçimi, birçok gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Ürünlerin karşılık bulacağı pazar arayışları içine girilmiştir. Çünkü, İngiltere için yurtiçi pazarın hacmi kitle üretimi için yetersizdi. Diğer Avrupa devletleri yüksek gümrüklerle imalatçıları koruma altına almış ve İngiliz ürünlerine kapıları kapamıştır. Bunun için İngiltere 19. yüzyıl başlarında ürünlerin ihracı için başka pazarlar aramaya başlamıştır. Bu durum, diğer devletlerin konumunu İngiltere’ye göre belirleme gereğini ortaya çıkarmıştır. Kimi yazarlar tarafından bu konum tanımlaması merkez-çevre¹⁴ olarak belirlenirken, kimileri tarafından merkez-periferi¹⁵ olarak ifade edilmiştir. 19. yüzyılın

bu kümelenmiş yeni üretim kurumunun, Selçuklu Anadolu’sunda yaşanan tarım ve ticaret devrimi sonrası şehirli nüfusun artan üretim ihtiyacını karşılamak için geliştirildiği de ayrıca vurgulanmaktadır. 1200’de Ahi Evran’ın özellikle dericilikte başlattığı sanayi birliklerine dayalı üretim modeli öncesinde, esnaf İpekyolu şehirleri üzerindeki ticari güzergâhta siparişle üretim yapmaktaydı. Bu ticari güzergâhta hem Müslüman tüccarlar hem de Avrupa(İtalya) tüccarları ürünlerin alım satımını yapmaktaydı. Esnafın birlik halinde teşkilatlandırılması, yeni bir üretim ölçeğine geçilmesi sonrası fason üretim yerine, esnaf birlikleri kendi üretimlerini yapıp satmaya başlamışlardır. Esnaf birlikleri öncesindeki ferdi esnafın, fason üretim süreci *proto sanayi* olarak ifade edilmektedir. Avrupa’da bu süreç fabrika üretim sistemi öncesi yaşanmıştır. Kırsal alandaki üreticiler atölyelerde (manifaktür sanayii) kapitalist tüccar için üretim yapmışlardır. Ahmet Kala, **Sanayi Devriminin Üç Evresi Yeni Dünya-Yeni İktisat-Yeni Türkiye**, İstanbul, Ahisad Yayınları, 2022, s.13-15, 31-57. NEF, İngiltere’de manifaktür sanayinin 1540-1640 arası ortaya çıktığını belirtmektedir. NEF, **a.g.m.**, s.3-24. Proto sanayi için ayrıca bkz. Peter Kriedte, Hans Medick and Jürgen Schlumbohm, **Industrialization before Industrialization**, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, s.6; Sheilagh Ogilvie, “Proto Industrialization in Europe”, **Continuity and Change**, Vol. 8, No: 2, 1993, ss.159-179; Franklin Mendels, “The First Phase of Industrialization Process”, **The Journal of Economic History**, Vol. 32, No:1, 1972, ss. 241-261.

¹² Avrupa’daki teknolojik gelişmeler; Savery’nin buhar makinesi, Newcomen’in buhar makinesi, James Watt’ın buharlı makine modeli, Watt’ın dairesel hareket üzere gelişmiş modeli, John Kay’ın dokuma sanayiye yönelik uçan mekik ile dokuma tezgâhı, James Hargreaves tarafından icat edilen çok iğli çıkırık makinesi, Richard Arkwright’ın su gücüyle çalışan iplik(çıkırık) makinesi, Samuel Crompton’un eğirme makinesi ve Edmund Cartwright’ın su gücüyle çalışan mekanik dokuma tezgâhı şeklinde özetlenebilir. Nuri Erkin Başer, “I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmenin Rolü”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2011, s. 329-332. Avrupa’daki teknik gelişmeler için ayrıca bkz. Isaac Asimov, **Bilim ve Buluşlar Tarihi**, Çev. Elif Topçugil, Ankara, İmge Yayınları, 2006; David Landes, **The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from to the Present**, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

¹³ Braudel, **a.g.e.**, s. 465-466.

¹⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 1-14.

¹⁵ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi-3 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840**, Çev. Latif Boyacı, C.3, İstanbul, Yarın yayınları, 2015, s. 168-

başlarında Avrupa'nın merkezde olduğu bir ekonomi sistemine öncelikle Hindistan, Batı Afrika, Rusya ve Osmanlı Devleti çekilmiştir.¹⁶ Bu devletler arasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan ticaret anlaşması, İngiltere'nin hedeflerine ulaşmasında çok büyük kolaylık sağlamıştır.¹⁷

Nitekim 1838 yılında iki devlet arasında imzalanan Baltalimanı Antlaşmasıyla yabancıların ticari ayrıcalıkları devamlı surette onaylanmıştır. Antlaşma ile gümrük vergilerinde düzenlemelere gidilmiş ve ithalat için %5 ihracat için %12 olarak gümrük vergileri belirlenmiştir.¹⁸ Bu antlaşmanın getirdiği serbest ticaret ortamı, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş¹⁹ ve İngiltere'nin kitle üretimine pazar arayışında önemli bir alanın açılmasını sağlamıştır.²⁰ Böylece İngiltere için Osmanlı Devleti, mallarını rahat bir şekilde pazarlayacağı ve serbest ticaret açısından rekabet üstünlüğü elde edebileceği bir alana dönüşmüş oldu.²¹

242; Reşat Kasaba, **The Ottoman Empire the World Economy: The Nineteenth Century**, Albany: State University of New York Press, 1988, s.17-35.

¹⁶ Şevket Pamuk Osmanlı ile İngiltere arasındaki merkez-çevre ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır; Batı Avrupa ekonomilerinin mamul madde ihracına karşılık, çevre ülkeleri hammadde ve gıda maddelerini ihraç edecekti. Bu ilke, İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticari ilişkilerin başlangıç aşamasında belirleyici olmuştur. İleri dönemlerde merkezin çevreyle bağlantısında, farklı aşamalara geçilmiş ve ürünlerin pazarlanmasıyla birlikte çevre ülkelere borç verme, demiryolu yatırımlarına yönelme gibi farklı ilişki biçimleri ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda merkez ile çevre ticaretinin genişlemesinde sanayi ve tarım gibi alanlara yatırım yapılmasından ziyade, merkez ülkelerin çevre ülkelerine borç vermeleri ve demiryolu gibi altyapı yatırımlarına yönelmelerinin en önemli nedeni, çevre ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin verimli ve üstün olduğu alanları Batı Avrupa denetimine tabi kılmak şeklinde açıklanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dünya sistemi ile ilişkiler ağına giren diğer çevre ülkelerinden farklılıklarını da dört madde üzerinden şu şekilde sıralamaktadır; a)Devletin diğer toplumsal sınıflara (toprak ağaları ve ayanlar) göre gücü b) 1838 Baltalimanı Antlaşması ile dış politika bağımsızlığını, 1875-76 yılında mali bağımsızlığını kaybetmiş olsa da, devletin siyasi bağımsızlığını kaybetmemiş olması c) Dünya sistemi içinde bulunan merkez devletlerin imparatorluk üzerinde tek bir güç haline gelememeleri ve aralarında mutlak surette bir rekabetin varlığı d) Tarımsal yapıda mevcut düzenin bozulmaması yani küçük köylülüğün hâkim olmasıdır. Pamuk, **a.g.e.**, s. 142-145.

¹⁷ Merkezin çevreye girişini kolaylaştıran bazı unsurlar olmuştur. 19. yüzyıl başlarında uygulanan Yedi-i Vahid adı verilen inhisar sistemi ticari değeri yüksek bazı ürünlerin ticaretini yasaklamaktaydı. Baltalimanı Antlaşması ile bu tekelin kaldırılması yabancı tüccara ticarete önemli fırsatlar vermiştir.

¹⁸ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, C.1, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974, s. 92-109.

¹⁹ Osmanlı Devleti tarafından antlaşmanın kabul edilmesinde özellikle siyasi nedenlerin etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Carter Findley, **Bureauratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte (1789-1922)**, Princeton, Princeton University Press, 1980, s.341; Halil İnalcık, "İmtiyazat", **The Encyclopaedia of İslam**, Vol. III, Leiden, ss. 1179-1189.

²⁰ Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State 1789-1908", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.III, 1972, ss. 243-281.

²¹ Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, C. II, Chicago, Chicago University Press,1980, s.125.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarından itibaren daha farklı bir devlet siyaseti izlenmeye başlanmıştır. 19. yüzyılda devlet siyasetini, hem iç hem de dış gelişmeler belirlemiştir. Batının yükselişi ve Doğunun önemini kaybetmesi karşısında stratejik bir konumda bulunan imparatorluk, kendi politikalarını bu gelişmelere bağlı olarak belirlemek zorunda kalmıştır. Bu dönemin önemli olaylarından biri Balkanlarda görülen milliyetçilik hareketleridir. 18. yüzyılda önemli ölçüde gelişme gösteren bazı grupların gücünü devlete karşı artırması, 19. yüzyıl devlet politikalarının belirleyicisi olmuştur.²² Devlet, merkezi yönetim siyasetine yönelmiştir. Avrupa'daki askeri sistemin gerisinde kalan ve devlet işlerine farklı kanallar aracılığıyla müdahalede bulunan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması önemli girişimler arasındadır.²³ Lonca kurumunun da bu dönemde hem üretim faaliyetlerinde teknik açıdan geri kaldığı, hem de lonca-yeniçeri işbirliğine girilerek devlet siyasetinde tehlikeli oldukları tespit edilmiştir. Devletin, loncalara tanıdıkları tekel hakları aşamalı olarak kaldırılmıştır.²⁴ Bu dönemde devletin merkezi uygulamalarından, vergi politikaları da nasibini almıştır. İltizam sistemi kaldırılmış ve bu sistem sayesinde önemli güç odağı haline gelerek devleti tehdit eden kişilerin güçlerinin önemli ölçüde kırılması hedeflenmiştir.²⁵

Bu dönemde tarım, ticaret ve sermaye gibi ekonominin temel bileşenlerinde de değişimler olmuştur. Osmanlı kırsalında üretim faktörlerinden toprak bol miktarda

²² Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, "The incorporation of The Ottoman Empire into The World Economy", **The Ottoman Empire and The World Economy**, Der. Huri İslamoğlu-Inan, Newyork, Cambridge University Press, 1987, s. 90. Ayrıca 18. yüzyılda ayanların faaliyetleri için bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

²³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 195-197.

²⁴ Loncalara(esnaf birliklerine) tanınan tekel hakları; mal ve hizmetleri üretmek, satın almak ve satmak, ruhsat tezkiresi hakkı ve son olarak gedik hakkının verilmesi şeklindedir. Ahmet Kala, **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-1**, İstanbul Külliyyatı VII, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998, s.105-122; Gabriel Baer, "Monopolies And Restrictive Practices Of Turkish Guilds", **Journal Of The Economic And Social History Of The Orient**, C.XIII, S:2, 1970, ss. 145-165. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde esnaf loncaları ve bu loncaların yapısal dönüşümleri için bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Esnaf Sisteminin Oluşması ve Yeniden Yapılanması Açısından İstanbul Esnaf Birlikleri", **İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Çev. Ayşe Dağlı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, ss. 250-290; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Zanaatkarları**, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011; Bruce McGowan, "The Age Of The Ayans 1699-1812", **An Economic And Social History Of The Ottoman Empire 1600-1914**, Ed. Halil İncelik ve Donald Quataert, C.2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, ss. 639-758; Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", **Toplum ve Bilim**, S:83, İstanbul, 2000, ss. 146-176.

²⁵ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, s. 73-91. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

bulunmaktaydı. Özellikle Anadolu’da bol miktarda bulunan toprakların mülkiyet biçimlerinin temel belirleyicisi devlet olmuştur. Devletin müdahale biçimleri, toprakta büyük ölçekli tarımsal işletmeler yerine küçük üretim birimlerini yaygınlaştırmıştır. Küçük üretim birimleri, emek olarak köylü hanesi ve sermaye olarak bir çift öküzle işlenebilen büyüklükleri ifade etmektedir.²⁶ Devlet kendi mülkiyetindeki toprakları, işlemleri ve vergi ödemeleri karşılığında köylülere bırakmaktaydı. 17. ve 18. yüzyılda taşradaki yerel güçlerin etkisiyle tarımsal yapıda değişimler olsa da, 19. yüzyılda bu değişimler ziraî yapıda bir dönüşüm meydana getirememiştir. Tarımsal yapıdaki mevcut işletme tipi küçük üreticilik, Tanzimat sonrasında da varlığını sürdürmüştür. Ancak bu dönemde sanayi faaliyetleri ile ilgili gelişmelere bağlı olarak devlet tarafından özellikle hayvan yetiştiriciliğine yönelik çiftlikler kurulmuştur. Bu çiftliklerde yurtdışından getirilen damızlık merinos koçları idare edilmiş ve yapağıları fabrikalara verilmiştir.²⁷

Osmanlı Devleti’nde toprağın aksine sermaye kıt bir üretim faktörüydü. Bunun nedeni, devletin kuruluşundan itibaren uygulamış olduğu dış ticaret politikası ile yakından ilişkilidir. Bu politikaya karşıt uygulama, Avrupa’da fabrikaların başarılı olması ve Osmanlı Devleti’nde ise pek başarılı neticeler alınamamasının sebebinin de açıklar mahiyettedir.

Batı Avrupa’da XVII ve XVIII. yüzyıllarda uzun dönemli bunalımlar başlamış ve çoğu Avrupa ülkesinde üretim yavaşlamış ve işsizlik ortaya çıkmıştır. İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi devletler bu olumsuzlukları gidermek amacıyla yeni birtakım politika arayışlarına girmişlerdir. İşte tam bu dönemde milli serveti artırmak için ülke içindeki altın ve gümüş miktarını artırmak olarak tanımlanan merkantilizm anlayışı batıda şekillenmiştir. Merkantilizm ile birlikte Sanayi Devrimi öncesinde batı ülkelerinde en büyük kesimi oluşturan ticaret sermayesi güçlendirilmiştir. İleriki zamanlarda Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde merkantilizm ile birlikte yeni ekonomiler güçlenmiş ve ulusal sanayiler kurulmuştur. Batı’da bu tür gelişmeler sanayi üretimini geliştirirken, XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti merkantilizm karşıtı

²⁶ Bu büyüklük ortalama bir köylü hanesinin yılda ektiği 40 ya da 50 dönüm toprağı ifade etmektedir. Halil İnalçık, “Devlet, Toprak ve Köylü”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 169-177.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH.d., 3, s.48-50, 1257-58/1841-42.

politikalar izleme yoluna gitmiştir. Bu nedenle Kuzeybatı Avrupa devletlerinde olduğu gibi ulusal sanayiler hızla gelişme imkânı elde edememiştir. Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren yurtiçinde olmayan birtakım malları getiren tüccarlara imtiyazlar verilmiştir. Bu durum sermayenin önemli kısmının imtiyazlı tüccarlarda toplanmasına sebep olmuştur. Batı'daki merkantilist anlayışın tersine davranılması ülkeden sermaye çıkışını hızlandırmış, ihracatın az olması ise sermaye girişini yavaşlatmıştır.²⁸

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti hammadde ihraç eden ve mamul mal ithal eden bir dış ticaret politikası uygulamak durumunda kalmıştır. Bu dönemde uygulanan ticaret politikası ile de yüksek miktarlarda sermaye elde edilmesi mümkün olmamıştır. Ayrıca devlet sınırlı olan mevcut kaynakların dışarı aktarılmaması için ithal ikâmecî bir anlayışla birtakım politikalar geliştirme çabası içine girmişti. Bu dönemde kurulan devlet fabrikaları böyle bir zihniyetin ürünleridir.²⁹

Bu dönemde yabancı sermaye yatırımları da ticaret politikalarına bağlı olarak şekillenmiştir. Yabancı sermaye yatırımları, Avrupa ile Osmanlı arasındaki hammadde ve mamul ürün alışverişinin daha avantajlı hale getirilmesi ve ticaret hacminin artırılmasına yöneliktir. Bu nedenle yabancı sermaye daha ziyade demiryolları, limanlar ve belediye hizmetleri gibi üretim dışı alanlarda yoğunlaşmıştır.³⁰

Bu dönem Osmanlı ekonomisindeki bir başka iktisadi husus borçlanmadır. Kırım Savaşı devlet için borçlanma konusunda bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Öncesinde devlet mali açıklarını vergi kaynaklarından finanse etmekteydi. Yalnızca olağanüstü dönemlerde müsadere ve esham gibi iç borçlanma araçlarına başvurmak zorunda kalmıştır. 1853-54 yılında ilk defa Kırım Savaşı sırasında dış borçlanmaya gidilmiştir. Bu süreç 1875 yılına kadar sürmüş ve bu yılda devlet alınan borçların ödenemeyeceğini ilan etmiştir. Bunun üzerine, 1881 yılında devlet üzerinde mali bağımsızlığına ambargo niteliğinde Düyûn-u Umumiye İdaresi kurulmuştur.³¹ Bu

²⁸ Halil İnalcık ve Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Çev: Halil Berktaş, C.1, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s. 47-53.

²⁹ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1922, s. 236; Tevfik Güran, "Feshane", **Türk Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C.12, s. 426.

³⁰ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme....**, s.55-80.

³¹ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.651.

süreç bu dönemde kurulan kamu fabrikalarını önemli ölçüde etkilemiş ve çoğu bu sebeple kapanmıştır. Bundan sonra devlet, fabrika kurma işini tanıdığı birtakım teşviklerle özel girişimcilere bırakmıştır.

19. yüzyıldaki gelişmeler Osmanlı Devleti'nin birçok kurumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Sanayi bu alanların başında gelmektedir. Kentlerde loncalara bağlı üretim yapan imalatçılar bu gelişmelerden etkilendiği gibi³² kırsal alandaki üreticilerde yüzyılın ilk yarısında dış pazarlarını kaybetmiş ve iç pazarlara yönelik üretim yapmaya devam etmişlerdi. Ancak yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle ipek ipliği ve halı gibi sektörlerde önemli verimlilik sağlanmış ve yeniden dış pazarlara yönelik imalat yapmaya başlamışlardır.³³ Bu dönemde fabrikalar ise, başta İstanbul'da olmak üzere imparatorluk genelinde faaliyete geçen ve yaygınlaşan üretim kurumları idi. 19. yüzyıl başlarından itibaren devlet öncülüğünde bir dizi kamu fabrikası kurulmuştur. İleriki dönemde kamunun yanı sıra özel girişimciler aracılığıyla ve devletinde sağladığı muafiyetler kapsamında özel fabrikalar kurulmuştur.³⁴ İstanbul'da kurulmaya başlanan fabrikalar, sonrasında tüm Osmanlı coğrafyasında yaygınlık kazanmıştır.

19. yüzyıl başlarında devlet tarafından askeri ihtiyaçların karşılanması amacıyla birçok fabrika kurulmuştur. 1805 yılında Beykoz Hünkâr İskeleyi civarında Kâğıt Fabrikası, Beykoz Deri ve Çizme Fabrikası³⁵, 1827 yılında Eyüp'te İplik Bükme Fabrikası, 1833 yılında Feshâne-i Âmire, 1836 yılında İslimiye'de Yünlü Kumaş

³² Özellikle Avrupa'daki gelişmelerin Osmanlı pamuklu zanaatları üzerindeki etkileri için bkz. Şevket Pamuk, "Osmanlı Zanaatlarının Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği (1820-1913)", **Toplum ve Bilim**, S:23, İstanbul, 1983, ss.75-99.

³³ Donald Quataert, "Manufacturing", **An Economic and Social History of The Ottoman Empire (1300-1914)**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 889.

³⁴ 1750'lerde İngiltere'de yaşanan gelişmelerden ve fabrika üretim kurumlarına dayalı sanayileşme politikalarından Osmanlı Devleti önemli ölçüde etkilenmiştir. 1800'lerin başlarında bu yeni üretim kurumlarını uygulamaya geçirme gayretleri söz konusudur. Ancak, Osmanlı Devleti'nde fabrika üretim kurumları kurulurken, lonca üretim kurumları tasfiye edilmemiş ve 1850'lilere kadar bu yeni üretim kurumları ile ilişkilendirilmiştir. Böylece İngiltere'den farklı *ana sanayi yan sanayi* şeklinde yeni bir sanayi modeli uygulanmıştır denilebilir. Ancak 1850'lerden itibaren teknoloji geliştirilemediğinden fabrikalar kapanmaya başlamıştır. Bu durumda devlet oldukça farklı ve yeni bir sanayileşme modelini uygulamaya geçirmiştir. *İmtiyazlı yap-işlet-devret* şeklinde yeni sanayi modeli geliştirilmiş ve böylece yabancı teknoloji ülkeye daha kolay bir şekilde çekilmiştir. Ahmet Kala, **Sanayi Devriminin Üç Evresi Yeni Dünya-Yeni İktisat-Yeni Türkiye...**, s.208, 252-254.

³⁵ Onur Yerlitaş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Beykoz Deri Kundura Fabrikası", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013.

Fabrikası³⁶ bunlardan bazılarıdır. Tanzimat döneminde, fabrikaların sayıları önemli ölçüde artmıştır. 1841-1842 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası³⁷, 1842 yılında Balıkesir’de Ham Yün Elbise Fabrikası, 1843 yılında Hereke Kumaş Fabrikası³⁸, 1844 yılında İzmit’te Çuka Fabrikası³⁹, İzmir’de Kâğıt Fabrikası, İstanbul Boğaziçi’nde Porselen Fabrikası ve Beşiktaş’ta Dökümhâne, 1847-1868 arası Bursa’da 21 adet İbrişim Fabrikası, 1846 yılında Veliefendi (Bakırköy) Basma Fabrikası⁴⁰, 1848 Bursa İpek Fabrikası⁴¹ kurulmuştur. Ayrıca Cibali Tütün Fabrikası, İstanbul’da Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu⁴² ve Karamürsel’de Asker Üniforma Fabrikası’da 1870 sonrası devlet tarafından kurulan önemli sınaî tesis örnekleridir.⁴³

Tanzimat döneminde devlet tarafından kurulan bu fabrikalar sübvansiyonlarla desteklenmiştir.⁴⁴ Bu sübvansiyonlar fabrikalarda yapılacak imalatın öncelikle devlet tarafından satın alınması, yurtdışından ve yurtiçinden satın alacakları alet ve edevat için gümrük vergisinden muaf tutulmaları ve imal edilen malların iç piyasada satışı halinde de vergi ödememeleri (1851 yılından itibaren geçerli bir destektir), fabrikada istihdam edilen personele kura isabet etmesi halinde askerlikten muaf tutulmaları, fabrikaların ihtiyaç duyduğu hammadde ve diğer girdilerin tedarikinin, ülke içinden karşılanması amacıyla devlet tarafından tamamlayıcı ve destekleyici kurumlar oluşturulması şeklinde açıklanmaktadır.⁴⁵

³⁶ Olcay PullukçuoğluYapucu, “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 1996.

³⁷ Ömer Karaoğlu, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası’nın Kuruluşu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İstanbul, 1994.

³⁸ Abdülkadir Buluş, “Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İstanbul, 2000.

³⁹ Hilal Karavar, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.

⁴⁰ Engin Kırılı, “Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2015.

⁴¹ Mustafa Çakıcı, “Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2010.

⁴² Fatih Damlıbağ, “Osmanlı Devleti’nde Porselen ve Çini Fabrikaları”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011.

⁴³ Mustafa Kurt, Baki Çakır ve Kemal Demir, “Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar”, **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, C.45, 2016, ss. 154-165.

⁴⁴ Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014, s. 369-371.

⁴⁵ **A.e.**, s. 372-373.

Tanzimat dönemi sanayileşme programı kapsamında devlet fabrikalarının yanı sıra özel girişimciler tarafından da birçok özel fabrika kurulmuştur. Sanayinin gelişimi için özel fabrikaların kurulması, devlet tarafından teşvik edilmiş ve bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu ayrıcalıklar özel kesim tarafından da sermaye azlığı ve uygulanan vergi yükümlülüklerinden dolayı imalatlarının sekteye uğraması gibi nedenler öne sürülerek talep edilmekteydi. Özellikle, Tanzimat’la birlikte devletin uyguladığı gelir vergisi (öşür oranının sekizde birden beşte bire artırılması) ve ücret alanındaki yeni politikalar (cebri istihdam yerine rızaya dayalı istihdam uygulaması ve yükselen ücretler) maliyetlerde artışlara ve kârlarda azalışlara sebep olmuştur. Bu durum özel fabrikaları kapanma noktasına getirmiş ve birçoğu kapanmıştır.⁴⁶

1860 sonrası devletin sanayi faaliyetlerinde fazla aktif olamayacağı anlaşılmış ve bizzat devlet desteği ile özel kesimin sanayi faaliyetlerine katılması teşvik edilmiştir. Fabrika yatırımlarının özel sektöre bırakılmasının nedenleri; finansal güçlükler, savaşlar, hazine darlıkları ve dış borçlanmalardır. Bu dönemde ülkenin çeşitli bölgelerinde özel girişimcilere tanınan belli imtiyazlar çerçevesinde birçok özel fabrika kurulmuş ve başarıda sağlanmıştır.⁴⁷ Seyitdanlıoğlu makalesinde, 1840-1881 yılları arası binin üzerinde özel fabrika kurulduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Bu fabrikalar çoğunlukla yabancı sermayedarlar ve gayrimüslimler tarafından kurulmuştur.

1849 yılında Osmanlı vatandaşı Şahin oğlu Artin Aydın Söke’de Meyan Balı Fabrikası kurma imtiyazı için Aydın Valiliği’ne başvurmuştur. 1851 yılında Beyrut’ta iki Fransız İpek Fabrikası kurma girişiminde bulunmuştur. 1862 yılında gayrimüslim bir şahıs tarafından Manastır’da Rakı Fabrikası, 1864’te İstavri adlı şahıs tarafından Edirne’ye bağlı Karaağaç köyünde İpek Fabrikası, 1864 yılında Avusturya teb’asından bir şahsın Trablusgarp Eyaleti Maslat kazasında Zeytinyağı Fabrikası kurma girişimi

⁴⁶ Yazar, özel fabrikaların kuruluşu, tanınan imtiyazlar, sorunları ve kapanma süreçlerini Sofya, Samakov ve Köstendil Demir Fabrikaları ve Harir, Kâğıt ve Sabun Fabrikaları üzerinden anlatmıştır. Ahmet Kala, “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S:83, Nisan 1993, ss. 107-132.

⁴⁷ Osmanlı Devleti tarafından özel girişimcilerin fabrika kurmaları için birtakım imtiyazlar verilmiştir. Belirli bir süre için belirli bir bölgede imalatla iştigal etme ve vergi hususunda tanınan kolaylıklar olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Fatih Damlibağ, “Osmanlı Devleti’nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.62, S:2, İstanbul, 2012, ss. 208-222.

⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S:28, 2009, ss.53-69.

olmuştur. Turgutlu, Kırkağaç, Biga, Tekirdağ ve Balıkesir'deki Pamuk Fabrikaları, Van Aba Fabrikası, Malkara, Midilli ve Çanakkale'de Un Fabrikası, Beyrut'ta Kâğıt Fabrikası ve Trabzon'da Kumaş ve Elbise Fabrikası özel şahıslar tarafından kurulan fabrikalara örnek olarak verilebilir.⁴⁹ Bu dönem kurulan bazı özel fabrikaları devlet önemli ölçüde desteklemiştir. Fabrikalara ruhsat ve imtiyazlar tanımıştır. 1864 yılında Filibe Pamuk Fabrikası, 1865'te Trablus Zeytinyağı Fabrikası ve 1898'de Trabzon Tuğla ve Kiremit Fabrikası gibi kuruluşlar devlet tarafından verilen ruhsat kapsamında faaliyete başlamışlardır.⁵⁰ İmalat sanayi alanında ruhsatlar haricinde daha geniş haklar içeren imtiyazlarda verilmiştir. Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları, Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası, Salim Ağa Buz Fabrikası, İzmir Buz Fabrikası, Şam, Halep ve Kudüs-i Şerif Buz Fabrikaları, İstanbul Mensucat Fabrikası, İzmir Mensucat Fabrikası, Ankara Mensucat Fabrikası, Selanik Mensucat Fabrikası, Kastamonu ip, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası, Sivas Bez Fabrikası, İzmir Çuval, İp ve Yelken Bezi Fabrikası gibi gıda ve dokuma sanayi alanındaki fabrikalara önemli imtiyazlar tanınmıştır. Bunların yanı sıra taş toprak sanayi, madeni eşya sanayi, kâğıt sanayi, kimya sanayi alanında da fabrikalar kurulması için birçok fabrikaya imtiyaz tanınmıştır.

İmtiyaz sözleşmeleri kendi içinde kapsam olarak genişlemektedir. Kime imtiyaz verildiği, imtiyaz bölgesi ve imtiyaz süresi, fabrika kurma ve işletme imtiyazı, üretim imtiyazı, üretim ve satış imtiyazı şeklinde açıkça sözleşmede belirtilmiştir.⁵¹ Belirli bir bölgede fabrika kurma ruhsatına veya imtiyazına sahip girişimcilere devlet tarafından bazı ayrıcalıklarda tanınmaktaydı. Fabrikaların inşa aşamasında, dışarıdan getirilecek makine ve aletler gümrük resminden muaf tutulmaktaydı.⁵² 1867 yılına kadar yabancıların Osmanlı Devleti'nde herhangi bir mülkiyet edinme hakkı olmadığı için inşa ettikleri fabrika ve fabrika arazisi üzerinde herhangi bir hakka sahip değillerdi. Ancak 1867'de yabancılara gayrimenkul sahibi olma hakkı veren kanunla artık fabrika kurma ruhsatını alan girişimci aynı zamanda fabrika arazisinin de sahibi

⁴⁹ Sefer Şener, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.9, S:3, 2007, ss. 56-90.

⁵⁰ Fabrika kurma ruhsatı almış ancak herhangi bir imtiyaza haiz olamamış müteşebbisin fabrika kuracağı bölge için devletin diğer girişimcilere de ruhsat vermesine karşı çıkma hakkı yoktu. A. Gündüz Ökçün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, 1997, s. 59-62.

⁵¹ **A.e.**, s.59-68.

⁵² 1873 yılında resmi bir nitelik kazanmıştır.

olabilecekti. Bina vergisinden muafiyet, iç gümrük ve ihracat gümrüğünden muafiyet tanınan diğer haklar kapsamında yer almaktadır.⁵³

Yukarıda da detaylı şekilde anlatıldığı üzere, sanayiye geliştirmek için devlet tarafından özel girişimcilere belirli haklar tanınmıştır. Kimi girişimciler yalnızca fabrika kurma ruhsatı hakkını elde ederken, kimi girişimciler daha fazla ayrıcalıklar içeren imtiyaz sözleşmeleri ile fabrika kurma ve üretim yapma tekelini kazanmışlardır. Ancak imtiyaz sözleşmesine sahip girişimci için dahi, belli kısıtlamalar mevcuttu ve bunların aşılması mümkün değildi. Daha açık ifade etmek gerekirse, imtiyaz hakkı girişimciye üretim yapacağı bölgede monopolcu gücü tanımamaktaydı. Girişimci daha basit teknikleri kullanarak imalat yapan diğer üreticileri engelleme, başka bölgelerden imtiyaz bölgesine gelen malların gelişini ve ayrıca dışarıdan gelen Avrupa ürünlerinin bölgede ticaretini engelleme hakkına sahip değildi. 19. yüzyılda imzalanan ticaret sözleşmeleri, Avrupa mallarının yalnızca ithalat gümrüğü ödemesi karşılığında ülke içerisinde imtiyaz bölgelerinde dahi, serbestçe ticaretine imkân tanıdı. Bu durumda devlet her ne kadar ülke içindeki girişimcilere imtiyaz ve muafiyet tanısa da, ucuz Avrupa malları karşısında rekabet edebilme gücü her zaman zayıf kalmıştır. Hem dışarıdan ucuz ithal malların gelişi ve hem de ülke içindeki önemli hammaddelerin ülke dışına serbestçe çıkış imkânı özel girişimcileri zor durumda bırakmıştır.⁵⁴

Devlet, yabancı sermaye sahiplerine çeşitli imtiyaz ve muafiyetler tanıdığı gibi, az sermaye sahibi yerli girişimcileri de desteklemiştir. İthal gümrüklerini yükseltmek, piyasada üretilen malları incelemek üzere İstanbul'da sergi düzenlenmesi, sanayi mektebi ve sanayi komisyonu kurulması bu destekler arasındadır.⁵⁵ 1864-1873 arası faaliyette bulunan Islah-ı Sanayi Komisyonu küçük sermaye sahiplerini şirket çatısı altında bir araya getirme, sermayelerini birleştirme ve kolektif iş yapma amacına hizmet etmiştir.⁵⁶ Komisyonun çalışmaları neticesinde İstanbul'da Klabdancı, Simkeş, Demirci, Dökümcü, Kumaşçı, Tabakçı ve Debbağlar Şirketi kurulmuştur. Ancak bu

⁵³ Ökçün, **a.g.e.**, s.70-77.

⁵⁴ **A.e.**, s.68-70.

⁵⁵ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 126.

⁵⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı”, **O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, 1978 Özel Sayısı, s.124.

şirketler önemli ölçüde devlet desteği almasına rağmen sermaye azlığı, ürün satış gelirlerinin tahsil edilememesi gibi nedenlerle başarılı olamamış ve komisyon altı yedi yıl gibi kısa bir sürede dağılmıştır.⁵⁷

1880 sonrası Sultan II. Abdülhamit döneminde de yerli üretimi teşvik amacıyla fabrika kuracılara birtakım imtiyazlar tanınmıştır.⁵⁸ Özellikle bu dönemde pamuklu dokumalarda ithalat ihracatı aşmış ve önemli ölçüde dış ticaret açığı oluşmuştur. Bu iktisadi kriz durumuna karşı üretimin ülke içerisinde yapılması özendirilmiş ve yatırım yapmak isteyen yerli ve yabancı müteşebbislere devlet tarafından vergi muafiyeti gibi bazı haklar tanınmıştır.⁵⁹ İlk olarak 1873'te fabrika kurmak isteyenlere gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmıştı. 1888'de ise fabrikaların kuruluş döneminde gümrük ve vergi muafiyetlerinin yanı sıra hammaddede de muafiyetler tanınmıştır. 1897'de vergi muafiyeti için fabrikalara on sene daha süre tanınmıştır.⁶⁰ Muafiyetler kapsamında kurulan tesisler arasında Mavromati'nin 1887'de Tarsus'ta kurduğu İplik Fabrikası, Tırpan'ın Adana'da kurduğu İplik Fabrikası, aslen Mısırlı olan Rasim Bey'in Tarsus'ta kurduğu Dokuma Fabrikası ve Yedikule'de Wital ailesi tarafından 1889'da kurulan İplik Fabrikası yer almaktadır. Bu fabrikalar faaliyetlerine Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.⁶¹

19. yüzyılda gerek kamu ve gerek özel sektör tarafından kurulan fabrikaların pek başarılı olamadıkları görülmektedir. Bunun nedenleri; sermaye ve hammadde yetersizliği, ulaşım ve haberleşme imkânlarının sınırlılığı, sanayi kuruluşlarını destekleyecek finansal kuruluşların bulunmaması, üretilen ürünlerin transfer edileceği alanın dar olması, yabancı ürünlerin rekabetine yoğun bir şekilde maruz kalınması, teknoloji yenileyememe, fabrikaların teknik bilgi yetersizliğine bağlı olarak kötü işletilmesi ve işletmecilerden kaynaklı problemlerin olması, siyasi, askeri ve mali

⁵⁷ Adnan Giz, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi(İSOD)*, S:33, 1967, s. 16-19.

⁵⁸ Şefik Memiş, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Yerli Üretimi Teşvik Politikası Olarak İmtiyazlar", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.41, S:2, 2019, ss. 453-472.

⁵⁹ Bu dönemde İngiliz yatırımcılar tarafından İstanbul'da kurulan Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası'nın kurucuları, kuruluş süreci, tanınan imtiyazlar ve faaliyetleri için bkz. Fatih Damlıbağ, *Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası*, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2020.

⁶⁰ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.58-59.

⁶¹ Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, s. 1345-1347.

nedenler, ticari uygulamaların yerli sanayinin aleyhine olacak şekilde hukuki zemine oturtulmuş olması, nitelik açısından yerli imalatın Avrupa mallarından düşük olması, fabrika ürünlerinin rekabet gücünün zayıf olması, enerji kaynaklarının yetersiz olması ve mevcut kaynaklardan yeterli istifade edilememesi olarak tespit edilmiştir.⁶²

İzmit Çuka, Veliefendi Basma, Hereke Kumaş, Zeytinburnu Demir ve Feshane gibi az sayıda da olsa uzun süre faaliyetlerini sürdüren kamu fabrikaları da olmuştur. Bu fabrikalar devlet tarafından desteklenmekle beraber, kendi içinde de birtakım politikalar geliştirerek uzun süre üretim yapabilmişlerdir.

1833 yılında İstanbul'da faaliyete başlayan Feshane Fabrikası'nda uzun dönemli bir sanayi kuruluşudur. Fabrikanın kuruluş sermayesi 1,5 milyon kuruştur. Bu sermaye Mukataat Hazinesi'nden alınmış ve fabrika faaliyetlerinden elde edilen kârların belli bir kısmı ile finanse edilmiştir. 1835 öncesinde Mukataat Hazinesi'nde yaşanan darlık nedeniyle sermaye, Afyon Mukataası kârları ile karşılanmıştır. Fabrikanın Darbhâne-i Âmire İdaresi'ne bağlandığı 1835 Mayıs'ında, 2 milyon kuruş olan fabrika sermayesi 3,5 milyona kuruşa yükseltilmiştir. 20 Mart 1835 yılında resmi olarak Darbhâne-i Âmire İdaresi'ne bağlanan fabrika, yaklaşık 14 yıl bu idarede kaldıktan sonra 1857 yılında Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçmiştir. 1876 yılında Hazine-i Hassa İdaresi'nden Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Bu nezaret tarafından yaklaşık 44-45 yıl kadar yönetilmiştir. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen fabrika, Feshane Mensucat Şirketi olarak işletilmiştir. 1937 yılında şirket tasfiye edilerek işletme hakkı Sümerbank'a devredilmiştir.

Bu çalışmanın amacı askeri ihtiyaçlar için kurulan ve Cumhuriyet dönemine kadar faaliyetlerini sürdüren Feshane Fabrikası'nın işleyişini ve sanayi politikalarını ortaya koymaktır. Çalışmanın nasıl ele alınması gerektiği konusunda bazı kaynaklar referans olmuştur. İlk kaynak Donald Quataert tarafından yazılan *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* isimli çalışmadır. Çalışmasında, coğrafi

⁶² Önsoy, **a.g.e.**, s. 126-127; Ahmet Kala, "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadi Manzara", **150. Yılında Tanzimat Açık Oturumlar Dizisi:7**, İstanbul, 1990, ss. 47-60; Issawi, **a.g.e.**, s. 272-273; Wolfgang Müller-Wiener, "15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathâne ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1992, s. 79-82; Osman Okyar, "A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire, 1800-1914", **The Journal of European Economic History**, 1987, ss. 7-49.

temellendirmeye dayalı olarak Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu üzerinden Osmanlı imalat sektörünün başarı ve/veya başarısızlıklarını ele alan yazarın en önemli tezlerinden biri; *belli bir ülkedeki imalat sektörünün evrimi düz-çizgisel yolda atılan adımlardan oluşan bir dizi olarak görülmemesi gerektiği ve sanayileşmenin dalgalı seyir izlediğini* ortaya koymasısıdır.⁶³ İkinci referans kaynak çalışmamızın teorik altyapısını oluşturmuştur. Ahmet Kala tarafından ele alınan *Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme* adlı makale çalışmasında, sanayileşme için büyük harcamalar yapıldığı halde, Osmanlı Devleti'nin neden bu sınaî girişimleri tamamlayamadığı bir başka deyişle, fabrikaların sürdürülebilir üretimi neden yapamadıkları sorusu üzerinde durmuştur.⁶⁴ Bu makale bağlamında, yaklaşık yüz yıl kadar faaliyette bulunan Feshane Fabrikası dönemlere göre incelendi. Çalışmamızda, fabrikanın yükseliş dönemi politikaları ve bu seyirde giderken kritik sürece girme nedenleri ve işletmenin faaliyetlerini sürdürebilmesi için kritik süreçte uyguladığı sanayi politikaları ele alınmıştır.

Üçüncü referans kaynak, Şevket Pamuk'un *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme* adlı çalışmasıdır. Çalışma, 19. yüzyılda oluşan yeni dünya düzeni ve bu düzene Osmanlı Devleti'nin dahil olmasını mümkün kılan unsurları açıklamaktadır. Bu çalışma, devlet üzerinde etkili olan unsurları⁶⁵ makro düzeyde ele alan Pamuk'un çalışmasının mikro düzlemde yansıtılmasını sağlamıştır. Eric J. Hobsbawn'ın *Sanayi ve İmparatorluk* adlı çalışması dördüncü referans kaynaktır. Çalışma, Sanayi Devrimi'nin neden İngiltere'de ortaya çıktığı ve 19. yüzyılda İngiltere'nin öncü güç olmasının nedenleri üzerinde durmuştur. Ayrıca İngiltere'nin 19. yüzyılın ilk yarısında yarı mamul ve mamul ürün üretiminde, yüzyılın ikinci yarısında ise ara mallar, teknoloji ve hammadde alanında uzmanlaşma sürecini ele almıştır. Bu süreç, pazarı konumunda olan Osmanlı ve özellikle de Feshane Fabrikası üzerindeki etkilerini anlamlandırma ve ilişkili değerlendirme yapabilmede önemli fayda sağlamıştır. Son

⁶³ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, s.43.

⁶⁴ Makalede, hammadde yetersizliği, teknoloji üretememe ve yenileyememe sanayinin temel sorunları olarak ifade edilmiştir. Ahmet Kala, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S:1, 2003, ss. 245-266.

⁶⁵ Bu unsurlar, dış ticaret, yabancı sermaye, mamul ürün rekabeti ve teknoloji ithalatı şeklinde ifade edilebilir.

referans kaynak ise Seven Ağır'ın *İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış* adlı makalesidir. Bu makale, çalışmamızın yöntemi konusunda katkı sağlamıştır. Makale, işletme tarihi çalışmalarının ele alınma yöntemlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Makalede önerilen birinci yöntem, aynı sektörde bulunan fabrika çalışmalarının bir araya getirilmesi ve işletmelerin verimlilik ve üretkenlik performanslarının karşılaştırmalı ve nicel olarak ölçülmesidir.⁶⁶ İkinci yöntem ise özel veya devlet fabrikalarının hangi tamamlayıcı kurum ve politikalarla desteklendiğinin incelenmesidir.⁶⁷

Osmanlı'da Fabrikaya Dayalı Sanayileşme Politikalarının Feshâne-i Âmire Üzerinden İncelenmesi başlıklı bu çalışmada, ikinci yöntem kullanılmış ve bir kamu fabrikası olan Feshane'nin hangi tamamlayıcı kurum ve politikalarla desteklendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Feshane'nin 1835-1857 arası Darbhâne-i Âmire⁶⁸ İdaresi, 1857-1876 arası Hazine-i Hassa Nezareti⁶⁹ İdaresi ve 1876 sonrası Harbiye Nezareti İdaresi dönemindeki uygulamaları ele alınmıştır. Feshane Fabrikası'nda dönemler itibarıyla uygulanan üretim, fiyat ve pazar politikaları incelenmiştir. Fabrikada üretilen ürünler, malzeme ve teknoloji giderleri, işgücünün yapısı, fiyat politikaları, iç borçlanma süreci, dış borçlanma süreci ve ulusal düzeyde makro göstergelerdeki değişimin fabrika üzerindeki etkileri bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Feshane'nin hammadde tedarik kurumları incelenmiştir. Öncelikle Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü faaliyetlerine detaylı bir şekilde yer verilmiştir. 1866 sonrası müdürlük hammadde tedarikinde var olmasına rağmen, önemi azalmış ve özellikle Kırım Savaşı sonrası tüccarların faaliyetleri önem kazanmıştır. 1857-1876

⁶⁶ Bu yöntemi ele alan çalışma vardır. 19. yüzyılda tekstil sektöründe faaliyet gösteren Hereke Kumaş, Veliefendi Basma, Bursa İpek ve İzmit Çuha Fabrikaları ücretler yönünden ele alınarak karşılaştırmalı ve nicel yöntemlerle incelenmiştir. Tamer Güven, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Tekstil Fabrikaları İşçilerinin Ücretleri ve Yaşam Standartları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İstanbul, 2021.

⁶⁷ Seven Ağır, "İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış", **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, C. 45, Özel sayı 2016, ss. 26-39.

⁶⁸ Darbhâne-i Âmire için bkz. Ömer'ül Faruk Bölükbaşı, **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

⁶⁹ Hazine-i Hassa Nezareti için bkz. Arzu Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

arası tüccarlar tarafından hammadde tedarik süreci ve 1876 sonrası ise, fabrikaya devlet çiftliklerinden, çeşitli vilayetlerden ve yurtdışı merkezli yün şirketlerinden getirilen yapıları süreci anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde, fabrikaya bağlı yan sanayi girişimleri incelenmiştir. Ana sanayiye bağlı ilk yan sanayi girişimi olan Çuka Fabrikası'nın kuruluşu, sermayesi, üretim faaliyetleri, teknoloji tedariği ve teknoloji finansman metotları ele alınmıştır. Feshane'nin Çuka Fabrikası dışında faaliyete geçirilemeyen diğer yan sanayi girişimi olan İplik Fabrikası ile ilgili bilgilere de bu bölümde yer verilmiştir.

Feshane Fabrikası çeşitli araştırmalarda farklı yönleriyle ele alınmıştır. Uzun dönemli bir sanayi işletmesi olması çalışmalarda bütüncül yaklaşımla ele alınmasından ziyade, ilk kuruluş dönemi üzerine odaklanılmasına neden olmuştur. Bekir Emre Aşkın ve Ahsen Şahin'in çalışmaları fabrikanın kuruluş dönemini ele alan çalışmalardır.⁷⁰ Feshane mimari özellikleri ve mimarlık tarihi açısından Nevra Ertürk ve Didem Boyacıoğlu tarafından araştırılmıştır.⁷¹ Fabrikanın endüstriyel miras olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiği Cumhuriyet tarafından incelenmiştir.⁷² Feshane Fabrikası emek tarihi çalışmalarına da konu olmuştur. Fes Fabrikası'nı, Mustafa Erdem Kabadayı emek tarihi açısından ele almış ve etnik ayrımlar temelinde bir işbölümü olmadığı ve din ve cinsiyet ayrımının ise, fabrikada üst düzey yönetimde çalışabilmede önemli bir kıstas olduğu tezini ortaya koymuştur.⁷³ Yine Kabadayı'nın emek tarihini Fes Fabrikası üzerinden incelediği bir makalesi de bulunmaktadır.⁷⁴ 19.

⁷⁰ Bekir Emre Aşkın, “Sanayileşme Sürecinde Feshâne-i Âmire”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2020; Ahsen Şahin, “Osmanlı Devleti'nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshâne-i Âmire (1829-1850)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2019.

⁷¹ Nevra Ertürk, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2008; Didem Boyacıoğlu, “Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2013.

⁷² Cumhuriyet, “İşlevini Yitirmiş Bir Sanayi Devrimi Dönemi Fabrikası Feshane Yapısının Endüstri Mirası Olarak Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi FBE, İstanbul, 2019.

⁷³ Mustafa Erdem Kabadayı, “Working for the State in A Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, **Unpublished PhD diss.**, Ludwig Maximilians Universität München, München, 2008.

⁷⁴ Mustafa Erdem Kabadayı, “Geç 19. Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikası'nda Çalışmak,” **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, Der. Touraj Atabaki ve Gazin D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 75-96.

yüzyıl Osmanlı sanayileşmesi üzerine ele alınan fabrika çalışmalarında, Feshane Fabrikası alt başlık olarak incelenmiştir. Tanju Sarının çalışması bu grup içerisinde yer almaktadır.⁷⁵

Çalışmanın oluşmasında en önemli kaynaklar arşiv vesikaları olmuştur. 19. yüzyıl fabrika çalışmaları için esas kaynaklar arşivde Hazine-i Hassa fonunda bulunan Hazine-i Hassa defterleridir. Bu defterler fabrika çalışmalarına ait imalat, hammadde, teknoloji personel, satış gibi alt başlıklar için önemli nicel veriler sunmaktadır.

Feshane Fabrikası için değerlendirme yapmak gerekirse, bu defterin toplamı 445-450 arasındadır. Fabrika ile ilgili Hazine-i Hassa defterleri 1876 yılına kadar mevcuttur. Fabrika ile ilgili bilgiler Hazine-i Hassa haricinde, Maliyeden Müdevver ve Topkapı Sarayı Arşivi Müzesi defterlerinde de yer almaktadır. Ancak bu defterler taranmış ve fabrika ile ilgili doğrudan bu çalışmanın içerisinde kullanılabilecek yeterli miktarda veriye ulaşamamıştır. Bundan dolayı çalışmada Maliyeden Müdevver defterleri kullanılsa da, bunlar Hazine-i Hassa fonu kadar yoğun olmamıştır.

⁷⁵ Tanju Sarı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul’daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2006, s.110-163.

BİRİNCİ BÖLÜM

FESHANE-İ AMİRE'DE UYGULANAN ÜRETİM, FİYAT VE PAZAR POLİTİKALARI

Feshane Fabrikası 1833 yılında İstanbul'da faaliyetlerine başlamıştır. 1835 yılında Darbhâne-i Âmire İdaresi'ne bağlanmıştır. 1857 yılında Darbhâne-i Âmire İdaresi'nden Hazine-i Hassa-i Şahane İdaresi'ne geçmiştir. Yaklaşık 20 yıl Hazine-i Hassa İdaresi'nde faaliyetlerini sürdüren fabrika, 1876 yılında Harbiye Nezareti denetimine geçmiştir. Bu bölümde fabrikanın üç farklı dönemde uygulamış olduğu üretim, fiyat ve pazar politikaları incelenmiştir.

1.1. Fabrikada Uygulanan Üretim Politikaları

Fabrikada uygulanan üretim politikaları; üretilen ürünler, üretim için gerekli girdiler, girdilerin finanse edildiği kaynaklar ve imâl edilen ürünlerin birim maliyetleri şeklinde dört başlık altında ele alınmıştır.

1.1.1. Fabrikada Üretilen Ürünler

19. yüzyılın başında II. Mahmud'un tahta geçmesiyle Osmanlı toplumunda önemli reformlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu reformlardan birisi 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulmasıdır. Diğerisi ise 1829 yılında kıyafet düzenlemesine dairdir. Din adamları dışında asker ve bürokraside olmak üzere tüm müslüman ve gayrimüslim erkekler arasında eşitliği sağlamak için aynı tip başlık kullanılması zorunluluğu getirilmişti.¹

¹Donald Quataert, "Clothing Laws State and Society in the Ottoman Empire (1720-1829)", *International Journal of Middle East Studies*, C. 29, S:3, Cambridge, Cambridge University Press,

Bu zorunluluk ile birlikte önemli bir fes talebi oluşmuştur. Yurtiçi ihtiyacı karşılamak için öncelikle Tunus'tan fes ithal edilmiştir. İlerki dönemde fes üretiminin ülke içerisinde yapılmasına karar verilmiştir. 1832-1833 yıllarında Tunuslu fes ustaları getirilerek İstanbul'da fes imalatına başlanmıştır. Ancak üretilen feslerin niteliksiz oluşu ve ustaların imalatın teknik yönüne dair bilgiyi aktarma konusundaki isteksizliklerinden dolayı fes üretimine Tunuslu ustaların yanında yetişen yerli usta ve işçilerle devam edilmesi kararı alınmıştır.²

1833 yılından itibaren yerli ustalar tarafından fes imalatına İstanbul'un Kadırga semtinde bulunan Cündi Meydanı'nda mülkiyeti padişaha ait bir binada başlanmıştır. Kısa bir süre sonra 1833 Nisan'ında Eyüp semtinde bulunan Beyhan Sultan Sarayına taşınılmış ve fes imalatına burada devam edilmiştir.³ Yerli ustaların faaliyete geçtiği yıldan itibaren fes üretim miktarı önemli ölçüde artmıştır. Aynı zamanda fes birim maliyetleri de azalmıştır. Feshane'de 1833 Mayıs'ında fesin birim maliyeti 58 kuruş iken, 1834 Mayıs'ında fesin birim maliyeti 33 kuruş olarak hesaplanmıştır.⁴ Feshane Fabrikası nazırı Ömer Lütfü Efendi'de fes üretimindeki olağanüstü başarıyı hem miktar açısından hem de istihdam kaynağı oluşturması açısından ele almış ve "...fes imâline şürû birle mâh-ı mezkûrda altı yüz yigirmi iki fes imâli müyesser olmuş ve

1997, s. 404-405; II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu ile 1828 Mayıs'ından itibaren Mansure askerine fes giydirilmesi kesinleşmişti. Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan önce yönetici sınıf kavuk kullanmaktaydı. Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte bu sınıf içinde kavuk giyme zorunluluğu kalkmış ve farklı tip başlık kullanımı yaygınlaşmıştı. Ancak memurlar arasındaki bu farklılaşmayı gidermek üzere, 1829 Nisan'ında Elbise Nizamnamesi yayımlanmış ve böylece memurlar içinde ortak bir başlık olarak fesin kullanımı kabul edilmişti. Ahmed Lütfi, **Tarih-i Lütfi**, C.2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292(1875). Yeni kurulan Mansure ordusunun başlık ve kıyafetlerinde değişime gidilmiş ve askerin başına Bostancı Ocağı'nda kullanılan *şobara* giydirilmiştir. Bu yeni ordunun kıyafetleri ise, çukadan ceket ve şayaktan şalvar şeklindedir. Ancak bu dönem askerin kıyafetinden ziyade başlığı üzerinde daha çok düşünülmüştür. Ve Mansure askerlerinin yönetimi için Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Paşa'nın getirilmesiyle Fransız asıllı bir çavuş olan bu Paşa, askerlerin başına Tunus'tan getirttiği fesi giymeyi mecburi tutmuştur. Bu başlık Sultan II. Mahmud'un hoşuna gitmiş ve bunun üzerine devlet yetkilileri bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantıda şobara'ya benzeyen ancak ondan daha kaliteli olan fesin askerler için kullanılması uygun görülmüştür. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Tahriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, C.70, İstanbul, 1954, s.224.

² Emre Bekir Aşkın, "Osmanlı Devleti'nde İthal İkâmecî Sanayileşme: Feshâne-i Âmire Üzerine Bir İnceleme", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)**, S: 52, Güz 2022, ss.71-97.

³ BOA, C.İKTS. 20/982, 19 Zilkade 1248 (9 Nisan 1833).

⁴ BOA, MAD.d., 9146.

mahâl-i mezkûr fukara yatağı semt ve civar üç yüz neferden ibaret olan amelenin beş yüze iblağına muvaffak olunarak...’’⁵ şeklinde değerlendirmiştir.

Fabrikanın mali sistemi ile ilgili detaylara değinmek gerekirse, altı ayda bir muhasebesi görülmekteydi. 1835 yılından itibaren fabrikaya ait mali kayıtların iki ayda bir tutulması kararlaştırılmış ve aynı yıl içerisinde mali sistemin başına bir yönetici(*ruzmançeci*) tayin edilmiştir.⁶ Böylece fabrika kayıtları daha sistemli olarak defter formatında tutulmaya başlamıştır. Feshane’de üretilen fesin miktarı, maliyeti ve hasılatına dair verilere ulaştığımız ilk defter 1836 yılına ait olup, Hazine-i Hassa fonunda yer almaktadır. 1836 yılı Şevval ve Zilkade aylarına ait iki aylık faaliyetleri içeren bu defterde, imal edilen fes adedi 23114 ve masraf tutarı 740.492,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Birim maliyeti 32 kuruş olarak hesaplanan 23114 adet fesin satışından elde edilen gelir 1.040.130 kuruştur. İki aylık dönemde imal edilen 23114 adet fes üzerinden 299.638 kuruş kâr elde edilmiştir.⁷ Aynı şekilde 1836 yılı hicri ilk iki aylık dönemde toplamda 27200 adet fes üretilmiştir. Bu miktar fes adedinden 1.224.000 kuruş gelir ve 284.503 kuruş tutarında ise kâr elde edilmiştir.⁸

1836 yılında nazır Ömer Lütfü Efendi zamanında dört aylık ve 1837 yılında müdür Süleyman Ağa zamanında on bir aylık olmak üzere üretim faaliyetleri ile ilgili bir veri seti bulunamadı. Dolayısıyla bu dönem için üretilen ürün miktarı ve üretim maliyeti gibi değerler hesaplanamamaktadır.⁹ 1838 yılı Zilhiccesi ile Rebiülevveli arası dört aylık sürede 59683 adet fes üretilmiştir.¹⁰ 1838 yılı Cemâziyelâhır ile 1839 yılı Zilhiccesi arası yedi aylık dönemde üretilen toplam fes miktarı 115100 adettir. 1840/1841 yılında on üç aylık dönemde 119168 adet fes imal edilmiştir.¹¹ 1842-1849 arası fabrikada fes imalat ve satış faaliyetleri devam etmektedir. Ancak bu döneme ait ürün miktarı ve maliyet verileri düzenli halde defter kayıtlarında yer almamaktadır. 1849 ile 1863 arası yıllık fes üretimi ile ilgili veriler defterlerde düzenli olarak

⁵ BOA, C.İKTS., 7/330, 5 Şaban 1249 (18 Aralık 1833).

⁶ BOA, C.AS., 155/6863, 25 Zilhicce 1250 (24 Nisan 1835).

⁷ BOA, HH.d., 13688, 30 Zilkade 1251 (18 Mart 1836).

⁸ BOA, HH.d., 18413, 29 Safer 1252/15 Haziran 1836.

⁹ BOA, HH.d., 13107, 29 Zilhicce 1254 (15 Mart 1839).

¹⁰ BOA, HH.d., 15183, 13 Rebiülevvel 1254 (6 Haziran 1838).

¹¹ BOA, HH.d., 20926, 30 Muharrem 1257 (24 Mart 1841).

verilmiştir. Bu dönem üretilen fes miktarı, toplam ve birim fes maliyetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1849-1863 arası Feshane’de üretilen fes miktarı, toplam ve birim fes maliyetleri (adet/kuruş)

Dönem	Fes miktarı	Toplam fes maliyeti	Birim fes maliyeti
1849/1850	162928	2.489.309,5	15
1850/1851	280628	3.432.530,5	Muhtelif fiyatlar
1851/1852	306560	3.255.683,5	Muhtelif fiyatlar
1852/1853	213477	2.303.898,5	Muhtelif fiyatlar
1853/1854	282152	3.098.899,5	10,5
1858/1859	179144	2.364.150	13
1859/1860	129954	1.871.711	14
1860/1861	200112	2.495.646,5	12
1862/1863	261850	2.793.000	10,5
1863/1864	144510	1.787.204	12
1864/1865	287923	2.892.014	10

Kaynak: BOA, HH.d., 18319, 21322, 20935, 23327, 22639, 22070, 22071, 22076, 22022.

Tabloda gösterildiği üzere, 1849/1850 yılında birim maliyeti 15 kuruştan toplam 162928 adet fes üretilmiştir. 1850/1851 ve 1851/1852 yıllarında fes miktarı önemli ölçüde artış göstermiştir. 1850-1853 yılları arası imal edilen feslerin birim maliyetine dair tabloda verilen *muhtelif fiyat* ifadesi ürünün boyutu ve üretimde sarf edilen hammaddenin niteliğine bağlı farklılaşan birim maliyeti ifade etmektedir. 1850/1851 yılı toplam maliyet tutarı 3.432.530,5 kuruştur. Bu maliyetin 3.424.507 kuruşu Odesa ve Saksonya yapağısından üretilmiş 278793 adet mamul kebir fese ait olup, birim maliyeti 12 kuruş olarak hesaplanmıştır. 5.658,5 kuruşu 1383 adet fino fes olarak tabir edilen daha küçük boyuttaki fesin toplam maliyeti olup, birim maliyeti 4 kuruştur. Feshâne-i Âmire’ye ait olan Ağnâm-ı Şahâne’nin melez cinsi yapağısından mamul 348 adet kebir fesin birim maliyeti ise 6,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹²

1851/1852’de feslerin birim maliyetindeki değişimin nedeni, ürünün boyutuna bağlı olarak değerlendirilmektedir. Toplamda üretilen 306560 adet fesin 301845 adedi birim maliyeti 10,5 kuruştan kebir fes, 2558 adedi birim maliyeti 3,5 kuruştan fino fes ve 2152 adedi ise, birim maliyeti 7,5 kuruştan orta boyuttaki vasat festir.¹³ 1852/1853

¹² BOA, HH.d., 21322.

¹³ BOA, HH.d., 20935.

yılında toplam 213477 adet fes üretilmiştir. Bu miktar fesin birim maliyet farklılaşması ürünün boyutu ve hammadde niteliğindeki değişime bağlı açıklanmıştır.¹⁴ 1850-1853 hariç, diğer yıllardaki birim maliyetlerin tek fiyat üzerinden hesaplanması, bu yıllarda imalata konu olan feslerin boyutsal niteliğine dair kayıtlarda bir ayrım olmadığına göre, muhtemelen kullanılan hammadde girdisinin türüyle yakından ilişkilidir. 1854-1857 arası fabrika imalat verilerine ulaşılamamıştır. Bu dönem, teknik yenilemelerin ve tamiratların zamanında tamamlanamamasından dolayı fabrikanın tatil edildiği dönemdir. Vesikada bu durum “...yetmiş iki senesi imalâtından nâ-tamam feslerin müddet-i hâliyede imâliye masârıfı tebeyyün olunmuş ise de bi’l-icâb vapur kazgânının tebdili ve tamirât-ı sâirenin zuhuru ve cihet-i saire ile vukubulan ta’tilata mebni...”¹⁵ şeklinde açıklanmaktadır.

1858’den 1865 yılına kadar fabrikada imal edilen fes üretim miktarları ile maliyetleri arasında önemli ilişki olduğu görülmektedir. Nitekim birim maliyetlerin 10,5 ve 12 gibi düşük olduğu dönem, fes üretim miktarının yüksek, birim maliyetlerin 14 ve 15 gibi daha yüksek olduğu yıllar ise, fes üretim miktarının daha düşük olduğu yılları göstermektedir. 1853/1854 yılında 10,5 kuruş olan birim fes maliyeti 1858/1859 ve 1859/1860 yıllarında 13 ve 14 kuruşa yükselmiştir. Bu yükselişin sebebi, teknik aletlerin temin ve tamir edilememesi üzere fabrikada üretimin durması ve yeniden faaliyete geçtiğinde memur maaşları, amele ücretleri ve diğer maliyetlerin ürün fiyatı üzerine yansıtılması olarak açıklanmaktadır.

Fabrikada fesin ardından fanila ve fanila yorgan üretilmiştir. Fanila, iç giyimde kullanılmak üzere ince pamuk ipliğinden dokunan bir üründür. Fabrikada fanila yorgan üretimiyle ilgili 1846 yılına ait bir kayda rastlanmaktadır. Bu yılda imal edilen on bin adet fanila yorgandan yaklaşık 25.750 kuruş kâr elde edilmiştir. Fabrikada uzun süre fanila yorgan üretilmemiştir. 1858 yılında 437 adet fanila yorgan üretilmiştir.¹⁶ 1860 yılında birim maliyeti 51,5 kuruştan toplamda 42 adet ince fanila üretilmiştir.¹⁷ 1861 yılında 392 adet ince fanila ve 7129 adet kaba fanila üretilmiştir. Ayrıca aynı yıl

¹⁴ BOA, HH.d., 23327.

¹⁵ BOA, HH.d., 22025.

¹⁶ BOA, HH.d., 22069.

¹⁷ BOA, HH.d., 22075.

içerisinde *esvaplık ecnas-ı fanila* olarak adlandırılan 738 arşın kadar farklı bir fanila türü de üretilmiştir.¹⁸

Fabrikada üretilen bir diğer ürün kaliçedir. Küçük halı, halı seccade gibi anlamlara gelen kaliçe imaline 1857 yılı öncesinde başlanılmıştır. Kaliçe imaline dair 1859 yılı için tutulan yıllık muhasebe kaydı mevcuttur. Bu yılda 3482 arşın kaliçe imal edilmiştir. Kaliçe imalatının 2671 arşını Avrupa'dan satın alınan mamul rişteden (ipten) 811 arşını ise, fabrikada imal edilen rişteden üretilmiştir. Avrupa ipliğinden üretilen 2671 arşın 2 rub' kaliçenin toplam maliyeti 144.875,5 kuruş ve birim maliyeti 54 kuruş olarak hesaplanmıştır. Fabrika ipliğinden imal edilen 811 arşın kaliçenin birim maliyeti 27,5 kuruş ve toplam maliyeti 22.616,5 kuruş olarak çıkmıştır. ¹⁹ Yerli iplikle üretilen kaliçenin birim maliyeti, Avrupa ipliği kullanılarak üretilen kaliçe maliyetinden daha düşük hesaplanmıştır. Ara mallardaki yerli üretim avantajı mamul ürün birim maliyetlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Fabrikada 1860 yılında da 2320 arşın kaliçe ve beş adet seccade üretilmiştir.

Feshane Fabrikası 1857 yılı Ekim'inde Darbhâne-i Âmire İdaresi'nden Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçmiştir. Fabrikanın Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçtiği dönemde fabrikada fes, çuka ve fanilanın yanı sıra boyun bağı, askeri kilimi, kaliçe ve esb örtüsü gibi birçok ürün üretilmiştir. Bu ürünlerden özellikle kaliçe, boyun bağı, esb örtüsü ve askeri kilim gibi ürünlerin üretimine tam olarak ne zaman başlanıldığı tespit edilemese de, 1854-1857 arası üretildiği muhtemeldir. Çünkü 1849-1854 arası yıllık kayıtlarda, yalnızca fes, çuka ve fanila ile ilgili verilere rastlanılmıştır. Önceki idareden yeni idareye 304089 adet fes, 28294 zira ince ve kaba çuka, 559 adet fanila, 179 adet boyun bağı, 121 adet askeri kilimi, 1613 zira kaliçe ve 30 zira esb örtüsü devredilmiştir.

1857 Ekim-1858 Şubat arası yalnızca fes üretilmiştir. Üretilen 101237 adet fesin 18321 adedi mamul geri kalanı ise, yarı mamul haldedir. Bu dönemde üretilen ve önceki dönemden devredilen ürünlerin bir kısmı satılmıştır. Devredilen, imal edilen ve satılan ürünlerin hasılat ve maliyetleri hesaplandığında bu dönemde, toplamda

¹⁸ BOA, HH.d., 22021.

¹⁹ BOA, HH.d., 22073.

339.570 kuruş kadar kâr ortaya çıkmıştır. Bu kârın 80.650 kuruşu fabrikanın bina masrafları için harcanmıştır.²⁰ 1858 Mart’ında fabrika idaresine müdür olarak Mahmut Efendi getirilmiştir. Bu dönemde fabrika ambarında mevcut olan ürün miktarları 338171 adet fes, 6016 zira ince ve kaba çuka, 368 arşın fanila, 168 adet boyun bağı, 107 adet askeri kilimi, 1555 arşın kaliçe ve 9 zira esb örtüsü şeklindedir. 1861 yılında Feshane yönetiminde yeniden bir değişiklik olmuş ve fabrika müdürlüğü Mahmut Efendi’den Vecdi Bey’e geçmiştir.

1861 Mart ile Temmuz’un 9. gününe kadar yarı mamul halde 85826 adet fes üretilmiştir. 1861 Temmuz ile 1862 Şubat arası yedi aylık dönemde önceki idareden devredilen yarı mamul halde 85826 adet fes ile yeni dönemde üreilmeye başlanan fes toplamı 130963 adet olarak hesaplanmıştır.²¹ Bu dönemden askeri idareye devrine kadar fabrikada imal edilen ürünlerin devamlı tamamlanmamış olarak sonraki döneme devredildiği ve ürünün bir kısım maliyeti imalata başlanılan dönemde, diğer kısmı tamamlandığı yıl kayıtlarında hesaplanmıştır. Bu durum fabrikanın sık sık idare değişikliğine gitmesi ile açıklanabilir.

Fabrikada fes, fanila ve kaliçe gibi ürünlerin yanı sıra 1861/1862 yılında Vecdi Bey döneminde apolet, kordon, gaytan, kolet, yün şerit ve sargılık gibi ürünler üreilmeye başlanmıştır. İmal edilen bu ürünlerden apolet, askeri elbiselerde rütbeyi göstermek üzere veya süs olarak omuza takılan yün omuzluktur. Gaytan, ipek veya pamuktan yapılmış kalınca bir ip olarak tanımlanmaktadır. Kordon yün, pamuk veya ipekten sırmalı yahut sade bükümlü yuvarlak iptir. 1861/1862 yılında Feshane’de imal edilen ürünlerin miktarları ve maliyetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

²⁰ Aynı Defter.

²¹ BOA, HH.d., 20866.

Tablo 2: 1861/1862 yılında Feshane'de üretilen ürün çeşitleri, miktarları ve maliyetleri

Ürün Türü	Ürün miktarı			Toplam maliyet (kuruş)	Birim maliyet (kuruş)
	Çift	Adet	Arşın		
Macar yapağısından apolet	600	-	-	11.995,5	19,5
Macar yapağısından envai diğer apolet	60	-	-	1.729	28,5
Rumeli yapağısından apolet	1820	-	-	33.758,5	18,5
Macar yapağısından kordon	-	160	-	3.927,5	13
Rumeli yapağısından kordon	-	504	-	6.682	11
Sarı yün gaytan	-	-	30896	7.771	10
Sarı yün şerit	-	-	705	247,5	-
Siyah yün kolet	-	-	489	1.459	2,5
Sarı kendir kolet	-	-	2375	8.908,5	3,5
Sargılık	-	-	894	2.011,5	2

Kaynak: BOA, HH.d., 22021.

1861 yılında üretilen ürünler ayrıntılı bir şekilde yukarıdaki tabloda verilmiştir. Toplamda 2480 çift apolet, 664 adet apolet, 3086 arşın gaytan, 705 arşın yün şerit farklı türlerde 3967 arşın kolet ve 84 arşın sargılık üretilmiştir. Bu ürünlerin toplam maliyeti 80.66,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ürünlerin birim maliyetleri üzerinde hammadde türünün etkili olduğu görülmektedir. Fabrikada 1861 Temmuz'unun 11. gününden 1863 Kânunuevvel'ine kadar üretilen ve satılan ürünler aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tabloda gösterilen ürün miktarları 1861 Temmuz öncesinde eski idare zamanında imal edilip devredilen ürünlerden, 1861 Temmuz-1862 Şubat arası yedi aylık imalat ve 1862 ile 1863 yılı imalatı toplamından oluşmaktadır.

1861-1863 arası fabrikada üretilen ürünlerin maliyeti ile satışından elde edilen hasılat karşılaştırıldığında, yalnızca apoletin imalat maliyeti hasılatının üzerinde seyretmiştir. Fabrikada üretilen diğer ürünler üzerinden kâr sağlanmıştır. İmal edilen toplam ürün maliyeti 13.268.480 kuruş ve toplam ürün hasılatı 19.579.912 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplamada imalat faaliyetleri üzerinden 6.311.432 kuruş kâr elde edilmiştir.

Tablo 3: 1861-1863 arası Feshane’de imal edilen ürün miktarı, maliyet ve hasılatı

Ürün türü	Ürün miktarı			Hasılat (kuruş)	Maliyet (kuruş)	Kâr (kuruş)
	Adet	Arşın	Çift			
Fes	567604	-	-	13.031.848	7.186.261,5	5.845.586,5
İnce çuka	-	2906	-	129.651	117.134	12.517
Kaba çuka		191023		4.902.381	4.635.673	266.708
Kaba fanila yorgan	14576	-	-	816.310	767.484,5	48.825,5
İnce fanila yorgan	1373	-	-	136.884,5	124.821,5	12.063
Arşın fanila	-	4011	-	46.081	31.412,5	14.668,5
Kaliçe	-	9017	-	253.011,5	183.552	69.459,5
Seccade	57		-	5.806,5	4.565,5	1.241
Boyun bağı	839		-	11.239,5	7.250	3.989,5
Esb örtüsü		478	-	18.008,5	13.127,5	4.881
Kilim ²²	4944		-	133.005,5	111.524	21.481,5
İhram		64	-	999,5	747	252,5
Ekli keçe	-	85	-	935	855	80
İnce arşın fanila	-	227	-	4.669,5	3.778,5	891
Apolet			1979	36.930	38.189,5	-1.259,5
Kordon	1513	-	-	25.098	20.345,5	4.752,5
Kolet ve Gaytan		33355		27.050	21.755	5.295
Toplam	-	-	-	19.579.912	13.268.480	6.311.432

Kaynak: BOA, HH.d., 22018.

1861-1863 arası faaliyet kârlarının ürünler üzerindeki dağılımına bakıldığında, toplam 6.311.432 kuruşluk kâr içerisinde en büyük pay %93 ile fese aittir. Toplam kâr içinde %4’lük kâr payı ile çuka ikinci sırada yer almaktadır. Diğer ürünlerin toplam kâr içerisindeki payları oldukça düşüktür. Fabrikada üretilen ürünlerden yalnızca apolet ürünü satışından 1259,5 kuruş zarar edilmiştir. 1861-1863 arasında imal edilen ürünlerden satılanların haricinde fabrika ambarlarında belli bir miktar ürün ve üretim malzemesi kalmıştır. 247744 adet fes, 63 adet askeriye ait fanila yorgan, 100 adet namaz kilimi, 1365 arşın ince çuka, 45400 arşın kaba askeri çukası, 1088 adet ince fanila yorgan, 19 adet çatma, 277 adet boyun bağı, 47 arşın ekli düz keçe, 552 arşın esvaplık arşın fanila Ağnâm Şahâne yapağısından 504 arşın ince arşın fanilas, 7 adet

²² Feshane kilim/halıları üzerine yapılmış çalışma için bkz. Sevim Arslan, “Feshane Halıları”, *Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1996, s.20-21.

mükemmel halı seccade, 88 arşın ihram, 377 arşın esb örtüsü, 501 çift apolet, bir adet kordon, 2401,5 sarı yün gaytan ve 705 arşın sarı yün şerit fabrika ambarında mevcut bulunan ürünlerden bazılarıdır. Ayrıca fabrika ambarında özellikle kaliçe imalinde kullanılan boyalı yün rişte, beyaz yün rişte, keten ve penbe rişte olmak üzere toplamda 13.168 kuruş değerinde ara mal bulunmaktadır.²³ Bu dönem fabrika imalatının bir kısmının sonraki döneme devredilmesi fabrikada bir arz kıtlığı veya pazar talebinin karşılanamaması gibi bir sorunun olmadığını göstermektedir. Yukarıda belirtilen ürünlerin imalatına ilerki dönemde de devam edilmiştir.

1.1.2. Üretim İçin Gerekli Malzeme ve Diğer Giderler

Fabrikada imal edilen ürünler belli aşamalardan geçerek kullanıma hazır hale gelmekteydi. Nitekim fes üretimi için ilk olarak yapağlar yağlanır, taraktan geçirilir, bükülür ve örülürdü. Örülen fesler sıcak suda pişirilir ve iyice kaynatılan fesler sabun ile yağları gidinceye kadar dinkte dövülürdü. Bu aşamadan sonra feslere uygulanacak işlemler beyaz perdahtlama, kırmızıya boyama ve kırmızı perdahtın yapılması şeklindeydi.²⁴ Fabrikada imal edilen diğer ürünlerinde hammaddesi yapağı olmakla birlikte, ürünün türüne göre imalat aşamaları farklılaşmaktaydı. Her aşamada ürünlere ayrı imalat girdileri sarf edilmekteydi.

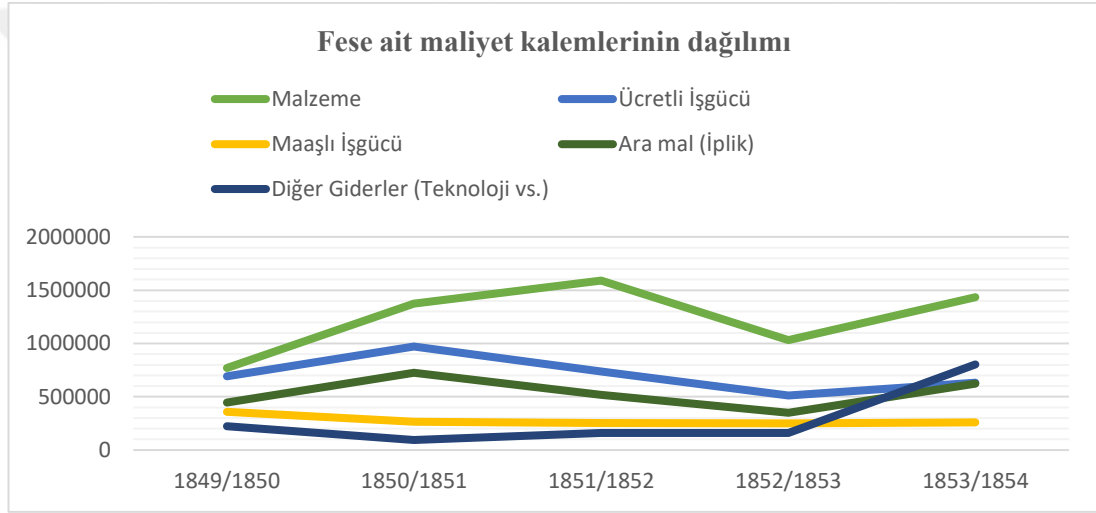
Fabrikada ürünlerin imali için yapılan harcamalar dört kalemden oluşmaktadır. Birincisi malzeme giderleridir. İmalat için gerekli hammadde, boya maddeleri ve kimyevi maddelerin tümü malzeme maliyeti içinde hesaplanmaktadır. Diğer maliyet kalemi işgücü giderleridir. İşgücü giderleri, sabit ve değişken giderler şeklinde ayrılmaktadır. Değişken işgücü üretim sürecine dahil olmakta iken, sabit işgücü üretim sürecinden bağımsız olarak fabrikada istihdam edilen çalışanları temsil etmektedir. Toplam maliyet kalemleri arasında ara mal harcamaları da önemli bir yere sahiptir. Ara mal harcamaları, yapağının işlenerek iplik haline getirilme sürecinde sarf edilen giderlerdir. Daha önce dağınık olarak imal edilen iplik imalatı, 1849 sonrası fabrikada

²³ BOA, HH.d., 22018.

²⁴ BOA, HAT., 488/23974.

ayrı bir üretim ünitesi olan iplik çarhhanesinde yapılmaya başlamıştır. İplik üretimi için gerekli maliyet kalemleri işgücü, enerji ve teknoloji giderlerinden²⁵ oluşmaktadır. 1849-1854 arası yapağının işlenerek iplik haline getirilmesi neticesinde oluşan toplam maliyet 2.662.313 kuruştur. Ancak ne miktar iplik elde edilmiştir sorusunun cevabına dair herhangi bir veriye ulaşılammıştır. Diğer giderler ise, teknoloji ve tamirat harcamalarıdır. 1849-1854 arası fes imalatına dair maliyet kalemlerinin nasıl bir eğilim gösterdiği aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 1: 1849-1854 arası fes ürününe ait maliyet kalemlerinin dağılımı (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 18319, 21322, 20935, 23327, 22639.

Grafikte, 1849-1854 arasında fesin toplam maliyetini oluşturan her bir kalemin nasıl bir dağılım gösterdiği verilmiştir. Ürün maliyetinde en yüksek payın malzeme giderlerine ait olduğu görülmektedir. 1849/1850 yılında malzeme giderleri en düşük seviyede iken, 1851/1852 yılında en yüksek noktaya ulaşmıştır. 1852/1853’de düşüş yönünde bir kırılma yaşanırken, sonraki yıl yükseliş eğilimine geçmiştir. Malzeme maliyetlerinin dalgalı seyri fes üretim miktarı ile yakın ilişki içerisinde olup, malzeme maliyetlerinin en yüksek olduğu dönem fes üretim miktarının da en fazla olduğu dönemi göstermektedir. Grafikte mavi çizgi ile gösterilen ikinci maliyet kalemi ücretli işgücünü temsil etmektedir. Ücretli işgücü maliyetleri malzeme maliyetlerinden daha

²⁵ Teknoloji giderleri, iplik üretimi için kaba, ince ve fitil makinelerinin yenilenmesi ve tamiratına dair giderler enerji giderleri ise makinelerin çalıştırılması için vapur ocağına sarf edilen maden kömürü vs harcamalardır. **BOA, HH.d., 21322.**

düşük tutarda olmakla beraber yıllara göre benzer bir dağılım göstermiştir. Ancak malzeme maliyetleri 1850/1851-1851/1852 yılı arasında yükselişte iken, ücretli işgücü giderleri aşağı yönlü eğilime sahiptir. Bunun nedeni fabrikada teknik yenileme çalışmalarından dolayı imalatın durması şeklinde açıklanabilir. Ara mal harcamaları da en yüksek paya sahip üçüncü maliyet kalemi olmakla birlikte, ücretli işgücü maliyetiyle paralellik göstermektedir. Maaşlı işgücü giderleri sabit bir seyir izlemiştir. Diğer giderler 1852/1853 yılından itibaren yükselişe geçmiş, sabit ve değişken işgücü giderleri ile ara mal maliyetlerinin üzerine çıkmıştır. Bunun nedeni, diğer giderlerin, yani bazı teknik ve bina tamirat masraflarının bu dönemde üretim maliyetleri üzerine eklenmesi şeklinde açıklanabilir.

1.1.2.1. Malzeme Giderleri

Fabrikada kullanılan hammadde ve malzemelerin neler olduğu ve nerelerden temin edildiği önemli hususlar arasındadır. Fabrikanın üretimde kullandığı yapağının nerelerden ve nasıl temin edildiği çalışmanın ikinci bölümünde detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Diğer imalat girdileri ise boya maddeleri, kimyevi maddeler ve kömür şeklindedir. Fabrikanın ilk kuruluş döneminde imalat girdilerinin nerelerden temin edildiğine dair bilgiler çok geniş çapta değildir. Fabrikada üretilen ürünler için sarf edilen malzemeler arasında bulunan sabun Tunus'tan alınmaktaydı. Ancak, Tunus'tan getirilen sabun yerli piyasaya göre oldukça yüksek fiyattan işlem gördüğünden alternatif seçenekler aranmıştır. Bunun için Tunus sabunu yerine Midilli ve Edremit'te üretilen sabun talep edilmiştir. Ancak yerli sabunun ürünler için kullanıldığında istenilen neticeleri vermediği görülmüştür. Bundan dolayı fabrika için gerekli olan sabunların Ayvacık'ta zeytinyağı ve sabun ticareti ile uğraşan tüccarlardan alınması yoluna gidilmiştir. Feshane'nin ilk olarak 1836 yılında Ayvacık'tan sabun aldığı bilgisi bir gümrük kaydında geçmektedir. 1844 yılında da fabrika için gerekli sabunların Ayvacık'tan alındığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁶

²⁶ BOA, HH.d., 15183, 32811 ve 14068.

Fes üretimi için önemli malzemeler arasında vesikalarda *revgân-ı zeyt* olarak geçen zeytinyağı vardı. Revgân-ı zeyt yapağının taraklanması, fesin dinklenmesi aşamasında kullanılan sabun imalinde, fabrikadaki nöbet yerlerinin aydınlatılmasında kullanılan kandiller için, buhar makinesinin yağlanması ve geceleri makine ünitelerinin aydınlatılmasında kullanılmaktaydı. Sabunun yanı sıra revgân-ı zeyt'de Ayvacık taraflarında bulunan Dimitri Bandırmanov isimli tüccardan alınmaktaydı.²⁷

İmalatta kullanılan önemli girdilerden biri de boya maddesidir. Feshane'de fes üretiminde kırmızı rengi elde etmek için çeşitli boyalar kullanılmıştır. Bunlardan pernakoki ve kırmızı boyası temel fes boyaları arasında yer almaktaydı. Bu boyalara yardımcı olmak üzere fes imalatında kökboya, garans, alacehri ve aspur gibi boyalarda kullanılmıştır. Yine boyalarda istenilen renkleri elde etmek için şap, mazı gibi mordan maddeleri de kullanılmıştır. Pernakoki fes boyası, Drama, Zihne, Kavala, Çağlayık, Yanya ve Delvine'den getirilmekteydi.²⁸ Feshane'de çoğunlukla Rumeli'den temin edilen bu boya kullanılmıştır. 1838 yılında pernakoki boyasının yanı sıra sadece kırmızı böceğinin dişlerinin kurutulmasıyla elde edilen doğal kırmızı boyası kullanılmaya başlanmıştır.²⁹ Ancak vesikalarda kırmızı boyasının nerelerden temin edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Fabrika imalatında kullanılan bir diğer kırmızı rengi veren boya kökboyası idi. Kökboyasının Osmanlı coğrafyasında avantajlı olduğu bölgeler Akdeniz havzası ve Batı Anadolu bölgesiydi. Kökboyası İzmir'den Nemçe vapuruna yüklenerek fabrikaya gönderilmekteydi.³⁰ Yurtiçi talep karşılandıktan sonra kalanı ihraç edilmekteydi. Bu boya, İngiltere'ye yapılan ihracatta tahıl ve tütünden sonra üçüncü sırada yer almaktaydı.³¹

Fabrikada üretilen ürünlerin renklerini sabitleştirmek ve daha canlı bir hale getirmek için boya maddeleri ile birlikte mordan maddeleri de kullanılmaktaydı. Şap, mazı, tortu, tizab fabrikada kullanılan mordan maddelerinden en önemlileri arasında

²⁷ BOA, HH.d., 15183.

²⁸ BOA, TS.MA.e., 1320/83, 13 Muharrem 1253 (19 Nisan 1837); C.İKTS., 37/1831, 29 Rebiülevvel 1259 (29 Nisan 1843); C.İKTS., 6/260, 19 Safer 1256 (22 Nisan 1840); C.İKTS., 14/679, 17 Muharrem 1250 (26 Mayıs 1834).

²⁹ BOA, HH.d., 32811.

³⁰ BOA, HH.THR., 1228/40, 9 Cemâziyelâhir 1282 (30 Ekim 1865).

³¹ Üner Eyüboğlu, İtir Okaygün ve Füsun Yaraş, **Doğal Boyalarla Yün Boyama Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler**, İstanbul Uygulamalı Eğitim Vakfı, 1983, s.16.

yer almaktaydı.³² Vesikalarda şapın tedarik merkeziyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak Batı Anadolu Bölgesi'nin önemli şap üretim merkezi olması fabrika için gerekli şapın buradan alınacağı ve dolayısıyla herhangi bir sıkıntı yaşanmayacağı ihtimalini güçlendirmektedir. Fabrikada üretilen feshlere ipekten püsküller takılmaktaydı. Bu püsküller için gerekli olan ipek Bursa, Tırnova, Bilecik, Edirne ve Pazarköy'den temin edilmekteydi.³³

Fabrikada imalatla kullanılan diğer girdilerin önemli bir kısmı ise dışarıdan alınmaktaydı. 1849 yılında 12.649.138,5 kuruş değerinde imalat girdisi Avrupa'dan ithal edilmiştir.³⁴ Tekstil sanayisinde doğal boyarmadde ve mordan maddelerin kullanımı, 1856'da sentetik boyaların ve kimyevi maddelerin keşfiyle önemli ölçüde etkinliğini kaybetmiştir.³⁵ Bunun etkileri Feshane üzerinde de görülmektedir. 1857-1876 arası imalat için gerekli girdiler ve bunların kimler aracılığı ile nerelerden temin edildiğine dair bilgiler tabloda verilmiştir.

³² BOA, HH.d., 13028, 23409, 20926.

³³ BOA, HH.d., 32811, 21523, 14045.

³⁴ BOA, HH.d., 18317. 1857 yılında Feshane ile Hazine-i Hassa'ya bağlı fabrikalar için Avrupa'dan ithal edilecek ve dışarıya ihraç edilecek eşya üzerinden gümrük alınmaması şeklinde teşvik tanınmıştır. **BOA, A.) MKT.NZD., 254/17, 5 Şaban 1274 (21 Mart 1858).** 18. yüzyılda boya ve kimyevi madde ticaretinin İstanbul'a Avrupa üzerinden ve Avrupa'ya da İstanbul'dan karşılıklı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. İstanbul'a yabancı ülkelerden yabancı tüccarlar tarafından getirilen ve İstanbul gümrüklerinde işlem gören bazı boya ve kimyevi maddelerin isimleri ve menşe ülkeleri şu şekildedir; Alacehri: Nederlanda, Nemçe ve Rusya, Bakkam: İngiltere, Livorno, Cenkâr/Göztası: Cenova, Fransız, Çivit: İngiliz, Fransız-Marsilya, Livorno, Trieste, Venedik, Cenova, Kırmız: Cenova, Fransız-Marsilya, İngiltere, Livorno, Moskof, Nemçe, Trieste, Venedik, Kök boya: Trieste, Venedik, Cenova, Mor bakkam: İngiltere, Livorno, Rusya, Nişadır: Livorno, Nemçe, Zac-ı Kıbrıs: Venedik, İzmir, Trieste (Yerli Tacir), İstanbul'dan ve Osmanlı ülkelerinden yabancı ülkelere götürülen; Alacehri: Fransa, İngiltere, Çivit: Nemçe, Göztası: Venedik, Fransa, Moskof, Kırmız: Rusya, Nemçe, (Yerli tacir), Zac-ı Kıbrıs: Nemçe. Saim Çağrı Kocakaplan, "İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret", **Yayımlanmış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 179-181.

³⁵ Ozan Devecioğlu ve Recep Karadağ, "Genel Bir Bakış: Doğal Boyarmaddeler", **Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi**, S:23, 2011, ss. 21-32.

Tablo 4: 1857-1876 arası fabrika imalatı için gerekli girdiler ve tedarikçi kurumlar

Girdi Tedarikçileri	İmalat Girdileri
Mısır çarşılı Salih Efendi	Kırım tırtır, tizab, tutkal, tuz ruhu, kalay tozu, çengar, revgân-ı zaç, soda, kökboyası, alacehri ³⁶
Mahmutpaşa'da bulunan tüccar Mişondan	Kırım tırtır
Kâğıtçı oğlu Haimden	Kırım tırtır, kalay, kırmızı boyası
Tüccar Löy-Tüccar Yorgaki	Kundura ipliği-Kendir ipliği ³⁷
Tüccar Esbelaki	Revgân-ı zeyt
Tüccar Azaryan	Fransız gavsalesi tokmak kayışı, merzifon, kırmızı, kalay, lekday, alizarin
Tüccar Dimitraki	Fes şardonu ³⁸
Kapuciyanzade Petroki	Revgân-ı çerviş, rişte-i penbe ³⁹ , kalay, beyaz putaz,
Basma Fabrikası	Rişte-i penbe
Zeytinburnu Fabrikası	Kırmızı putaz, rişte-i penbe
İspermeçet Fabrikası	Zaç yağı, beyaz putaz, kükürt
Anadolu Bölgesinden	Zerdeçal
İzmir ve civarından	Tortu
Yunanlı tüccar Vasyel	Revgân-ı zeyt
Hatab ambarı	Hatab
Kuyumcuyan-ı Hoca Bedrosi	Kırmızı, kökboyası ⁴⁰ , şap ⁴¹ , tuz ruhu, al ve sarı bakkam, tutkal, fes şardonu, kırım tırtır
Tüccar Boyacı Aleks	Maden kömürü
Tüccar Tizabçı oğlu Hoca Avram	Lekday, kırım tırtır, kalay, tuz ruhu, don yağı, civid ⁴² , fes şardonu
Tüccar Dimitraki, Aleksan, Simon, Avram, İstavrakı, Fındıklızade Bedrosi	Maden kömürü, kalay, mangal kömürü, don yağı, Fransız gavsalesi, kırmızı telatin, tunus sabunu, göz taşı, tortu, kükürt, mor bakkam, şap

Kaynak: BOA, HH.FSH., 2/1, 2/17; HH.d., 41, 43, 47, 409, 519; HH.THR., 1228/129.

³⁶ Kumaşta sarı rengi elde etmek için kullanılan bir maddedir. Bu madde, magmanın yeryuvarlığının yüzeyinden dışarı püskürerek çıktığı arazilerde yetiştiğinden nitelikli olanları Kayseri civarında bulunmaktaydı. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, İstanbul, 1994, s. 635. Dokumacılıkta kullanılan Alacehri boyası Kayseri bölgesinde yetiştirilmekteydi. Bu boya 19. yüzyılın ileri dönemlerine kadar yerli dokumacılıkta kullanılmıştır. Britanyalılar bu boyanın yerine Venedik sumağını kullanmışlardır. Ancak Almanya ve Hollanda gibi Avrupa ülkelerinin Kayseri cehrisine olan talepleri devam etmiştir.

³⁷ Elvan halı dokumasında kullanılmak üzere satın alınmıştır.

³⁸ Fes şardonu yünlü kumaş yüzeylerini tüylendirmek amacıyla kullanılmaktaydı. Fabrikanın kuruluş dönemlerinde Fransa'dan alınan şardon, sonraki dönemlerde Tunus'tan da getirilmiştir.

³⁹ Kabusu fes ağzlarını dikmek için kullanılan iplik türüdür.

⁴⁰ Doğal bir boyarmadde olan kökboyası kırmızı rengi vermektedir. Ümit Koç, “Ortaçağlardan 16. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı Genel Özellikleri ve Ticari Nitelikleriyle Boyar Maddeler ve Boyama Tarifleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C.6, S:1, Elazığ, 2009, s. 123-124.

⁴¹ Şap, boyayı kumaşlara sabitleştirmek amacıyla kullanılan bir madendir.

⁴² Çivit kumaşlara mavi rengi vermek üzere kullanılan kendi ismiyle anılan bir ottan üretilmekteydi. Hindistan menşelidir. Hindistan'da mavi boya indigo ismiyle geçmekteydi. Ela Taş, “Tekstil Hammaddelerinin Boyanmasının Tarihsel Gelişimi ve Boyarmaddeler”, **Turkish Studies Social Sciences**, Vol.14, Ankara, 2019, s. 1106-1113.

Tabloda görüldüğü üzere, 1857-1876 arası fabrika imalat girdilerinin tamamına yakını tüccarlar aracılığıyla temin edilmiştir. Fabrikada makinelerin çalıştırılması için gerekli olan maden kömürünün kesintisiz ve düzenli bir şekilde temini önem arz etmekteydi. Feshâne, Tersâne⁴³ Tophâne⁴⁴, Baruthâne,⁴⁵ Gazhâne, Fabrika-i Hümayunlar ve kumpanya vapurları için kömür ihtiyacı Ereğli kömür madenlerinden karşılanmaktaydı.⁴⁶ 1842-1845 arası Ereğli kömür madeni kumpanyasından fabrikaya 1.948 kantar kömür verilmiştir.⁴⁷ 1846-1849 yıllarında fabrikalara 1.540.209 kuruş değerinde 161986 kantar kömür satılmıştır.⁴⁸ 1857⁴⁹, 1858⁵⁰, 1859⁵¹, 1863, 1864, 1865⁵² ve 1870-71⁵³ yıllarında Ereğli kömür madenlerinden fabrikaya maden kömürü gönderilmiştir. Ereğli madenlerinin yanı sıra Amasra madenlerinden de kömür tedarik edilmiştir.⁵⁴ İyi işletilememesi, işgücü yetersizliği, teknik aksaklıklar ve altyapıya dayalı sorunlardan dolayı Ereğli kömür madenlerinden yeterince yararlanılamamıştır.

⁵⁵ Bu durumda fabrikaya tüccarlar aracılığıyla kömür tedarik edilmiştir. ⁵⁶ Fabrikanın ihtiyacının karşılanamadığı durumda yurtdışından kömür getirilmiştir. 1844 yılında bir İngiliz'den yüz bin kıyye maden kömürü alınmıştır.⁵⁷ 1845 yılında da İngiltere'den maden kömürü ithal edilmiştir.⁵⁸ Kırım Savaşı sırasında senelik yurtiçi kömür

⁴³ Tersâne-i Âmire için bkz. İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

⁴⁴ Tophâne-i Âmire için bkz. Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Tophâne-i Âmire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi (XIV-XVI Asırlarda)", **Yayımlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1998.

⁴⁵ Baruthâne-i Âmire için bkz. Zafer Gölen, **Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

⁴⁶ BOA, TS.MA.e. 1225/104. 29 Zilhicce 1270 (22 Eylül 1854).

⁴⁷ Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 31, Erzurum 2006, ss.135-160.

⁴⁸ BOA, HH.d., 790, s.26-27.

⁴⁹ BOA, TS.MA.e., 1226/4, 23 Rebiülevvel 1274 (11 Kasım 1857).

⁵⁰ BOA, TS.MA.e., 1299/75, 28 Muharrem 1275 (7 Eylül 1858).

⁵¹ BOA, TS.MA.e., 1225/54, 19 Cemaziyelevvel 1276 (14 Aralık 1859).

⁵² BOA, HH.d., 43. (Kömür-ü Maden-i Ereğli: 22144,5 kantar).

⁵³ BOA, HH.d., 47.

⁵⁴ BOA, TS.MA.e., 1299/77, 23 Rebiülevvel 1274 (11 Kasım 1857).

⁵⁵ Hamdi Genç, "Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2007, s.7-64. Ereğli kömür madenleri ile ilgili bkz. Donald Quataert, **Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920**, New York: Berghahn Books, 2006.; İsa Tak, "Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2001.

⁵⁶ 1860 yılında tüccar Azaryan'dan 1152,5 kantar kömür satın alınmıştır. **BOA, HH.FSH., 3/29, 29 Ramazan 1277 (10 Nisan 1861).**

⁵⁷ BOA, HH.d., 14055.

⁵⁸ BOA, HH.d., 14038.

ihtiyacının bir milyon sekiz yüz seksen altı bin kantar olduğu ancak, bunun dört yüz bin kantarının yerli üretimle karşılanabileceği bildirilmiştir. Geri kalan kömürün, İngiltere’den ithal edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁹ Özellikle 1870’ten sonra Ereğli madenlerinden yeterince istifade edilememesi ve İngiliz kömürünün birim başına kantar fiyatının yerli kömür birim fiyatından düşük olması talebin yönünü İngiliz kömürüne kaydırmıştır.⁶⁰

1874 yılında Feshane, Bez, Kumaş ve İspirmeçet Fabrikaları için birim kantar fiyatı 13 kuruştan 60000 kantar Newcastle maden kömürü İngiliz tüccarından tedarik edilmiştir. Bunun için Hazine-i Hassa İdare Meclisi ile İngiltere Devleti teb’asından Thompson kefaletiyle İngiliz müteahhit Todorı arasında üç maddeden oluşan kömür sözleşmesi imzalanmıştır.⁶¹ Birinci maddede, 60000 kantar kömürün İngiltere’nin birinci derece Newcastle kömüründen olması, iyi kalburlanmış tozsuz, topraksız ve içinde diğer cinslerden bulunmaması şeklinde özellikleri belirtilmiştir. Fabrikanın taleplerine uygun nitelikteki kömürün sözleşme tarihinden on beş gün sonra teslimine başlanması ve toplam üç ay içinde belirtilen miktar kömürün tamamının teslim edilmesi istenmektedir. Bu süreçte ortaya çıkan nakliye ve kantariye gibi masraflar bayi tarafından gümrük resmi ise, Hazine-i Hassa tarafından ödenecektir. Kömürün tesliminden sonra otuz bir gün içinde mecdi yirmi bir kuruş hesabıyla bedeli hazine tarafından teslim edilecektir. İkinci maddede, bahsi geçen kömür tüccar tarafından teslim edilmez ise fabrikalar tarafından durumun idare meclisine bildirileceği belirtilmiştir. Meclis tarafından yazılı ve sözlü şekilde bayi yetkililerine durum ihtar edilecektir. Bu ihtardan üç gün sonra teslimat yapılmazsa, idare meclisi tarafından müteahhide tekrar ihtar yapılmaksızın piyasada bulunan birinci derecede en kaliteli cinsinden satın alınacaktır. Bu durumdan meydana gelecek fiyat farkları bayi tarafından karşılanacaktır. Eğer piyasada sözleşmede belirtilen cins kömür bulunamazsa ve fabrikalarında kömüre çok ihtiyaç duymaları halinde fiyatı daha

⁵⁹ BOA, MB.İ., 14/122, 28 Zilkade 1271 (12 Ağustos 1855); A.) MKT.MVL., 74/26, 28 Zilkade 1271 (11 Eylül 1855).

⁶⁰ İngiliz kömürü ile Osmanlı kömürünün nitelik ve fiyatlar açısından karşılaştırması için bkz. Alaaddin Tok, “From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and Balkans (1750-1914)”, **Unpublished PhD diss**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 201-206.

⁶¹ BOA, TS.MA.e., 1320/89, 9 Zilkade 1292 (7 Aralık 1875).

düşük kömürlerde satın alınabilecek ve bu kömürlerin hakiki kıymetleri tüccarlar arasında hesap edilecektir. Üçüncü maddede, sözleşme şartlarının idare meclisi ile tüccar heyeti huzurunda açık bir şekilde yapıldığı ve kabul edildiği belirtilmiştir. Tarafların sözleşmenin şartlarına aykırı hareketi kabul edilmeyecektir. Ayrıca müteahhidin meşru bir tazminat talebi veya başka sebeplerden dolayı zarar iddiası olursa bu gibi durumlar da asla kabul edilmeyecektir.

Sözleşmede, İngiliz tüccardan alınacak kömürün niteliğinin fabrikaların taleplerine uygunluğu, ne kadar süre içerisinde teslim edileceği ve masrafların taraflar arasındaki paylaşımına yer verilmiştir. Tüccarla yapılan anlaşma neticesinde kömürün zamanında tedarik edilmemesi durumunda, piyasadan daha kaliteli veya fabrikanın kömüre olan ihtiyacına bağlı daha az kalitede kömürün alınabileceği belirtilmiştir.

1.1.2.2. Teknoloji Giderleri

Feshane Fabrikası'nın faaliyete başladığı dönemde imalat için gerekli alet ve edevat yurtiçi imkânlarıyla karşılanmıştı. 1805-1832 arası dönemde faaliyette bulunan Beykoz Kâğıt Fabrikası 1832 yılında kapanmıştır. Bu fabrikada bulunan bazı makine ve teçhizat yeniden düzenlenerek Feshane'de kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Aynı şekilde Cebehâne'de bulunan kazanlar boyama işleminde kullanılması için fabrikaya verilmiştir.⁶² Fabrikanın ilk yıllarında geleneksel imalat yöntemleri ve bu yöntemlere uygun teknoloji kullanılmıştır. Yünün iplik haline getirilmesi insan gücüne dayalı çırkırıklarla yapılmaktaydı. 1841 yılında çırkırıla iplik imali yerini çarhlara bırakmıştır. Çarhlarla iplik imali daha yüksek bir enerji gerektirdiğinden 1842 yılından itibaren çarhların beygirlerle çalıştırılması bırakılmış ve inorganik enerji gücü olan buhar kazanlarına geçilmiştir.⁶³

⁶² BOA, C.İKTS., 10/488.

⁶³ BOA, HH.d., 22133. Ayrıca bu dönemde fabrika genişletilmiş ve yeni üniteler ilave edilmiştir. 1840 yılında başlatılan inşa çalışmalarının içeriği şu şekildedir; dört tarafı halis harçla taş duvarlı, içi sıva, tavanlı ve boyalı koğuşlar ile bazı eşya ambarları, dört tarafı taş duvarlı olarak üst katı Padişah'a alt katı memur ve kâtiplere ait odalar, fabrikanın sağ ve sol tarafına yeniden inşa edilen kapı duvarları, mevcut duvarların badanalarının yenilenmesi ve eksik kiremitlerin tamamlanması, eski işçi koğuşlarının ve iplik boyahanesiyle kayıkhanesi ve malalarının tamiri şeklindedir. Bu yenileme ve genişletme çalışmaları için

Fabrika için ilk olarak Fransa'dan üç adet iplik eğirme çarhları, bir adet kaba tarak çarhı ve iki adet kalın iplik çarhı sipariş edilmiştir. Deniz yoluyla İstanbul'a getirilen çarhlar Galata'daki bir depoya geçici olmak üzere yerleştirilmiştir. Kısa bir süre sonra fabrika içerisinde çarhların yerleştirileceği ünite inşa edilmiş ve masraflar fabrika kârları ile finanse edilmiştir.⁶⁴ Fabrikada çarhların çalıştırılması için gerekli olan buhar makinesi ilk olarak İngiltere'den getirilmiştir. Yirmi altı beygir kuvvetinde olan makinenin Londra'dan İstanbul'a olan bütün masraflar dahil maliyeti 1878 lira 5 şilin olarak hesaplanmıştır. Buhar makinesi öncelikle çuka çarhları için kullanılmış ve 1843 yılından itibaren fes çarhları da bu güçten yararlanarak çalıştırılmaya başlamıştır.

Feshane'de fes ipliği imalatı için 1848 yılında Belçika'dan da tarak ve eğirme makineleri alınmıştır. Belçika'dan alınan makine ve teçhizatın içeriği şu şekildedir; altı takım *nev-icad* olarak kendi kendisine iplik çektirilen kırk telli tarak, beş takım yirmi altı telli tarak, dört takım iplik çarhı, bir adet seksen iğli vargel, dört adet ince iplik eğirmek için yüz kırk iğli, iki yüz iğli ve iki yüz kırk iğli vargeller, bir adet tarakları bilemek için silindirli makine, üç yüz doksan üç adet vargeller için demir iği, iki adet fitilli tarakları bilemek için makine, otuz dört metre vargeller için sicimdir. Belçika'dan alınan bu teçhizat için toplamda 34.140 frank ödeme yapılmıştır.⁶⁵

Fes ipliğinin çarhlarla imal edilmesi sonrasında üretimin diğer aşamalarına yönelik olarak da birçok makine satın alınmıştır. Fes ve çukanın yüzeyini tüylendirmek için devedikeni (şardon) kullanımına son verilmiş ve bu işlem ithal edilen yeni şardon çarhları ile sağlanmıştır. Bunun için 1845 yılında Belçika'dan iki adet şardon çarhı ve bin iki yüz adet şardon demiri sipariş edilmiştir.⁶⁶ Belçika'dan sipariş edilen çarhların yanı sıra İstanbul'da da fabrikada kullanılmak üzere fes şardon ve perdaht makinesi üretimi yapılmıştır. İstanbul'da bir mühendis tarafından üretilen fes şardon ve perdaht makineleri için yapılan masrafın içeriği; altı adet şardon makinesi için dökme demir, iki adet perdaht makinesi için dökme demir, pul ve tekerlik, demir kanat, dökme pirinç, dökme demir, şardon çarhlarının milleri için alınan halka ve makineler için alınan

toplamda 854.617 kuruş masraf yapılmıştır. Bu masraf fabrikanın 1840 ve 1841 yıllarına ait kârından karşılanmıştır. **BOA, HH.d., 36.**

⁶⁴ BOA, HH.d., 22133.

⁶⁵ BOA, HH.d., 18329.

⁶⁶ BOA, HH.d., 14035.

pirinç olup, toplam masraf tutarı 30.885,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. ⁶⁷ Bu tutarın Londra’da imal edilen makinelerle göre oldukça fazla olduğu görülmüştür. Nitekim Londra’dan fes perdaht makineleri, altı adet silindir, mikras ağızları, on adet makara ve sekiz kanat alınmıştır. Londra’dan alınan bu aletlerin değeri ve aletlerin Londra’dan İstanbul’a getirilme masraflarının toplamı yaklaşık 12.000 kuruş olup, bu İstanbul’da makinelerin üretimi için mühendise verilen ikramiyenin yarısına karşılık gelmektedir. Bu karşılaştırma neticesinde makinelerin İstanbul’da üretimi yerine yurtdışından getirilmesinin daha kârlı olduğu görülmüştür. Fabrika için 1848 yılında Belçika’dan nev-icad olarak tabir edilen fes perdaht ve şardon makineleri alınmıştır. Bu makineler; bir takım yeni üretilmiş fes perdaht çarhları, iki takım yeni üretilmiş fes şardon çarhları, dört adet ağaç kalıp, on adet şardon demiri, iki adet pirinç dökme kalıptır. Ayrıca makineler için Paris’ten Marsilya iskelesine nakil için verilen araba ücreti, Marsilya iskelesinden İstanbul’a değin verilen vapur navlunu ve makine alımı için gönderilen görevlinin masraf ve ikramiyesi olmak üzere toplam masraf tutarı 13.668 frank olarak hesaplanmıştır. ⁶⁸

Yurtdışından alınan bu makinelerin iyi bir şekilde çalışabilmesine yardımcı olmak amacıyla birtakım aletlerde alınmıştır. Örneğin, kayışlar buhar makinesine bağlı millerden gelen enerji gücünü diğer makinelere aktarmada kullanılmaktaydı. Yine aynı şekilde buhar makinesinin içinin temizlenmesi için denizden su çekmede kullanılan bir adet tulumba ve bu tulumbadan çekilen suyun makine içine ulaşmasını sağlayacak borular İngiltere’den alınmıştır. Kayış ve borular ve bunların İngiltere’den İstanbul’a getirilmesi esnasında verilmesi gereken navlun, posta harcı, deniz sigortası ve komisyon gibi masraflarda dahil olmak üzere toplamda 73 lira (8.074 kuruş) ⁶⁹ harcama yapılmıştır. Alınan teçhizatın içeriği; bir adet dökme saç kaplı davul, on adet tavandan asma ayaklı yatak, otuz altı adet ayaklar için alınan yağdanlık, yirmi üç adet çelik kama, üç adet cilalı demir mil, on adet ayaklı yatakların kamaları ile pirinç boğazlıklar şeklindedir. ⁷⁰

⁶⁷ BOA, HH.d., 18329.

⁶⁸ Aynı Defter.

⁶⁹ Bir İngiliz lirası 110 Osmanlı kuruşuna karşılık gelmektedir.

⁷⁰ Aynı Defter.

1848 yılında fes imalatına dair en önemli yenilik Saksonya'dan ithal edilen fes örme makineleri olmuştur. Fabrikada örücü kadınlar tarafından yapılan fes örme işi yerini makinelere bırakmıştır. Saksonya'nın Frenkburg, Nayştat gibi şehirlerinden altı adet fes dokuma makinesi, altı adet kurşun kalıbı, altı adet çarhlar için miftah, bir adet iğne kalıbı alımı yapılmıştır. Alınan makineler Viyana yoluyla İstanbul'a getirilmiştir. Saksonya'dan alınan makineler ve bunların İstanbul'a getirilme masrafı da dahil toplam maliyet 2588 florin (28.468 kuruş)⁷¹ olarak hesaplanmıştır. Saksonya'nın yanı sıra Fransa'dan da daha ucuz fiyatlarla fes örme makineleri alınmıştır.

Fes ve Çuka Fabrikası için 1850, 1852 ve 1853 yıllarında da Fransa, İngiltere ve Belçika'dan makine alımı yapılmıştır. Bu dönem alınan makineler fabrikanın hem kapasitesinin artırılması hem de tamirat ve yenilenmesine yöneliktir. Fabrika için mevcut olan yirmi altı beygir gücündeki buhar kazanı yerine kullanılmak üzere, elli beş beygir kuvvetinde İngiltere'den bir adet buhar kazanı satın alınmıştır. Ayrıca fes örme için İngiltere ve Belçika'dan sekiz adet fes perdahtı ve beş adet mıkraş çarhları alınmıştır. 1853 yılında da Fransa, İngiltere ve Belçika'dan makine ve çeşitli edevat ithal edilmiştir. Fes ve çuka makinelerinin kayışlarının bazısı tamir ve bazısının da tamamen değiştirilmesi için çeşitli gavsale alımı yapılmıştır. Belçika'dan fes asabesi çarhları ve fes şardonu makinesi sipariş edilmiştir. Bu makinelerin kullanılabilmesi için gerekli olan nitelikli işgücü de yine dışarıdan getirilmiştir.⁷²

Özetle, fabrika için gerekli makine ve aletler Fransa, Belçika, İngiltere ve Saksonya'dan satın alınmıştır. İlk olarak Fransa'dan organik güçle çalışan fes ipliği eğirme ve tarak çarhları alınmıştır. 1843 yılında İngiltere'den yirmi altı beygir gücünde buhar makinesi getirilmiş ve böylece fabrikada organik güçle çalışan çarhlar inorganik enerji gücüyle çalışmaya başlamıştır. Buhar makinesinin getirilmesi ve kullanımı fabrikada önemli bir süreci başlatmıştır. Nitekim buhar makinesinin kullanılmaya başlamasıyla fes imalatının diğer aşamalarına dair makine alımları da hız kazanmıştır. Bu dönem olduğu gibi ileri dönem fabrikada kullanılan elli beş beygir gücündeki buhar makinesi ve bu makinenin kullanımı için gerekli tüm aletler İngiltere'den alınmıştır. Fes örme makineleri Saksonya ve Fransa'dan tarak, iplik eğirme, şardon ve perdaht

⁷¹ 1 florin 11 kuruşa karşılık gelmektedir.

⁷² BOA, HH.d., 17859, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

makineleri ise çoğunlukla Belçika'dan satın alınmıştır. Fes imalatı ile ilgili makineler daha çok Belçika'dan alınırken buhar makineleri ve çuka imalatına yönelik makineler İngiltere'den alınmıştır.⁷³

1857 yılında Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçen fabrika için gerekli makine ve teçhizat alımı tüccarlara ihale edilmiştir. Bu dönemde teknoloji alımının tüccarlar tarafından yapılmasının en önemli nedeni; devlet hazinelerinin mali açıdan kötü durumda olmaları ve teknoloji tedariklerinin tüccarlar tarafından yapılmasının daha az maliyetli olmasıdır. Nitekim 1857-1875 arası Feshane için tüccarlar tarafından tedarik edilen makine ve teçhizatın içeriği tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5: 1857-1875 arası Feshane'ye makine ve teçhizat tedarik eden tüccarlar

Tedarikçi Tüccarlar	Makine ve teçhizatın içeriği
Tüccar Topuzyan İzak	Altı adet asaba çarhı yedek iğnesi, altı adet beyaz perdaht mıkras çarhı, bir adet fes ve dinkleri için yirmi beş bargir kuvvetinde makine, bir adet kazan, sekiz adet çuka dokuma tezgâhı, yedi adet tutkal ve masura tezgâhı, iki yüz adet çuka dokuma tezgâhları için alet, yüz adet yedek olmak üzere çuka tezgâhı tarağı, dört yüz adet mekik tokmağı, yirmi bin adet vargil ağaç masurası, iki yüz adet el tarağı, iki adet çuka vargil, yüz altmış adet tarak çarhları için halka, iki adet kart takımı, bir adet fitil açmak için eflaşör tabir edilen çarh
Tüccar Dimitraki	Üç adet kart makinesi, kartları temizlemek ve bilemek ve gereken tamiratları yapmak için birkaç adet makine, çuka mıkraslarının yedek silindirleri, koğuşlarda yedek olmak üzere mekik ve tokmak, mil ve asma yatak, fes asabesi örme çarhı, tarak çarhlarının kartlarına yedek olmak üzere telden gavsale üzere masnu kartlar, önceden Avrupa'dan alınan ve yerlerine konulan fes ve çuka kart taraklarının silindiri çam ağacından olduğundan bu silindirlerin değiştirilmesi için alınan demir silindirler
Tüccar Azaryan	Fabrikada kullanılmak üzere alınan çeşitli makineler
Tüccar Kapamacı	Tel tarak, silindir ve diğer bazı teknik aletler

Kaynak: BOA, HH.d., 41,47.

1859 yılında fabrika için gerekli makine ve aletler tüccar Azaryan tarafından Avrupa'dan alınmıştır. Bunun için tüccar Azaryan ile Hazine-i Hassa İdaresi arasında sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşmeye göre, tüccar tarafından getirilecek 12.000 frank

⁷³ Aşkın, a.g.t., s. 60.

değerindeki aletlerin değerinin bir kısmı fabrika sandığından peşin olarak geri kalan kısmı ise eşyanın fabrikaya teslim edilmesi halinde ödenecekti. 1869 yılında tüccar Topuzyan İzak aracılığıyla Avrupa'dan fes imalatına yönelik 12.550 kuruş ve çuka imalatına yönelik de 177.075 kuruş değerinde makine alımı yapılmıştır. 1871 yılında tüccar Dimitraki tarafından Marsilya'dan 49.000 frank değerinde eşya satın alınmıştır. Tüccarlar haricinde Avrupa bankaları ve kumpanyaları tarafından da fabrikaya makine ve teçhizat tedarik edilmiştir.

1.1.2.3. İşgücü Giderleri

Feshane öncesinde İstanbul, Bursa ve Selanik gibi şehirlerde fes üretimi yapılmıştır. Ancak yerli usta ve işçilerle yapılan fes imalatından istenilen neticeler alınamamıştır. Bundan dolayı Feshane'nin kuruluş döneminde yerli usta ve işçiler yerine özellikle Tunus'tan fes konusunda yetenekli usta ve işçiler talep edilmiştir.⁷⁴ Bunun üzerine fesçi ustası, beyaz fes halifesi, kırmızı fes halifesi, yün tarakçı ustası, örücü, eğirici, boyacı ustası, yıkayıcı ustası ve tercüman olmak üzere toplamda 23 usta Tunus'tan İstanbul'a gemiyle gönderilmiştir.⁷⁵

Tunus'tan getirilen ustaların en önemli vazifeleri fes imalatını gerçekleştirmek ve aynı zamanda yerli işçi ve ustalara da işin inceliklerini öğretmektir. Bu ustalara 1832 yılından itibaren maaş verilmeye başlanmış ve Beykoz'da konaklamaları için mekânlar ayarlanmıştır. Ustalar içinde en fazla süre çalışan fesçi ustası olup, 1.200 kuruş maaşla 13,5 ay çalışmıştır. Diğer ustalardan dink muallimi ve perdahtçı muallimi sırasıyla 11 ay ve 10 ay çalışmıştır. Tunuslu ustaların yanlarında işi öğrenmek için çalışan 62 yerli işçi arasında çıkırıkçı muallimi, çıkırıkçı kalfası, tarakçı muallimi, tarakçı kalfası, perdahtçı kalfası, perdahtçı amelesi, fes muallimi yamağı ve fes örücü muallimi yamağı vardı. Bu işçilerden en fazla çalışan perdahtçı ve fes yamağı muallimi olup, toplam 8 ay çalışmıştır.⁷⁶ Yetiştirilen yerli usta ve işçilerin yeterli olacağı

⁷⁴ Tunuslu usta ve işçilerin tercih edilmesinin nedeni, Tunus'un başlık(fes) konusunda uzmanlaşmış olup, önemli miktarda fesi dışarı ihraç etmesiydi. Feshane'de Tunuslu ustaların tercih edilmesinin nedenleri üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Aşkın, a.g.t., s. 74.**

⁷⁵ BOA, D.BŞM.d., 9905.

⁷⁶ Aynı Defter.

düşüncesiyle 1832 Ağustos’unda Tunuslu ustaların büyük bir kısmının işine son verilmiştir. İşine son verilmeyenlerin ise maaşlarında ciddi indirimler yapılmıştır. Büyük bir ümitle getirilen Tunuslu ustaların denetiminde istenilen miktar fes üretimi yapılamamıştır. Bu durum Tunuslu ustaların fes imalatı ile ilgili bilgilerini doğru bir şekilde aktarmamalarından kaynaklanmıştır. Tüm bu durumlar neticesinde fabrikada fes imalatına Tunuslu ustaların yanında yetiştirilen yerli usta ve işçilerle devam edileceği kararı alınmıştır.

Feshane’de istihdam edilmek üzere Avrupa’dan da birçok usta ve mühendis getirilmiştir. Özellikle fabrikada imalatın daha ileri tekniklerle yapılması sonrası Avrupa’dan ithal edilen çarh vs. aletlerle birlikte bunların kurulumunu sağlayacak ve kullanımını öğretecek mühendis ve teknik elemanlarda getirilmiştir. Avrupalıların fabrikadaki ilk istihdamı 1840 yılında Fransa’dan getirilen çarhlarla birlikte olmuştur. Nitekim 1840 yılında işe başlayan Fransız usta çarhların kullanımıyla ilgili 13 ustaya işi öğretmiştir. 1841 yılında ise fabrikada çarhlarla imalata başlanması sonrası çarh muallimi olan Bolyan ile kontrat imzalanmıştır. Kontrat gereğince Bolyan’a 1.000 frank ikramiye ve 500 frank harcırah verilecekti. Feshane’de fes çarhlarının yanı sıra çuka imalatı için çuka çarhları da ithal edilmiştir. Çuka çarhları özellikle İngiltere’den ithal edildiği için çarhların kullanımını sağlayacak mühendislerde İngiltere’den getirilmiştir. Fabrikada istihdam edilen Fransız ve İngiliz muallim ve mühendisler yerli usta ve işçilere makinelerin kullanımı ile ilgili gerekli eğitimi verdikten sonra ülkelerine gönderilmişlerdir.⁷⁷

Fes imalatıyla faaliyetlerine başlayan fabrikada, ileri dönemlerde çuka, fanila, kaliçe, seccade, kilim gibi birçok ürün üretilmiştir. Bu ürünlerin her birinin üretiminde ve hatta ürünlerin her aşamasında farklı işgücü görevlendirilmiştir. Kayıtlarda, ürün imalatında faal işgücünün niteliği *amele* ve emeğine karşılık aldığı gelir *ücret (parça başı)* olarak geçmektedir. Fabrikada fes imalinde kaba ve ince tarakçılar⁷⁸, örücü⁷⁹,

⁷⁷ Aşkın, **a.g.t.**, s. 83-84.

⁷⁸ Kaba ve ince tarak işçilerinin görevi, yapağının çıkırla eğrilmesi için çile haline getirilmesiydi.

⁷⁹ Fesin *kabus* denilen gövde kısmı kadın işçiler tarafından örülmekteydi.

ağız dikici, dink işçileri⁸⁰, beyaz ve kırmızı perdahtçı⁸¹, boyacı, koptacı⁸² ve püskül bendciler⁸³ çalışmaktaydı. Çuka, fanila, kaliçe ve diğer ürünlerin imali içinde çuka dokumacı, çuka listecisi, fanila dokumacı, kaliçe rişteci, kaliçe dokumacı, masuracı, seccade dokumacısı, apolet ve kordon işçileri çalışmaktaydı.

1832 yılında (Tunuslu ustalar dönemi) fes başına örücü ücreti 3 kuruş, kıyye başına tarakçı ücreti 3 kuruş, kıyye başına çıkırıkçı ücreti 5 kuruş, fes başına beyaz perdahtçı ücreti 2 kuruş ve 2,5 kuruş ve fes başına kırmızı perdahtçı ücreti 50 para şeklindedir.⁸⁴ 1833 yılında yerli işçilerle fes imalatına başlandığı dönemde kaba tarak amelesi yapağı başına 3,5 kuruş ince tarak amelesi 4 kuruş almıştır. Diğer işçilerin ücretleri ise sabit düzeyde seyretmiştir. 1836 yılı itibariyle fes imalinde çalışan kaba tarak amelesi birim yapağı başına 4,5 kuruş, ince tarak ve çıkırıkçı amelesi kıyye başına 7 kuruş ile ücretlendirilmiştir. Ürün başına örücü amelesi 5 kuruş, ağız dikici amelesi 15 para⁸⁵, beyaz perdahtçı 2 kuruş, kırmızı perdahtçı 50 para, koptacı 16 para ve boyacı 42 para almaktadır.⁸⁶ 1841 yılında ise, ürün başına örmeci amelesi ücreti yarım kuruş azalarak 4,5 kuruş, boyacı amelesi ücreti 42 paradan 20 paraya düşmüştür.

1843 yılında iplik imalatı çarhlarda yapılmaya başlamıştır. Ücretli çalışan kaba tarak, ince tarak ve çıkırıkçı amelesi aylıklı işgücü olarak kaydedilmiştir.⁸⁷ 1844 yılı itibariyle ürün başına örmeci amelesi ücreti 4 kuruş, ağız dikici amelesi ücreti 0.125 kuruştur. Beyaz perdahtçı, koptacı, kırmızı perdahtçı ve boyacı amelesi ücretleri 1844 yılının birinci ayında fes örme ücretinden daha yüksek bir ücret seviyesindedir. Bu, önceki dönemdeki yarı mamul feslerin bu dönemde tamamlandığını göstermektedir.

⁸⁰ Fabrikadan İzmit’de bulunan Dinkhâne’ye gönderilen kabus fesler burada dink işçileri tarafından bol su ve sabunla sıkılaştırma işlemine tabi tutulurlardı.

⁸¹ Dinkhane’den dinklenmiş olarak gelen feslerin yüzeylerini dikenli bir alet olan şardonla taranması işlemi beyaz perdahtçılar tarafından yapılırdı. Beyaz perdaht işleminden sonra boyanan fesler tekrar aynı alet ile bu defa kırmızı perdahtçılar tarafından işleme tabi tutulurdu.

⁸² Beyaz perdaht işleminden sonra fesin üst kısmına *kubbita* koptacı tarafından takılırdı.

⁸³ Kırmızı perdaht işleminden sonra son aşama olarak fese ipek püskül, püskül benciler tarafından takılırdı.

⁸⁴ Aynı Defter.

⁸⁵ 40 para 1 kuruşa eşittir.

⁸⁶ BOA, HH.d., 32811.

⁸⁷ 1848 yılına ait bir defterde yün iplik üretiminde çalışan işçilerin maaşlarına dair veriler detaylı bir şekilde verilmiştir. Bu defterdeki maaş verilerine göre yün iplik imalatında çalışan bir işçinin aldığı en yüksek maaş 225 kuruş, en düşük maaş ise 125 kuruştur. Yün iplik imalatında çalışan işçilerin maaşları 225 kuruş ile 125 kuruş arasındadır. Bu maaşlar mekanizasyon öncesi dönemde yün iplik işçilerinin aldıkları parça başı ücretlerden oldukça yüksek miktarlardır. **BOA, HH.d., 32813.**

1844 yılında birim ürün başına düşen ücretler sabit olmak üzere aylık beyaz perdahtçı ücreti 1,5 kuruş, koptacı ücreti 4 para, kırmızı perdahtçı ücreti 1 kuruş, boyacı ücreti 0,5 kuruş şeklindedir.⁸⁸

İleri dönemlerdeki ürün farklılaştırma politikası, dönemler itibariyle ücret karşılaştırmasını zorlaştırmıştır. Örneğin, üretilen fesler, feshâ-i kebir ve feshâ-i vasat şeklinde iki türe ayrılmıştır. Fes imalinde faal olan işgücü ücretleri ise, imal edilen fesin türüne göre farklılık göstermiştir. Ancak feshâ-i kebir türünün önceki dönem fesleriyle aynı ücretlendirildiği görülmektedir. Bir adet feshâ-i kebirin örmeci ücreti 4 kuruş, ağız dikici ücreti 5 para, beyaz perdaht ücreti 1,5 kuruş, kopta ücreti 4 para, boyacı ücreti 0,5 kuruş ve kırmızı perdaht ücreti ise 1 kuruştan hesaplanmış olup, önceki dönem ücretleriyle aynı seviyededir.⁸⁹

1848-1851 arası dönemde birim ürün başına örücü amelesi ücreti 3 kuruş olup, önceki döneme göre bir kuruş azalmıştır. Diğer ücretler değişmemiştir. 1851 ve 1852 yıllarında birim ürün başına örücü amelesi ücreti 1 kuruştur. Ağız dikici, koptacı ve boyacı amelesi ücretleri aynı kalmıştır. Örücü amelesi ücretlerindeki düşüşün sebebi, imalatın teknik yönüne dair gelişmelere bağlanabilir. Bu dönemde fes örme işi, fes örme çarhlarında yapılmaya başlanmıştır. Bu çarhlardaki amele ise aylıklı olarak çalışmaktadır. Aynı şekilde beyaz ve kırmızı perdaht işlemleri de çarhlarda yapılmaya başlamış ve ameleye emeğinin karşılığı aylık olarak verilmiştir.⁹⁰

1853 ve 1854 yıllarında birim ürün başına düşen ücretlerde değişme görülmemektedir.⁹¹ 1859 yılına gelindiğinde ağız dikici, koptacı gibi amele ücretleri aynı olmakla birlikte örücü amelesi ücretleri çarh fesi ve el fesi şeklinde bir ayrıma

⁸⁸ Beyaz perdahtçı ve kırmızı perdahtçı amelesinin parça başı aldıkları ücretler 1843 yılında önceki dönemlere göre azalmıştır. 1843 öncesi kırmızı perdahtçı 50 para beyaz perdahtçı 2,5 kuruş alırken Ekim 1843 tarihinden itibaren kırmızı perdahtçı amelesinin 40 para beyaz perdahtçı amelesinin ise 1,5 kuruş almasına Darphane tarafından karar verilmiştir. İşçiler belirlenen ücretlere razı olmamışlardır. Fabrika yönetimi ile işçiler arasındaki anlaşmazlıkta yönetim bu ücrete razı olamayan işçilerin işten çıkarılmasına karar vermiştir. **BOA, HH.d., 14054.**

⁸⁹ BOA, HH.d., 16184, 16648, 16651, 16652, 16653, 16654, 16655, 16658, 16659, 16661, 17870.

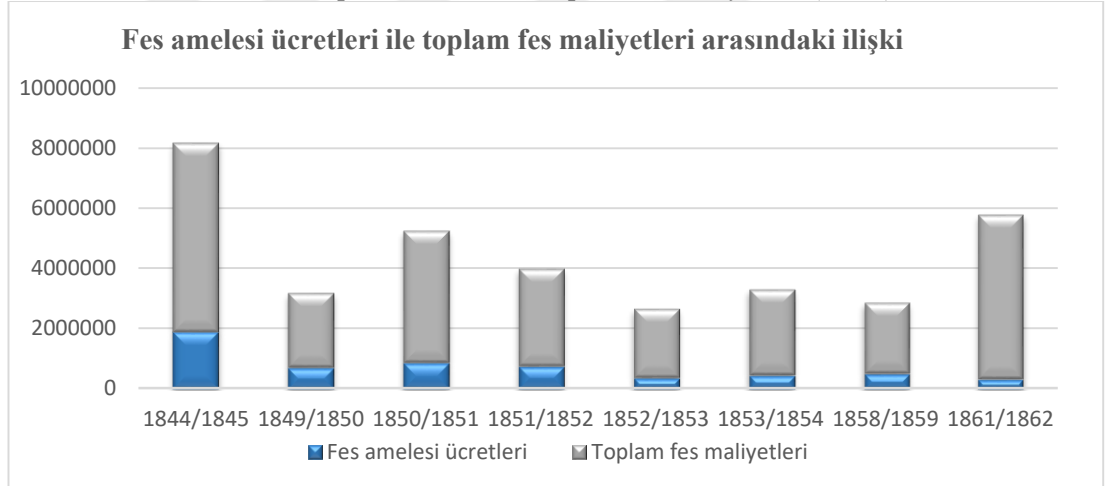
⁹⁰ BOA, HH.d., 32813.

⁹¹ BOA, HH.d., 22621, 22638, 23320, 23322, 23331, 16473, 16475, 16477, 16479, 16480, 16481, 16482, 16483, 16484, 16485, 16486, 16487.

tabi tutulmuştur. Çarh fesi örmeci ücreti 1 kuruş iken, el fesi örmeci ücreti 2,5 kuruştan hesaplanmıştır.⁹² 1865 yılı itibariyle ücretlerin aynı seviyede olduğu görülmektedir.⁹³

Fabrikada çalışan bir diğer işçi grubu dink işçileriydi. İzmit'te Dinkhane'de⁹⁴ çalışan dink işçileri diğer işçilerden farklı olarak yevmiye ile çalışmaktaydı. Bir kısım dink işçileri günlük 45 kuruş alırken bir kısmı 40 kuruş yevmiye almaktaydı. 1836 yılına ait bir defterde toplam 70 dink işçisi çalıştığı bilgisi mevcuttur. 1838 yılına gelindiğinde, işçi sayısı fes imalatındaki artışa bağlı olarak 84 kişiye çıkarılmıştır.⁹⁵ Aynı zamanda Kasım 1838'den itibaren Dinkhane işçileri yevmiye yerine maaş almaya başlamışlardır.⁹⁶ Aşağıdaki grafik fes amelesi ücretleri ile toplam maliyetler arasındaki ilişkinin seyrini göstermektedir.

Grafik 2: Fes amelesinin toplam ücretleri ile toplam fes maliyetleri (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 18319, 21322, 20935, 23327, 22639, 16473, 16474, 16475, 16477, 16479, 16480, 16481, 16482, 16483, 16484, 16485, 16486, 16487, 14033, 14036, 14037, 14041, 14053, 14055, 14066, 14068, 14071, 14072, 14073, 20570, 20571, 20572, 20573, 21611, 21612, 21615, 21616, 21621, 21622, 21624, 21927, 15672, 15684, 15687, 18019, 16910, 16916, 18022, 18023, 18024, 18026, 18027.

⁹² BOA, HH.d., 12411, 12412, 13362, 16921, 16948.

⁹³ BOA, HH.d., 11927.

⁹⁴ İzmit Dinkhanesi, Feshane'ye bağlı birim olup imal edilen ürünlerin yıkama ve keçeleme işlemleri burada yapılmaktaydı. Dinkhane, suyun bol olduğu İzmit'teki Kiraz Nehri bitişiğine kurulmuştur.

⁹⁵ BOA, HH.d., 32811.

⁹⁶ BOA, HH.d., 13107.

Grafikte, yıllık toplam fes maliyetleri ile fes amelesi ücretleri gösterilmiştir. Fes amelesi ücretlerinin toplam fes maliyetleri içindeki payı sırasıyla; %30, %29, %20, %23, %15, %15, %5 şeklindedir. İlk dönemde fes ücretleri toplam maliyet içinde %30'luk bir orana sahip iken, 1861/1862 yılında fes ücretlerinin toplam maliyetler içindeki payı %5 kadardır. Son dönemde maliyetler artarken, maliyetler içerisinde fes amelesi ücret oranlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Toplam fes maliyetleri içerisinde fes amelesi ücretlerinin azalması, işgücünden tasarruf sağlayıcı teknik yeniliklerle açıklanabilir.

Fabrikanın kuruluşundan itibaren işçiler çalışma karşılıkları olarak ücret ve yevmiye alırken, memur ve ustalar çalışma karşılıkları olarak maaş almaktaydılar. İleri dönemde fabrikada imalatın çarhlarla yapılmaya başlamasıyla aşamalı olarak işçilerin çoğu maaşlı çalışan statüsüne geçmiştir.

Kasım 1849'da fes ve çuka imalatı için fabrikada toplam 200 amele istihdam edilmekteydi. 99'u gayrimüslim ve 131'i müslüman olan bu ameleler hizmetlerinin karşılığında maaş almaktaydı. Maaşlı amelelerin dışında fes ve çuka imalatında ücretli amelelerde çalışmaktaydı. Fes ağız dikiminde 3 amele ve kopta da 7 amele çalışmakta ve sırasıyla fes başına 5 para ve 3 para ücret almaktaydılar. Kırmızı perdaht hizmetinde 48 amele ücretli olarak istihdam edilmekteydi. Bu amelelere kebir fes için 1 kuruş ve vasat fes için 20 para ücret verilmekteydi. Fes boyahanesinde 16 amele ücretli olarak çalışmakta ve kebir fes için 20 para ve vasat fes için 10 para ücret tahsis edilmekteydi. Ayrıca ücret ile çalışan toplam 750 fes örücü kadın amele vardı. Bu kadınların elde ördükleri feslerin adedi için 3 kuruş ve çarh feslerinin tepesi için fes başına 1 kuruş ücret ödenmekteydi.

1849 yılının Kasım ayında fabrikada maaşlı çalışan amelelerin görev yerleri, kimlikleri, sayıları ve ortalama maaşları tabloda verilmiştir.

Tablo 6: Feshane’de çalışan amelelerin kimlikleri, sayıları ve ortalama maaşları Kasım 1849 (kuruş)

Görev yerleri	Gayrimüslim amele sayısı	Müslüman amele sayısı	Ortalama maaş
Fes tarakları	2	9	157
Fes tarakları silicilik hizmeti	4	2	183
Fes vargelleri	1	12	180
Fes örme çarhları	5	16	172
Kabusi cımbızında	5	4	127
Fes perdahtı	7	24	159
Çuka boyahanesi	5	-	245
Çuka taraklarında	5	3	175
Çuka tarakları silicilikte	3	2	205
Çuka vargellerinde	5	6	175
Çuka tel keşidesinde	6	3	200
Çuka şardonu hizmetinde	5	9	157
Çuka sobası külhanesinde	4	-	185
Çuka perdahtı ve baskıda	15	-	192
Çuka örme çarhlarında	2	9	150
Çuka cımbızında	5	13	131
Vapurhanede (Buharlı kazanlarda)	2	1	292
Demirhanede	4	1	209
Çarh tamirciliği hizmetinde	1	-	175
Ebniye hizmetinde	2	2	369
Çuka ambarında	5	-	392
Bekçilik hizmetinde	3	-	225
Orta hizmetinde	3	15	176
Toplam	99	131	-

Kaynak: BOA, HH.d., 18324.

Çuka imalatında da maaşlı amelenin yanı sıra ücretli çalışan ameleler vardı. Çuka dokuma tezgâhlarında ücretli çalışan 18 amele bulunmaktaydı. Her bir pastal(top) çuka için bu amelelere 75 kuruş ödenmekteydi. Çuka çözgücülüğü hizmetinde de 2 amele çalışmakta ve her top çuka için 10 kuruş ücret verilmekteydi. Fabrikada fes ve çuka imalatında çalışan işçilerin başında ustalar bulunmaktaydı. Fes taraklarında ustabaşı olan Hoca Avanis 750 kuruş maaş almaktaydı. Fes cımbızında ustabaşı 210 kuruş maaşla Hasan bin Mustafa, fes perdahtı hizmetinde 500 kuruş maaşla El-Hac Ahmet Efendi, çuka şardonunda 350 kuruş maaşla Goğasi, çuka perdahtında 600 kuruş maaşla Bedrosi, çuka örücülüğünde 750 kuruş maaşla Mehmet Ağa, çuka cımbızında 300 kuruş maaşla Boğasi ve demirhanede 800 kuruş maaşla Markar idi. Aynı tarihte fabrikada bir İngiliz mühendis ve dört Fransız muallim çalışmaktaydı. İngiliz mühendis 3.850 kuruş maaş alırken, çarhhane muallimi 3.920

kuruş, fes perdaht muallimi 917 kuruş, çuka mıkrası muallimi 1.466,5 kuruş, fes örme çarhları muallimi 660 kuruş ve yapağı tefrik muallimi 1.100 kuruş maaş almaktaydı.

Fes çarhlarında çalışanların sayısı, ortalama maaş ve kimlikleriyle ilgili 1859 yılına ait bilgiler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 7: Fes çarhlarında çalışanların ortalama aylıkları, çalışan kişi sayısı ve kimlikleri. 1859 Eylül

Çalışanlar	Kişi sayısı	Ortalama maaş (kuruş)	Kimlikleri
Fes tarakçıları	4	237	Müslim, gayrimüslim ve zenci
Fes örme ustası	1	750	Müslim
Beyaz perdaht ustası	1	516	Müslim
Beyaz perdaht işçileri	13	228	Müslim ve gayrimüslim
Kırmızı perdaht kâtibi	1	500	Müslim
Kırmızı perdaht ustası	1	350	Müslim
Kırmızı perdaht işçileri	31	183	Müslim ve zenci
Fes boyama ustası	1	1.033,5	Gayrimüslim
Fes boyacıları	8	303	Müslim, gayrimüslim
Sakat fes örme ustası	1	900	Müslim
Sakat fes örme işçileri	8	239	Müslim ve gayrimüslim
Fes kabushane kâtipleri	3	675	Müslim
Fes kabushane ustaları	4	433	Müslim, zenci
Ağız dikici ustası	1	100	Müslim
Kopta ustası	1	200	Müslim
Çarh tamir ustası	1	1.800	Gayrimüslim
Çarh tamircileri	7	521	Müslim ve gayrimüslim
Vapurcular	3	533	Gayrimüslim
Demirhane ustası	1	2.042	Gayrimüslim
Demirhane işçileri	6	552	Müslim ve gayrimüslim
Eşya ambarcısı	1	1000	Müslim
Eşya ambarı bekçileri	2	400	Gayrimüslim
Eşya ambarı hamalları	2	453,5	Gayrimüslim
Yapağı tefrik kâtibi	1	300	Müslim
Yapağı tefrik ustası	1	500	Gayrimüslim
Kantarcı	1	516,5	Müslim
Kapıcı ve bekçiler	8	236	Müslim
Fes ambarcısı	1	1.200	Müslim
Mabeyn kâtibi	2	750	Müslim
Mabeyn fescisi	1	700	Gayrimüslim
Fes ambarı hademeleri	7	329	Müslim
Emekliler	10	367	Müslim ve gayrimüslim
Toplam	134	51.657,5	

Kaynak: BOA, HH.FSH. 2/145.

1859 yılı Eylül'ünde fes çarhlarında 134 kişi istidam edilmiş ve toplamda 51.657,5 kuruş maaş ödenmiştir. Bir aylık maaş ortalamalarına göre en yüksek maaşı ustalar almaktadır. Çoğunlukla müslüman usta ve işçilerin istihdam edildiği çarhlarda gayrimüslim ve zencilerde çalışmaktadır. Toplam 134 çalışanın 105'i müslim 23'ü gayrimüslim ve 6'sı ise zencidir. Çalışanların tamamı erkek olup, kadın usta ve işçi bulunmamaktadır. Fes çarhlarında maaşlı çalışanlar dışında yapağı tefriki, fes asabesi ve fes ipliği imalatında ücretli çalışanlarda bulunmaktadır. Nitekim aynı ay kıyye başına 25 parayla toplam 534 kıyye iplik üretilmiş ve 334 kuruş ücret ödenmiştir. Kıyyesi 5 kuruştan 70 kıyye yapağı işlenmiş ve 353,5 kuruş ödeme yapılmıştır. Bir adedi 4 paradan 2332 adet fes asabesi üretilmiş ve toplamda 233 kuruş 24 para asabe ücreti verilmiştir.⁹⁷ Fabrikada fesin yanı sıra apolet, kordon, yün şerit ve gaytan gibi ürünlerin imalatında çalışan işçilerde parça başı ücret almaktaydı. 1862 yılına ait bir defter kaydına göre, bir çift apolet için 8,5 kuruş ücret, 1 adet kordon için 9 kuruş, 1 arşın yün şerit için 1 kuruş, 1 arşın gaytan için 5,5 kuruş ve 1 arşın ihram için 3 kuruş ücret verilmiştir.⁹⁸

Fabrikada çalışan memurların aldıkları maaşlar memuriyet derecesine göre belirlenmekteydi. Feshane'nin kuruluş yıllarında yönetimden sorumlu görevliler nazır, müdür ve fabrikatörden oluşmaktaydı. Yönetim kadrosunda bulunan bu memurlar diğer memur ve ustalara göre daha yüksek maaş almaktaydı.

Fabrikada nazırlık görevine ilk olarak 1831 yılında Afyon ve Harir Nazırı olan Ömer Lütfi Efendi atanmıştır. Feshane'deki fes imalatı ve satışını iyi bir şekilde organize eden Ömer Efendi'ye bu başarısı karşılığında nişan verilmiştir. 1836 yılında Ömer Efendi'nin vefat etmesi üzere yerine Kapıcıbaşı Süleyman Ağa getirilmiştir. Nazırlık görevine getirilen Süleyman Ağa için vesikalarda *müdür* ifadesi de geçmekte ve böylece Süleyman Ağa'nın nazır olmasının yanında fabrikanın müdürü olduğu da anlaşılmaktadır. 1838 yılında müdürlük görevi sona eren Süleyman Ağa yerine 8.000 kuruş maaşla Selim Bey tayin edilmiştir. Kısa bir süre görevde kalan Selim Bey'in İzmir muhassıllığına atanması nedeniyle fabrika için yeni bir müdür arayışına gidilmiştir. Nitekim 1839 yılında Âmedi hulefâsından Muhtar Bey'in müdür olması

⁹⁷ BOA, HH.FSH. 2/145.

⁹⁸ BOA, HH.d., 20863.

Darphane nazırı tarafından uygun bulunmuştur.⁹⁹ 10.000 kuruşla göreve başlayan Muhtar Bey bir buçuk yıl fabrikada müdür olarak çalışmıştır. Ancak kendisinin başka bir memuriyete geçmesi nedeniyle 1841 yılında müdürlük görevini bırakmıştır. 1841 yılında Darphâne memurlarından Mehmed Said Efendi müdürlüğe getirilmiştir. Beş buçuk yıl kadar fabrikada müdürlük yapan Mehmed Said Efendi 1846 yılında vefat etmiştir. Muhtar Bey 10.000 kuruş maaşla fabrikada müdürlük yaparken Mehmed Said Efendi 5.000 kuruş maaşla müdürlük görevini icra etmiştir. 1846 yılının Ağustos ayı başında Darphane memurlarından Mahmut Efendi 2.500 kuruş maaş karşılığında fabrikada müdürlük görevine başlamıştır. 1849 yılında 2.500 kuruş maaşla Said Efendi müdür olarak çalışmıştır.¹⁰⁰ Özetle fabrikada 1849 yılına kadar görev yapan nazır ve müdürler arasında yalnızca Süleyman Ağa azledilmiştir. Diğer yöneticiler yukarıda da anlatıldığı üzere vefat veya başka göreve atanma nedeniyle fabrikadaki görevlerini bırakmışlardır.

1854 yılında fabrika müdürü İsmail Hakkı Efendi'nin 3.500 kuruş olan maaşına vazifesini iyi bir şekilde yaptığından dolayı 4.000 kuruş zam yapılmış ve maaşı 7.500 kuruş olmuştur.¹⁰¹ Ancak 1854 Ekim'inde İsmail Hakkı Bey'in azliyle müdürlük Diran Bey'e ihale edilmiştir. 1858 Mart'ında fabrika idaresine müdür olarak 5.000 kuruş maaşla Mahmut Efendi atanmıştır. 1861 yılında Mahmut Efendi'nin azliyle müdür olarak Vecdi Bey atanmıştır. Vecdi Bey 1864 Eylül'ünde görevi Ahmet Efendi'ye devretmiştir. Ahmet Efendi fabrikada 1864 Eylül-1865 Şubat arası altı ay müdürlük yapmıştır. 1866-1871 yılları arası fabrikada müdürlük görevini İhsan Efendi yapmıştır. Ekim 1871'de İhsan Efendi'nin azledilmesiyle yerine Hazine-i Hassa Muhasebe Odası Mümeyyiz Başkanı Rıfat Efendi getirilmiştir.¹⁰² Kasım 1875'te fabrikada görevli müdür Tevfik Efendi olarak kayıtlıdır.¹⁰³ 1876 Mart-1876 Haziran arası dört ay kadar kısa bir sürede Abidin Efendi fabrikanın son müdürü olarak görev yapmıştır.¹⁰⁴

Feshane'de müdürlerin yanı sıra vesikalarda fabrikatör olarak geçen kişilerde görevlerde bulunmuştur. Nazır ve müdürler fabrikadaki genel işleyiş ile ilgilenirken,

⁹⁹ Aşkın, a.g.t., s.63.

¹⁰⁰ BOA, HH.d., 40.

¹⁰¹ Aynı Defter.

¹⁰² BOA, HH.d., 15444.

¹⁰³ BOA, HH.d., 23113.

¹⁰⁴ BOA, HH.d., 15460.

fabrikatörler Avrupa'dan makine ve teçhizat alımı ve finansal işlerle ilgilenmişlerdir. Feshane'nin kuruluşundan 1854 yılına kadar Hoca Ohannes Kuyumcuyan fabrikatör olarak çalışmıştır.¹⁰⁵ 2.000 kuruş maaşla göreve başlayan fabrikatör Ohannes'in maaşı 1839 yılında 3.000 kuruşa 1841 yılında ise 5.000 kuruşa çıkarılmıştır.¹⁰⁶ Ohannes'in maaşının devamlı yükseltilmesinde başarılı bir yönetici olmasının etkisi büyüktür. Ancak fabrikatörün bazı amele ve memurların maaşlarını zimmetine geçirmesinin¹⁰⁷ tespiti üzerine 1854 yılında emekliliğine karar verilmiş ve yerine 3.000 kuruş maaşla Düzoğullarından Hoca Diran getirilmiştir.¹⁰⁸

Fabrikada müdür ve fabrikatör haricinde birçok memur görev yapmaktaydı. Bu memurlar arasında ruznamçeci, kâtip ve mizancılar bulunmaktaydı. 1836 yılında fabrikada görev yapan memurların isim, görev ve maaşları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8: Feshane Fabrikası memurlarının isim, görev ve maaşları Mart 1836 (kuruş)

Memurun ismi	Görevi	Maaşı	Zamlı Maaşı
Ahmet Efendi	Baş Kâtip	750	850
İzzet Efendi	İkinci Kâtip	400	600
Kadri Efendi	Üçüncü Kâtip	250	350
Rasim Efendi	Tarak Kâtibi	250	400
Raşit Efendi	Tarak Kâtibi	230	350
Kadri Efendi	Tarak Kâtibi	170	250
Abdi Efendi	Tarak Kâtibi	250	350
Numan Efendi	Yapağı Ambarı Kâtibi	200	300
Abdullah Efendi	Çıkık Kâtibi	350	450
Ahmet Efendi	Çıkık Kâtibi	250	400
Ömer Efendi	Beyaz Perdaht Kâtibi	275	350
Necip Efendi	Kırmızı Perdaht Kâtibi	300	500
Halil Ağa	Dinkhane Memuru	500	500
Ahmet Ağa	Dinkhane Memuru Yardımcısı	100	100
Yusuf Ağa	İkinci Dinkhane Memuru	150	150
Mehmet Ağa	Kabus Mizancısı	300	350
Süleyman Ağa	Kabus Mizancı Yardımcısı	175	250
Abdi Ağa	Taraklar Mizancısı	200	250
Hacı Mustafa Ağa	Çıkık Mizancısı	200	250
Zeynel Ağa	Yapağı Ambarı Mizancısı	150	200
Toplam		5.450	7.200

Kaynak: BOA, HH.d., 32811.

¹⁰⁵ BOA, ŞD., 2855/47. 29 Rebiyülahir 1287 (29 Temmuz 1870).

¹⁰⁶ BOA, HH.d., 36.

¹⁰⁷ Fabrikatör Ohannes, müdür, ruznamçeci, odacı, kapıcı, çukadar, usta ve amelelerin maaş ve ücretleri olan toplam 64.038 kuruş 11 parayı zimmetine geçirmiştir. **BOA, HH.d. 40.**

¹⁰⁸ Aynı Defter.

1836 yılında 5.450 kuruş olan memur maaşlarına 1.750 kuruş zam yapılmış ve memur maaşlarının toplamı 7.200 kuruşa ulaşmıştır. Tabloda görüldüğü üzere en fazla zam ikinci kâtip ve kırmızı perdaht kâtibi maaşına gelmiştir.

Fabrika memurları içinde kâtipler önemli bir yer teşkil etmekteydi. Diğer memurlara göre de daha fazla maaş almaktaydılar. Kâtiplerin önemli konumlarından biri ruznamçecilikti.¹⁰⁹ Fabrikada ruznamçeci görevine Ömer Lütfü Efendi'nin takririne üzerine 1835 yılında Darphane memurlarından Tevfik Emin Efendi atanmıştı.¹¹⁰ Ruznamçeci diğer bütün kâtiplerin tuttukları defterleri kontrol etmekteydi. Kâtiplerde kendi içinde derecelere ayrılmaktaydı. Başkâtip mamul hale gelen feslerin kaydını tutmakta olup, en yüksek maaşı almaktaydı. İkinci ve üçüncü kâtipler başkâtipin yardımcısı olarak görev yapmaktaydılar. Başkâtip ve yardımcı kâtiplerden sonra fabrikada üretilen fesin diğer aşamalarındaki kayıtlarla ilgilenen kâtipler gelmekteydi. Ambara girip çıkan yapağı miktarıyla yapağı ambarı kâtibi, iplik haline gelecek yapağının tarakla işlenmesi işlemiyle tarak kâtipleri, yapağının çıkırıkla yün iplik haline gelmesi sürecini ve bu süreçte yaşanan yapağı kayıplarıyla çıkırık kâtipleri ve perdahtlanan feslerin kayıtlarını beyaz ve kırmızı perdaht kâtipleri yapmaktaydı.¹¹¹

Fabrikada çalışan memurların maaşlarına ileriki dönemde zam yapılmıştır. Bu memurlara yapılan zamlar çoğunlukla fabrikada atıl durumda bulunan çalışanların çıkarılmasıyla boşta kalan maaşların transferiyle yapılmıştır. Örneğin, 1845 yılında ruznamçe yardımcısı Bekir Efendi'nin maaşı 600 kuruştan 750 kuruşa çıkarılmıştır. Aynı memurun maaşına 1849 yılında yeniden 100 kuruş zam yapılmış ve maaşı 850 kuruş olmuştur. Diğer ruznamçe yardımcıları Ahmet Fehim Efendi ve Hafız Ahmet Efendi'nin 250 ve 400 kuruş olan maaşları 600 kuruş yapılmıştır. Kabusu kâtibi Kerim Efendi'nin 1.000 kuruş olan maaşı 1849 yılında 1.500 kuruşa çıkarılmıştır. 400 kuruş maaş alan kabusu katip yardımcısı Ömer Efendi işten çıkarılmıştır. Ambar kâtibi Rasim Efendi'nin 600 kuruş olan maaşı 750 kuruşa çıkarılmıştır. 1845 yılında maaşına zam yapılan ve 400 kuruş maaşla çalışan beyaz perdaht kâtibi Mehmet Efendi 1849

¹⁰⁹ Ruznamçeci, fabrika ile ilgili gelir gider ve diğer bütün hesapları günlük olarak kayıt altına almakla görevli memurdu. Fabrikanın Darphâne-i Âmire'ye karşı mali sorumluluğu da ruznamçeci tarafından yerine getirilmekteydi. Fabrikanın işleyişi ile ilgili Darphane'ye sunulan bütün defterleri ruznamçeci hazırlamaktaydı. **BOA, HH.d., 36.**

¹¹⁰ BOA, HAT., 490/24032.

¹¹¹ Aşkın, **a.g.t.**, s.71-72.

yılında işten çıkarılmıştır. Maaşı 350 kuruştan 500 kuruşa çıkarılan çarh kâtibi Ali Efendi'de işten çıkarılmıştır. 1849 yılında numara kâtibi olan Nazif Efendi'nin maaşı 200 kuruştan 300 kuruşa yükseltilmiş ve numara kâtip yardımcıları Kadri Efendi, Baha Bey ve İbrahim Efendi ise işten çıkarılmıştır. Defter kaydına göre, farklı görevlerde bulunan yaklaşık yirmi yedi memur daha işten çıkarılmıştır. Ruznamçeci Mustafa Reşit Efendi, kırmızı perdaht kâtibi Feyyaz Efendi, ambar kâtibi Refik Efendi, kabusi mizancısı El-Hac Mustafa ve odacı Artin gibi kimi memurlar maaşlarına zam yapılmadan görevlerine devam etmiştir.¹¹²

Maaşına zam yapılanlar fabrikada önemli görevlerde bulunan ve istihdam edilmesi gereken memurlardı. İşten çıkarılanlar ise atıl durumda bulunan memurlardı. Atıl durumda bulunan yani gereksiz personel çıkarılmış ve maaşları diğer çalışanların maaşlarına eklenmiştir.

1857 yılında Fabrika-i Hümayunlar¹¹³ Nazırı Mustafa Paşa'nın Meclis-i Vala Azalığında göreve başlaması üzerine devlete ait fabrikaların Hazine-i Hâssa Nezareti tarafından idare edilmesine karar verilmiştir. Nezaretin göreve başlamasıyla birlikte fabrikada istihdam edilen çalışanlarla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim fabrikada çalışmasına gerek olmayanlar işten çıkarılmış ve maaşlarına hazine tarafından el konulmuştur. Fabrikada çalışması gereken memurların maaşlarında belli indirimler yapılmıştır. Kimi çalışanların maaşları ise sabit düzeyde kalmıştır. 1858 yılının Mart ayında fabrikada istihdamla ilgili yapılan düzenleme detaylı bir şekilde tabloda verilmiştir.

¹¹² BOA, HH.d., 37.

¹¹³ Devlete ait fabrikaları ifade etmek üzere kullanılan bir tabirdir.

Tablo 9: Feshane’de usta, memur ve emekli maaşları ile ilgili düzenlemeler Mart 1858 (kuruş)

Fabrikada istihdam edilen usta, memur ve emekliler					
Görevi	Maaşı	Maaş indirimi	Görevi	Maaşı	Maaş indirimi
Müdür Hoca Diran	5.000	2.000	Tercüman	1.000	250
Ruznamçeci Reşit Efendi	5.000	-	Fes ve çuka çarhhane ustası	4.256,5	-
Ruznamçeci Ali Bey	2.500	-	Feshane hademesi	400	100
Ruznamçeci Abdülkerim Efendi	1.250	-	Çuka dokumacı ustası	1.418,5	-
Kâtip İsmet Bey	2.000	-	Fes tarağı ustası	500	-
Ruznamçe yardımcısı	1.750	-	Asabe çarhları ustası	750	-
Ruznamçe yardımcısı	1.000	-	Beyaz perdaht ustası	750	-
Dinkhane müdürü	2.000	800	Beyaz perdaht usta yardımcısı	300	-
Veznedar	1.400	400	Fes boyama ustası	1.000	-
Gayri mamul eşya ambarcısı	1.500	500	Fes boyama usta yardımcısı	400	-
Mamul fes ve çuka ambarcısı	1.500	250	Sakat örmeci ustası	750	-
Ambarlar ve boyahaneler kâtibi	1.000	-	Çuka boyahanesi ustası	750	-
Kabusi kâtibi	1.000	100	Demirhane ustası	1.000	-
Kabusi kâtip yardımcısı	500	50	Çuka tarağı ustası	200	-
Fes asabesi kâtibi	500	-	Buhar makinesi ustası	750	-
Kabusi ustası	500	-	Dinkhane müdür yardımcısı	1000	500
Kabusi usta yardımcısı	500	-	Çuka şardon ustası	400	-
Kabusi mizancısı	500	50	Fes perdaht mikrası ustası	1.000	-
Mizancı hademesi	175	-	Gece bekçisi (2)	600	-
Fes cımbızı ustası	350	-	Kapuciyan (4)	1.070	-
Fes ağzı dikme ustası	100	-	Emekli Ali Efendi	150	-
Kopta ustası	150	-	Emekli Hafız Bekir Efendi	300	-
Jurnal kâtibi	1.000	-	Emekli Hacı Rami Efendi	150	-
Feshane’de fes ve çuka satış memuru	1.000	-	Emekli Tefvik Efendi	300	-
Kapuçukadar	750	-	Boyacı Todori	125	-
Mabeyn-i Hümâyün fes memuru	700	200	Feshane eski direktörü Ohannes’in oğlu ve zevcesine verilen	2.500	-

Kaynak: BOA, HH.d., 41.

1858 yılı Mart'ında müdür, memur, usta, emekli vs olmak üzere toplamda 107 kişiye maaş verilmektedir. Bu yılda, çalışanların bir kısmının maaşlarında indirim yapılmış, bir kısmının da işten çıkarılmasına karar verilmiştir. İşten çıkarılan çalışanlar gereken yükümlülükleri sağlayamadıkları için emekli de olamamışlardır. Bu çalışanlar içinde işten çıkarılan işçi sayısı 27'dir. Bu 27 kişinin maaşlarının toplamı 12.530 kuruş olup, bu para hazineye bırakılmıştır. Fabrika-i Hümayunlar Nazırı Mustafa Paşa'nın başka göreve geçmesiyle nazırlık maaşı olan 15.000 kuruş da hazineye aktarılmıştır. Geri kalan 80 kişiden 12'sinin maaşlarında belli indirimler yapılmıştır. 80 kişinin Mart ayı maaş toplamı 60.525 kuruş olup, indirim yapılan tutar ise 5.300 kuruştur. Tabloda da görüleceği üzere, fabrikada çalışması elzem olan ustaların maaşlarında herhangi bir indirim yapılmamıştır.

Fabrikada maaşlarla ilgili diğer düzenleme 1862-1865 yılları arası yapılmıştır. Bazı memur, kâtip ve hademenin vefatıyla boşta kalan maaşları fabrikada diğer çalışan personelin mevcut maaşları üzerine zam olarak ilave edilmiştir. Vefat eden personelin toplam maaş tutarı 11.910 kuruş olarak hesaplanmıştır. Fabrikada çalışan kantarcı, odacı, kapıcı, bekçi, mahalle bekçisi, hamal ve çuvalcı gibi görevlilerin maaşlarına zam yapılmamıştır. Ayrıca bu dönem 4.225 kuruş yevmiye alan orta hizmetçilerin¹¹⁴ yevmiyeleri maaşa çevrilmiştir. 1862-1865 yılları arası fabrikada çalışan personele ödenen toplam maaş tutarı 54.890 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu dönem göreve yeni başlayan personele tahsis edilen maaş ile bizzat çalışmakta olan bazı personelin maaşları üzerine yapılan zam toplamı 9.725 kuruştur. Bu miktar, fabrikada çalışmakta iken vefat edenlerin maaşları toplamı olan 11.910 kuruştan karşılanmıştır. Son durumda personele ödenen toplam maaş tutarı 52.710 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹¹⁵ 1862-1865 arası fabrikadaki görevli memur ve diğer personelin mevcut ve zamlı maaş tutarları tabloda gösterilmiştir.

¹¹⁴ Çalıştıkları mekâna göre orta hizmetçiler; yapağı tathiri orta hizmetçisi Latif Ağa, çuka çarhânesi orta hizmetçisi Mahmut Ağa, fes çarhânesi orta hizmetçisi Mahmut Ağa, kabushâne orta hizmetçisi Ali Efendi, fes ambarı orta hizmetçileri Hidayet, Osman ve Ahmet Ağa, eşya ambarı orta hizmetçisi Hüseyin Ağa, fes boyahânesi orta hizmetçisi Arif Ağa, halı dokuma orta hizmetçisi Avakim, çuka perdaht orta hizmetçisi Serkis şeklinde defter kaydında verilmiştir.

¹¹⁵ Maaşla ilgili bu bilgilerin yer aldığı defterde, derkenarda bir uyarıda not olarak düşülmüştür. Bu uyarıda fabrikada ister göreve yeni tayin edilmiş olsun isterse mevcut çalışanın maaşına zam yapılmış olsun istihdamla ilgili bütün bu işlemlerin mutlaka Hazine-i Hassa-i Şahane'ye bildirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. **BOA, HH.d.,43.**

Tablo 10: 1862-1865 arası Feshane’de memur, usta ve emekli maaşları (kuruş).

İsim ve görevi	Mevcut Maaşı	1862 yılı Maaşı	1863 yılı Maaşı	1864 yılı Maaşı	1865 yılı Maaşı
Müdür Ahmet Efendi				5000	
Ruznamçeci Reşit Efendi	5.000				
Ruznamçe yardımcısı Fehim Bey	1.750				2250
Ruznamçe yardımcısı Rıza Efendi	600	800 ¹¹⁶			1.140
Tahrirat kâtibi Rıza Bey		600 ¹¹⁷			800
Dükkan kâtibi Saadettin	750 ¹¹⁸				850
Kâtip Yaver Efendi	400				575
Kâtip Kamil Efendi				150	185
Emekli Rıfat Efendi	1.500				
Kabushâne Başkâtibi Ahmet Bey	1.200				1.700
Başkâtip yardımcısı Hurşit Efendi	350				600 ¹¹⁹
Başkâtip yardımcısı Kamil Efendi		300 ¹²⁰			
Kırmızı perdaht kâtibi Salih Efendi	500				
Satın alma kâtibi Hakkı Efendi	250			400	500
Çuka çarhâneleri kâtibi Rıza Efendi				400 ¹²¹	500
Sandikkâr Hüdaverdi	750				950
Ambarcı İsmet Bey	1.500				
Muavin Ahmet Efendi			1.000 ¹²²		
Ambar hademesi Salih Ağa	400	550 ¹²³			
Ambar hademesi Hacı İsmail Ağa					600
Dinkhane ambarcısı Lütfü Efendi			200 ¹²⁴		300

¹¹⁶ Müdür Vecdi Bey’in emriyle ruznamçe yardımcısı Rıza Efendi’nin maaşına zam yapılmıştır.

¹¹⁷ Eylül 1862 yılında müdür tarafından maaşı tahsis edilmiştir.

¹¹⁸ Hazine-i Hassa-i Şahane’den gelen ilm ü haber üzerine 750 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

¹¹⁹ Hurşit Efendi Teşrin-i evvel 1865 itibariyle Kabusi Başkâtipliğine terfi etmiş ve maaşı da 600 kuruş olmuştur. Kabushâne Başkâtibi olan Ahmet Efendi ise Ambar Başkâtipliğine geçmiş ve maaşı 1.200 kuruştan 1.700 kuruşa yükseltilmiştir.

¹²⁰ Eski Hazine-i Hassa muhasebecisi Kamil Bey Eylül 1862 itibariyle Feshane memurluğuna atanmış ve 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

¹²¹ Darbhane kâtibi olan Rıza Efendi çuka çarhâneleri kâtipliğine geçmesiyle kendisine 400 kuruş maaş tahsis edilmiş ve bir yıl sonra maaşı 500 kuruşa yükseltilmiştir.

¹²² Hazine-i Hassa muhasebeciliğinin izni üzere Şubat 1863 tarihinde 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

¹²³ Müdür Vecdi Bey’in emriyle maaşına zam yapılmıştır.

¹²⁴ Müdür Vecdi Bey’in emriyle yeni maaş tahsis edilmiştir. 1865 yılında ise Müdür Ahmet Efendi emriyle maaşına zam yapılmış ve 300 kuruş olmuştur.

İsim ve görevi	Mevcut Maaşı	1862 yılı Maaşı	1863 yılı Maaşı	1864 yılı Maaşı	1865 yılı Maaşı
Vapur ustası Agob	750			1.150 ¹²⁵	
Mizancı hademesi Hurşit Ağa	200			250 ¹²⁶	
Kabushane ustası Osman Ağa	500			750 ¹²⁷	
Beyaz perdaht mıkras ustası Nuri Efendi	500				600
Beyaz perdaht şardon ustası Avanıs	750				800
Fes boyahanesi ustası Kırkor	1.000				
Kırmızı perdaht ustası Arif Ağa	350	400 ¹²⁸			450
Çuka tarağı ustası Bahaddin	500		700		750
Çuka dokuma ve kaliçe ustası Sihposi?	1.500				1.700
Çuka çözgüsü tutkal ustası Hüseyin Ağa	350				400
Çuka şardon ve dinkleri ustası Goğasi	750				
Çuka boyahanesi ustası Anton	1.500				
Çuka perdaht usta Oseb	400				
Demirhane ustası Markar	1.750				

Kaynak: BOA, HH.d., 43.

Fabrikada maaşlarla ve çalışanlarla ilgili bir başka düzenleme 1869-1872 arası yapılmıştır. Bazı personelin işten çıkarılması, maaşlarda indirim yapılması, maaşların hazineye bırakılması ve yevmiyeye dönüştürülmesi bu düzenlemeler arasında yer almaktadır.

1862-1865 arası fabrikada istihdam ile ilgili düzenlemede yevmiye ile çalışan orta hizmetlilerin çalışma karşılıkları yevmiyeden maaşa dönüştürülmüştü. 15 Haziran 1869 tarihinde yapılan düzenleme ile 12 orta hizmetlisinin toplamda 4.225 kuruş olan maaşları tekrar yevmiyeye çevrilmiştir. Ayrıca 2.835 kuruş maaş alan kantarcı, kapıcı,

¹²⁵ Müdür Ahmet Efendi emriyle maaşına zam yapılmıştır.

¹²⁶ 1864 yılında Mizancı Rıza Bey'in yerine getirilen Hurşit Ağa'ya 250 kuruş maaş verilmiştir.

¹²⁷ Ocak 1864'te Vecdi Bey'in emriyle 100 kuruş ve Ekim 1864'te de Ahmet Efendi'nin emriyle 150 kuruş zam yapılmıştır.

¹²⁸ Vecdi Bey'in emriyle zam yapılmıştır.

odacı ve bekçi gibi toplam 13 çalışandan 12'sinin maaşları da aynı tarihte yevmiyeye dönüştürülmüştür. Yalnızca aylık 10 kuruş alan mahalle bekçisi Osman Ağa'nın maaşı 8,5 kuruşa indirilmiştir.¹²⁹

Fabrikada çalışan müdür, ruznamçeci, ruznamçeci yardımcıları, kâtipler olmak üzere toplam 22 memurun maaşlarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Müdür İhsan Efendi'nin 5.000 kuruş olan maaşı 4.166,5 kuruşa indirilmiştir. 4 Ekim 1871 tarihinde İhsan Efendi'nin azledilmesiyle müdürlük Rıfat Efendi'ye ihale edilmiştir. Ocak 1872'de 4.166,5 kuruş olan müdür maaşının 2.316,5 kuruşu hazineye bırakılmış ve müdür maaşı 1.850 kuruş olarak belirlenmiştir. Ruznamçeci Reşit Efendi, ruznamçe yardımcısı Fehim Efendi, maaş kâtibi Rıza Efendi, kabushâne kâtip yardımcısı Hurşit Efendi, ambar kâtibi Bekir Efendi, çuka çarhhanesi kâtibi Rıza Efendi ve satın alma kâtibi Hakkı Efendi'nin maaşlarında indirim yapılırken, kırmızı perdaht kâtibi Salih Efendi ve Kapuçukadarı Ragıp Ağa'nın maaşları hazineye bırakılmıştır. Kabushâne kâtibi Ahmet Efendi, tahrirat kâtibi Rıza Bey, dükkân kâtibi Saadettin Efendi, ambar kâtibi Hasib Efendi ve ruznamçe odasında memur Cemil Efendi'nin maaşlarına ise zam yapılmıştır. Toplam 22 memura ödenen 25.825 kuruş maaş, düzenleme sonrası 19.471 kuruş olarak hesaplanmış ve 6.354 kuruş kadar bir fark ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde fes ve çuka çarhlarında çalışan 22 ustanın maaşları ile ilgili de bazı değişiklikler yapılmıştır. 1.150 kuruş alan vapur ustası Agob'un maaşına Ağustos 1868'de 350 kuruş zam yapılmıştır. Haziran 1869'da 1.500 kuruş olan maaşı 1.250 kuruşa indirilmiştir. Aynı şekilde kabushâne ustası Osman Ağa'nın 750 kuruş olan maaşına 50 kuruş zam yapılmış ve sonra 800 kuruş maaşı 666,5 kuruşa indirilmiştir. Maaşlarında indirim yapılan diğer ustalar fes asabesi ustası Abdi Efendi, beyaz perdaht mikrası ustası Nuri Efendi, sakat örücü ustası Mehmet Ağa, kırmızı perdaht ustası Arif Ağa, çuka çözgüsü ustası Hüseyin Ağa, çuka perdaht ustası Oseb ve kabusi fes ağzı dikici ustası Ömer Ağadır. Mayıs 1870'de çuka tarağı ustaları Bahaddin ve Mehmet Ağa'ya, çuka dokuma ve kalıçe ustası Sihpos'a ruhsat verilerek işten çıkarılmıştır. Fes tarağı ustası Agob'un 562,5 kuruş maaşı (*hazinemande*) hazineye bırakılmıştır. Mizan hademesi Hurşit Ağa'nın 250 kuruş maaşı ve Sarraç Rıza Efendi'nin Temmuz 1868'de

¹²⁹ Bu dönemde indirim yapılan görevlilerin maaşlarında indirim oranı altıda bir olarak belirlenmiştir. **Aynı Defter.**

75 kuruş zamlı 575 kuruş olan maaşı Haziran 1869'da yevmiyeye çevrilmiştir. 450 kuruş maaşla çalışan kapusi mizancısı Hacı Ahmet Efendi emekli yapılmış ve 375 kuruş maaş bağlanmıştır. Kimi ustaların maaşlarındaki değişimin nedeni görev değişikliğinden kaynaklanmıştır. 1.000 kuruş maaşla çalışan fes boyahane ustası Kırkor'un Eylül 1869'dan itibaren *kapuciyan* olarak görev yapması akabinde maaşı da 833 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı şekilde 1.500 kuruş maaş alan çuka boyahanesi ustası Anton'un görev değişikliği sonrası *kapuciyan* olarak aldığı maaş 1.250 kuruş olarak belirlenmiştir. Vefat ve hastalık nedeniyle de maaşlarda düzenleme yapılmıştır. 200 kuruş maaşla çalışan mükemmel fes kopta dikicisi Aziz Efendi'nin vefatı nedeniyle yerine Ömer Efendi getirilmiş ve 83,5 kuruş maaş verilmiştir. Demirhane ustası Markar şeker hastalığından dolayı işine devam edemeyeceği için 1.750 kuruş olan maaşının bir kısmı hazineye bırakılmış ve kalan kısmı bazı görevliler arasında bölüşülmüştür. Bu dönem yalnızca iki ustanın maaşına zam yapılmıştır. Beyaz perdaht şardon ustası Avanis'in 800 kuruş olan maaşı 900 kuruşa çıkarılmıştır. Aynı şekilde çuka şardon ve dinkleri ustası Goğasi'nin de 750 kuruş olan maaşı 1868 yılında 625 kuruşa indirilmiş ve Ekim 1870'de ise 900 kuruşa yükseltilmiştir. Özetle fes ve çuka çarhlarında çalışan ustalara düzenleme öncesi tahsis edilen maaş tutarı toplamı 16.150 kuruştur. İstihdam ve maaşlarla ilgili düzenleme sonrası ustalara verilen maaş 9.363 kuruş olarak hesaplanmıştır. Böylece yaklaşık 6.787 kuruş işgücü giderlerinden tasarruf sağlanmıştır.¹³⁰

Fabrikada ambarcı ve hademeler olmak üzere toplam 13 görevli çalışmaktaydı. Bu görevlilerden ambarcı İsmet Bey ve muavin Hacı Ahmet Efendi'nin maaşlarında indirim yapılmıştır. İsmet Bey'in maaşı 1.500 kuruştan 1.250 kuruşa Ahmet Bey'in maaşı da 1.000 kuruştan 833 kuruşa indirilmiştir. Bu görevlilerden bazılarının maaşları da yevmiyeye çevrilmiştir. Satın alma memuru Emin Ağa'nın maaşı, diğer yedi ambar hademesi maaşları ve fes dinkhanesi ambarcısı Lütfi Efendi'nin maaşı yevmiyeye çevrilmiştir. Bir hademenin 500 kuruş olan maaşı da hazineye bırakılmıştır. 17 Mayıs 1870'de 500 kuruş maaşla fabrikaya bir kapuçukadar ve iki ambarcı işe alınmıştır. Neticede ambarcı ve hademelere düzenleme öncesi 7.900 kuruş maaş tahsis edilirken

¹³⁰ Aynı Defter.

düzenleme sonrası 4166,5 kuruş harcama yapılmıştır. Yaklaşık 3.734 kuruş kadar bir tasarruf sağlanmıştır.¹³¹

Sonuç olarak istihdam ve maaşla ilgili düzenleme öncesi fabrikada memur, orta hizmetlisi vs çalışan sayısı 82 kişi olarak belirlenmiştir. Bu çalışanlara ödenen toplam maaş tutarı 56.935 kuruştur. 1869-1872 arası 35 kişinin maaşı yevmiyeye çevrilmiş, 27 kişinin maaşında indirim yapılmış, 5 kişinin maaşı hazineye bırakılmış, 1 kişi vefat etmiş, 1 kişi emekli yapılmış, 2 kişi işten çıkarılmış, 8 kişinin maaşına zam yapılmıştır. Bu dönem yalnızca 3 kişi işe alınmıştır. Düzenleme sonrası ödenen maaş tutarı 33.009 kuruş olarak hesaplanmış ve toplamda 23.926 kuruş kadar bir tasarruf sağlanmıştır.

23 Nisan 1872'de fabrikada maaşlarla ilgili bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu düzenlemede 1.850 kuruş olan müdür maaşında bir değişiklik olmamıştır. 10 kâtibin maaşları kusurları indirilerek toplamda 566 kuruş bir tasarruf sağlanmıştır. 4 kâtibin toplam 1.798 kuruş maaşı ise Hazine-i Hassa'ya nakledilmiştir. 3 memurun işten çıkarılmasına karar verilmiş ve 710 kuruş fabrikaya kalmıştır. 8 ambar hademesinin maaşlarında 84 kuruş indirim yapılmıştır. 7 ambar hademesinin ise Feshane dükkânlarında istihdam edilmesi ve maaşlarının da dükkân kârlarından karşılanmasına karar verilmiştir. Böylece 2.820 kuruş fabrikaya kalmıştır. 10 hademe ve 6 memura ruhsat verilmiş ve 3.909 kuruş tasarruf ortaya çıkmıştır. 16 memurun ve hademenin maaşlarında 1.491 kuruş indirim yapılmıştır. 166 kuruş 20 para maaş alan bir memur vefat etmiştir. Toplam 1.269 kuruş alan 5 ustaya gerek olmadığı için ruhsat verilmiş ve 18 ustanın ise maaşlarında 1.923 kuruş indirim yapılmıştır. Yevmiyeli çalışan amelelerden bir kısmı gereksiz ve ehliyetsiz olduğundan işten çıkarılmış ve toplam 16.379 kuruş bir tasarruf elde edilmiştir. Nisan 1872'de yapılan düzenleme neticesinde maaşlarda toplam 31.115 kuruş 20 para kadar bir tasarruf sağlanmıştır.¹³² Fabrikada, çalışanlar ve maaşlarla ilgili *tenkihat uygulaması* neticesinde açıkta kalıp emekliliğe geçirilen 76 kişiye toplam 13.128 kuruş 20 para tahsis edilmiştir.¹³³

1875 yılının Kasım ayı için fabrikadaki memur ve ustaların maaşları 52.870, yevmiyeli amelelerin 62.762 kuruş, ücretli amelelerin 100.486 kuruş, emeklilerin

¹³¹ Aynı Defter.

¹³² BOA, HH.d., 13356.

¹³³ BOA, HH.d., 13355.

3.299 ve dükkâncıların da 5.515 kuruş olmak üzere ödenmesi gereken tutar 224.932 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aşağıdaki tabloda istihdam edilen memur ve ustaların isim, görev ve maaşları verilmiştir.

Tablo 11: Feshane’de çalışan memur ve ustaların isim, görev ve maaşları Kasım 1875 (kuruş)

İsim ve Görevi	Maaşı	İsim ve görevi	Maaşı
Müdür Tevfik Bey	500	Çözüğü ve halı ustası Avakim	650
Ruznamçeci Reşit Efendi	4.000	Dink ve şardon ustası Goğasi	950
Ruznamçe yardımcısı Fehim Bey	1.850	Çuka boyahanesi ustası Anton	1.250
Ruznamçe yardımcısı Ahmet Bey	1.800	Marangozhane ustası Mikel	1.650
Ruznamçe yardımcısı Selami Efendi	330	Vapur ve demirhane ustası Agob	1.250
Tahrirat kâtibi Rıza Bey	950	İnce tarak ustası Agob	500
Maaş kâtibi Rıza Bey	1.050	Sakat örücü ustası Mehmet Efendi	800
Yoklamacı Hakkı Efendi	700	Beyaz perdaht ustası Nuri Efendi	650
İlan kâtibi Ömer Efendi	525	Beyaz perdaht ustası Vartan	950
Yevmiye kayıtçısı Ahmet Şükrü Efendi	525	Fes boyahanesi ustası Hacı Arif Ağa	650
Ambar kâtibi Hasib Efendi	1.000	Fes boyahanesi ustası Kirkor	800
Ambar kâtip yardımcısı Hayrettin	600	Kırmızı perdaht ustası Arif Ağa	800
Kabushâne kâtibi Saadettin Efendi	1.000	Örme çarhı ustası Ahmet Ağa	600
Kabushane kâtip yardımcısı Galip Efendi	270	Kabushane ustası Osman Efendi	700
Kırmızı perdaht kâtibi Hurşit Efendi	500	Mizancı ustası Hurşit Ağa	320
Boyahaneler kâtibi Lütfi Efendi	430	Ağız dikici ustası Hacı Ömer Ağa	80
Ambarcı Hacı Ahmet Efendi	900	Kaba tarak ustası Kalvasi	950
Hademe Salih Ağa	600	Dokuma ustası Avanis	900
Diğer hademeler (14)	6.100	Dokuma ustası Osman Ağa	550
Mühendis Rasim Efendi	300	Mıkras ustası Emin Efendi	800
Kapuçukadar Ali Dede	500	Mıkras ustası Serkiz	800
Toplam	27.910	Toplam	18.910

Kaynak: BOA, HH.d., 23113, 23108.

Yukarıdaki tabloda gösterilen memurların haricinde, Mabeyn-i Hümayun fes nakliye memuru, kantarcı, odacı, iki gece bekçisi, kapıcı ve iki hamal olmak üzere 45 memur çalışmakta olup, maaşları toplamı 27.910 kuruştur. Ayrıca fabrikaya bağlı Dinkhane ünitesinde de 8 memur ve 8 amele çalışmaktadır. Bu çalışanlar toplam 6.050 kuruş maaş almaktaydı. Fabrikada 26 usta da çalışmakta ve bu ustalara 18.910 kuruş maaş ödenmekteydi. Maaşlı çalışan memur ve ustaların haricinde, yevmiyeli ve ücretli amelelerde çalışmaktaydı. Tabloda fabrikada yevmiyeli ve ücretli çalışan amelelerin görev yerleri, çalışan amele sayısı, toplam yevmiye ve ücret tutarları verilmiştir.

Tablo 12: Feshane’de çalışan yevmiyeli ve ücretli amelelerin görevleri, sayıları, yevmiye ve ücretleri Kasım 1875 (kuruş)

Yevmiyeli amele	Kişi sayısı	Toplam yevmiye	Ücretli amele	Kişi sayısı	Toplam ücret
Marangozhane ameleleri	11	5.737	İnce ve kaba yapağı tefrikçiler	3	1.955
Vapurhane ameleleri	7	2.837	İnce taraklar amelesi	12	3.234
Demirhane ameleleri	19	9.592	İnce vargel amelesi	6	3.372
Sakat örücüler	8	2.191	Örme çarhları amelesi	8	2.229
İnce şeytan çarhı ameleleri	4	1.375	Kopta imal ediciler	19	2.548
İnce taraklar amelesi	7	2.512	Kaba tarak amelesi	16	5.350
Beyaz perdaht amelesi	31	9.885	Kaba vargelciler	9	5.486
Fes boyahanesi amelesi	18	5.060	İnce ve kaba çözgücüler	10	4.709
Kırmızı perdaht amelesi	28	8.073	İnce ve kaba dokuyucu amelesi	51	19.925
Kaba şeytan çarhı amelesi	6	2.031	Halı dokuyucu amelesi	1	210
Kaba tarak amelesi	6	1.861	Örücü nisa amelesi (çarh fesi)	385	42.907
İnce ve kaba tutkalıcı amelesi	6	1.634	Örücü nisa amelesi (el fesi)	464	
Dink ve şardon amelesi	9	3.182	Cımbızcı amelesi	157	5.745
Çuka boyahanesi amelesi	16	3.775	Fes ağız dikiciler	10	2.177
Sobacılar	3	763	Boyun bağı amelesi	3	524
Çuka mıkrası ameleleri	8	1.924	Çorap örmeciler	8	115
Zat-ı Şahane’ye mahsusi fes örücüler	4	330	-		
Toplam	191	62.762	Toplam	1162	100.486

Kaynak: BOA, HH.d., 23113.

1875 yılının Kasım ayında fabrikada 191 yevmiyeli ve 1162 ücretli amele çalışmaktadır. Yevmiyeli amelelerin toplam yevmiye tutarı 62.762 kuruş iken, ücretli amelelerin bir aylık toplam ücreti 100.486 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Marangozhanede çalışan saraç, marangoz, kalıpcı ve tenekeci gibi yevmiyeli 11 amelenin 5'i müslüman 6'sı gayrimüslimdir. Bu amelelerin yevmiyeleri 10 kuruş ile 25 kuruş arasındadır. Vapurhanede 3 gayrimüslim ve 4 müslüman olmak üzere 7 ateşçi amelesi çalışmaktadır. Ateşçi amelelerinin aldıkları yevmiye tutarı 10 kuruş ile 15 kuruş arasında değişmektedir. Demirhanede 19 yevmiyeli amelenin biri mil tesviyesinde diğer 18 amele eğeci olarak çalışmaktadır. Mil tesviyesinde çalışan amele 29 kuruş yevmiye alırken, eğeci ameleleri 5 kuruş ile 38 kuruş arasında yevmiye almaktadır. Demirhanede yalnızca 6 gayrimüslim eğeci olarak çalışmaktadır. Sakat örücülerden biri gayrimüslim diğer 7 amele müslümandır. Sakat örücülerde en yüksek yevmiye 13 kuruş iken, en düşük yevmiye 5 kuruştur. İnce şeytan çarhlarında çalışan 4 ameleden 2'si müslüman 2'si gayrimüslimdir. Aldıkları yevmiye 8 kuruş ile 13 kuruş arasındadır. İnce taraklarda çalışan 7 ameleden biri gayrimüslim olup, amelelerin aldıkları yevmiye 8 kuruş ile 16 kuruş arasındadır. Yevmiyeleri 7 kuruş ile 19 kuruş arası olan 31 beyaz perdaht amelesinin tamamı müslümandır. Fes boyahanesinde çalışan 17 amelenin tamamı müslüman olup, aldıkları yevmiyeler 8 kuruş ile 14 kuruş arasındadır. Boyahane ustası Vartin ise 30 kuruş yevmiye ile çalışmaktadır. Kırmızı perdaht çarhlarında tamamı müslüman 2 usta ve 28 amele yevmiyeli çalışmaktadır. Amelelerin aldıkları en yüksek yevmiye 13 kuruş, en düşük yevmiye tutarı 8 kuruştur. İki ustanın aldığı yevmiye tutarları ise 25 kuruş ve 14 kuruş 20 para şeklindedir.¹³⁴

Fabrikada yevmiyeli olarak çalışan diğer ameleler dink ve şardon amelesi, çuka boyahanesi amelesi, çuka mikrası amelesi, ince ve kaba tutkalcı amelesi, kaba tarak ve kaba şeytan çarhı ameleleridir. Dink ve şardon çarhlarında 4'ü gayrimüslim toplam 9 yevmiyeli amele çalışmaktaydı. Bu ameleler 9 kuruş ile 15 kuruş arasında yevmiye almaktaydı. Çuka boyahanesinde iki gayrimüslim usta ve 16 amele yevmiyeli olarak çalışmaktaydı. Ustalar 20 kuruş yevmiye almaktaydı. 11'i müslüman 5'i gayrimüslim olan boyahane ameleleri ise 15 kuruş ile 7 kuruş arasında yevmiye almaktaydı. Çuka

¹³⁴ BOA, HH.d., 23113.

mıkras çarhlarında çalışan 8 amele 14 kuruş ile 7 kuruş arası, ince ve kaba tutkalcı amelesi 4 kuruş ile 12 kuruş arası, kaba şeytan çarhı amelesi ise 8 kuruş ile 15 kuruş arası yevmiye almaktaydı.¹³⁵

Fabrikada yevmiye ile çalışan amelelerin yanı sıra ücretli çalışan ameleler de vardı. İnce ve kaba yapağı tefrikçileri ücretli olarak çalışmaktaydı. Yapağının türüne göre kıyye başına yapağı ücreti farklılaşmaktaydı. Rusya yapağını tefrik eden amele kıyye başına 5 kuruş, ağnam yapağını işleyen amele kıyye başına 4 para, kaba yapağıyı işleyen amele kıyye başına 3 para ücret almaktaydı. İnce taraklarda kıyyesi 1 kuruş, 1 kuruş 20 para ve 20 paradan 12 tezgâhta 5'i gayrimüslim ve 7'si müslüman olmak üzere toplam 12 amele ücretli olarak çalışmaktaydı. Bu amelelerin farklı birim ücretlerle işlemiş oldukları 4401 kıyye yapağının karşılığı toplam 3234 kuruştur. Kaba taraklarda ise biri gayrimüslim ve diğerleri müslüman 16 ücretli amele çalışmaktaydı. Bu ameleler kıyyesi 16 paradan yapağıyı işlemekteydi. 9 tezgâhta çalışan ve tamamı müslüman kaba vargelci ameleleri kıyyesi 15 kuruş ve 18 kuruş ücretle çalışmaktaydı. 51 ince ve kaba dokuyucu amelesi tezgâhlarda ücretli olarak çalışmaktaydı. Dokuyucu amelesinden 28 zira kazmir, 2 zira ince çuka, 8925 zira kaba çuka, 42 adet ince fanila, 221 adet ince yorgan, 2688 adet kaba gömlek ve 1291 adet kaba yorgan imalatı yapılmıştır. Kazmirin birim ücreti 80 kuruş ve 50 kuruştur. İnce çukanın birim ücreti 30 kuruş ve kaba çukanın ise 40 kuruş 10 paradır. İnce fanilanın adet başına ücreti 36 kuruş, ince yorganın 2 kuruş, kaba gömlek ve kaba yorganın 1 kuruş 10 paradır.

Örme çarhlarında ücretli 8 amele çalışmaktaydı. Tamamı müslüman olan bu ameleler asabe başına 5 kuruş ücret almaktaydı. Fabrikada ücretle çalışan diğer ameleler arasında çorap örmeci, ağız dikici, koptacı, cımbızcı ve örücü nisa ameleleri bulunmaktaydı. Çoğunluğu gayrimüslim kadınlardan oluşan örücü nisa ameleleri hem el fesi ve hem de çarh fesi imalatında çalışmaktaydı. El fesi imalatında birim fes ücreti 2 kuruş 10 para iken, çarh feslerinde fes ücreti 1 kuruş olarak belirlenmişti. Cımbızcı amelesi fes başına 8 paradan, ağız dikici amelesi 3 paradan ve koptacı amelesi ise 5

¹³⁵ Aynı Defter.

paradan işlem yapmaktaydı. Halı dokuyucu amelesi de ücretli çalışmakta olup, arşın başına 6 kuruş ücret almaktaydı.¹³⁶

Feshane Fabrikası emek yoğun üretimden teknoloji yoğun üretime geçmeyi büyük ölçüde başarmıştır diyebiliriz. Fabrikada işgücü ile teknoloji arasında sıkı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim 1840'lerden itibaren fabrikada üretimin çarhlarla yapılmaya başlanmasıyla ücretli işgücü aşamalı bir şekilde maaşlı işgücü statüsüne geçmiştir. Bu süreç ileriki dönemlerde de devam etmiştir. Fabrikaya makine ve teçhizat alımı sonrası kimi görevlerde çalışanların işten çıkarıldığı ve kimilerinin ise maaşlarında indirimle gidildiği tespit edilmiştir. Fabrikada ücretli çalışmaya devam eden amelenin ise ücretlerinde azalma olmuştur.

1.1.3. Feshane Fabrikası Giderlerinin Finansmanı

Yukarıda detaylı bir şekilde anlatıldığı üzere Feshane Fabrikası'nın malzeme, teknoloji, işgücü vs olmak üzere belli giderleri vardır. Bu giderlerin finansmanı için fabrika kârları, iç borçlanma ve dış borçlanma başvuru kaynakları olmuştur.

1.1.3.1. Fabrika Kârları

Feshane Fabrikası kuruluşundan itibaren üretim faaliyetlerinden önemli kârlar elde etmiştir. Fabrika, sermayesini ve kârlarını artırmak için birtakım politikalar uygulamıştır. İlk olarak mekanik güç ve enerji kapasitesini artırmaya çalışmıştır. Bu, yüksek miktarda üretimin yapılmasını mümkün hale getirmiştir. Üretim miktarının artması, ürünlerin birim fiyatlarını düşürerek daha geniş bir pazara sahip olunmasını sağlamıştır. Nitekim fabrikada 1833-1848 arası yüksek kapasite üretim artışı hedefine ulaşılmasının ardından, Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu hattında pazar arayışına girilmiştir. Ürünlerin bu bölgelerde satışı için bayiler açılması planlanmıştır.¹³⁷

¹³⁶ Aynı Defter.

¹³⁷ BOA, C.İKTS., 40/1953, 7 Rebiülevvel 1250 (14 Temmuz 1834); A.)MKT., 29/72, 27 Şevval 1261 (29 Ekim 1845), BOA, D.DRB.İ., 12/3.

İlişkinin yönü her ne kadar başlangıçta yüksek üretim kapasitesinin elde edilmesinden sonra pazar arayışlarına gitme şeklinde olsa da, aslında yüksek üretim kapasitesi ve pazar ilişkisinin döngüsel olduğu, ilgili piyasada var olma ve belli bir talep oluşturmak daha yüksek talebi ivmeleyeceği ve böylece başlangıçtan daha yüksek kapasite üretim yapmayı gerekli kılacağını göstermektedir. 1836-1848 arası dönemde fabrikada imalat faaliyetlerinden önemli kârlar elde edilmiştir. Fabrikaya ait toplam kâr tutarları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 13: 1836-1848 arası dönemde Feshane Fabrikası kârları ve oranı (kuruş/yüzde)

Dönem	İmalat Maliyetleri	Satış Hasılatı	Toplam Kâr	Kâr Oranı(%)
18.4.1836-6.4.1837	939.497	1.224.000	284.503	30
7.4.1837-25.2.1838	4.371.913	4.844.547	472.634	10
26.2.1838-16.3.1839	6.849.219	8.042.361	1.193.142	17
17.3.1839-4.3.1840	2.380.968	2.916.443	535.475	23
5.3.1840-24.3.1841	3.639.163	4.380.335,5	741.172,5	20
25.3.1841-11.2.1842	4.486.509,5	6.023.499	1.536.989,5	34
12.2.1842-31.1.1843	3.676.031	5.528.165	1.852.134	50
1.2.1843-12.3.1844	5.122.121	7.853.811	2.731.690	53
13.3.1844-12.3.1845	4.175.987	7.063.143	2.887.156	69
13.3.1845-12.3.1846	3.333.237	4.695.619	1.362.382	41
13.3.1846-12.3.1847	3.362.478	5.059.492	1.697.014	51
13.3.1847-12.3.1848	3.113.373	5.292.552	2.179.179	70
Toplam Tutar	45.450.497	62.923.968	17.473.471	38

Kaynak: BOA, HH.d., 36, 32811,13669, 13107.

Tabloda görüldüğü üzere, fabrika 1836-1848 arası imalat faaliyetlerinden farklı oranlarda kârlar elde etmiştir. En düşük kâr oranı 1837-1838 yılına ait iken, en yüksek kâr oranı 1847-1848 yılındadır. 1836-1848 arası dönemde elde edilen kârlar hangi alanlara aktarılmıştır? 1834-1836 arası fabrikanın on beş aylık kârının önemli bir kısmı yapağı yıkama ünitesi olan dinkhane inşasına ve teknik giderlere harcanmıştır.¹³⁸ 1840 sonrası fabrika kârlarının önemli kısmı Feshane Fabrikası'na bağlı olarak inşa edilen Çuka Fabrikası sermayesi ve teknik donanımı için aktarılmıştır. Fabrika kârlarının sabit ve değişken giderlerin yanı sıra yeni kârlara dönüşecek alanlara aktarılması, *sanayinin sürdürülebilirliği açısından* büyük önem taşımaktadır.

¹³⁸ BOA, TS.MA.e., 1320/61, 29 Safer 1252 (15 Haziran 1836).

Kâr dağıtımının ekonomik olarak rasyonel alanlara yapılması, sanayiye yapılan yatırımlar üzerinden önemli katma değer sağlamaktadır. 1844 yılına ait fabrika kârının bir kısmı ithal edilen teknoloji giderlerine ve Çuka Fabrikası sermayesine aktarılmıştır.¹³⁹ 1846 ve 1847 yılında da fabrika kârının Çuka fabrikası teknolojisi ve hazinelere olan borçlar için aktarıldığı görülmektedir.¹⁴⁰ Aşağıdaki tabloda, 1841-1854 arası Feshane kârlarının aktarıldığı alanlara dair veriler detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 14: 1841-1854 arası Feshane Fabrikası kârlarının dağılımı (kuruş/yüzde)

Dönem	Sermayeye Katkı	S.K.O %	Yatırıma Aktarım	Y.A.O %	Hazinelere Transfer Edilen	H.T.O %
1841/1842	564.008	36	981.382	64	-	-
1842/1843	500.699	27	1.362.115	73	-	-
1843/1844	475.975	17	756.400	28	1.516.633	55
1844/1845	479.140	17	908.376	31	1.500.000	52
1845/1846	-	-	191.265	11	1.500.000	89
1846/1847	-	-	1.012.540	59	710.583	41
1847/1848	-	-	714.346	34	1.378.640	66
1848/1849	-	-	532.685	25	1.569.955	75
1849/1850	266.150	12	863.560	41	1.000.000	47
1850/1851	-	-	1.269.108	51	1.242.920	49
1851/1852	-	-	1.253.544	93	95.250	7
1852/1853	-	-	425.254	34	843.108	66
1853/1854	-	-	-	-	1.913.925	100
Toplam	2.285.972	8,8	10.270.575	39,8	13.271.014	51,4

Kaynak: BOA, HH.d., 36, 32811,13669, 13107; D.DRB.İ., 12/3, 19/13.

1841-1854 arası fabrika kârlarının %8,8'i sermayeye ilave edilmiş, %39,8'i yatırıma ve %51,4'ü ise hazinelere aktarılmıştır. Görüldüğü üzere yaklaşık on üç yıllık dönemde fabrika kârlarının aktarım alanı içerisinde en büyük pay hazinelere aittir. Bunun nedeni, fabrikanın daha önce hazinelere aldığı borçların finansmanından kaynaklanmaktadır. İkinci en yüksek pay yatırımlara aittir. Son olarak ise, fabrika kârlarının sermayeye ilave nitelikte olduğu görülmektedir.

¹³⁹ BOA, D.DRB.İ., 12/3.

¹⁴⁰ BOA, D.DRB.İ., 19/13, 3 Cemâziyelâhır 1263 (19 Mayıs 1847).

1849 yılından itibaren Feshane Fabrikası kârları sermaye ve yatırımın yanı sıra fabrikanın kendi teknoloji ve tamirat gibi amortisman faaliyetleri içinde kullanılmıştır. Feshane ve Çuka Fabrikası için 1841, 1843-44, 1846, 1848, 1849, 1852, 1853 yıllarında İngiltere, Fransa, Saksonya ve Belçika gibi Avrupa ülkelerinden makine alet ve edevat satın alınmıştır. 1841 yılında alınan 1.779.809,5 kuruş değerindeki makine ve teknik aletler Çuka Fabrikası'nın faaliyete geçmesi amacına yöneliktir. 1843-44 yılındaki 582.102 kuruşluk teknoloji maliyeti de yine Çuka Fabrikası'nın faaliyete geçmesi ve imalatını sürdürmesi amacına yöneliktir. 1848¹⁴¹ yılında ithal edilen 863.560 kuruş değerindeki teknoloji ilave nitelikte bir teknoloji tedarığıdır. 1849¹⁴² yılında alınan 1.448.503,5 kuruş değerindeki teknoloji Çuka Fabrikası için kuruluş ve faaliyet dönemi sonrasındaki en yüksek değerli teknoloji maliyetidir. Bu dönem alınan teknoloji daha ziyade makine sayısının artırılması ve makineleri çalıştırmak üzere enerji makinesi tedarığına yöneliktir. 1852 yılında 923.453 kuruş değerindeki teknoloji alımı, üretim faaliyetlerinin artırılması ve enerji gücünü yirmi altı beygirden elli beş beygire çıkarılmasına yöneliktir. 1853 yılındaki 425.254 kuruşluk teknoloji tedarığı ise tamir ve yenileme niteliği taşımaktadır.

1841-1849 arası dönemde Feshane Fabrikası kârlarının önemli bir kısmı Çuka Fabrikası'nın teknoloji tedarığı ve teknoloji yenilemesi için harcanmıştır. 1849-1853 arasında, Feshane kârları Çuka Fabrikası yanı sıra kendi teknoloji yenilemesi içinde kullanılmıştır. 1849 yılında Feshane'nin toplam teknoloji gideri 720.216,5 kuruş, 1850 yılında 548.892 kuruş ve 1851 yılında 1.253.544 kuruş şeklinde olup, toplam üç yıla ait toplam teknoloji maliyeti 2.522.653 kuruştur.¹⁴³ Bu gider, 1850 ve 1851 yıllarında üretim ve ağnam faaliyetlerinden elde edilen 2.522.653 kuruş kârın bir kısmı ile karşılanmıştır. 1852-1853 yılında fabrika, askeri piyasanın fanila yorgan ihtiyacını

¹⁴¹ 1848 yılında toplamda 863.560 kuruşluk teknoloji harcaması yapılmıştır. Bunun 832.674,5 kuruşu yabancı teknoloji maliyeti iken 30.885,5 kuruşu İstanbul'da mühendisler aracılığıyla imal edilen fes perdahtı için altı adet fes şardonu makinesi ve iki adet fes perdaht makinesi maliyetini göstermektedir. **BOA, HH.d., 18329.**

¹⁴² 1849 yılında toplam teknoloji maliyetinin 36.780 kuruşu çuka mekikleri lazımesi için İstanbul'da imal edilen tenekeler masrafı, Belçika'dan satın alınan yirmi beş adet çuka dokunacak tezgâha ilave edilmek üzere İstanbul'da imal edilen kırk beş adet tezgâhın maliyeti ve yine Belçika'dan alınan çuka dokumak için bir adet hallaç çarhına ilave edilmek üzere İstanbul'da imal edilen bir adet hallaç çarhının üretim masrafı toplamıdır. Geri kalan 1.411.723,5 kuruş yabancı teknoloji maliyetidir. **BOA, HH.d., 18317.**

¹⁴³ BOA, HH.İ., 8/75, 2 Şaban 1269 (11 Mayıs 1853).

karşılayamamıştır. Bu durum, fanila yorgan üretimi için lazım olan tezgâhların bozulmasından kaynaklanmıştır.¹⁴⁴ Bozulan tezgâhların tamirâtı ve gerekli aletlerin tedarîğiyle fanila yorgan imalatına başlanılmış ve ürün fiyatlarında indirimler dahi yapılmıştır. ¹⁴⁵ Bütün bu masraflar Feshane Fabrikası kârlarından karşılanmıştır.

1857 Ekim’inde Darbhâne-i Âmire İdaresi’nden Hazine-i Hassa İdaresi’ne geçen fabrika, Hazine-i Hassa İdaresi döneminde de kârlar elde etmiştir. Fabrikanın bu dönemki kârlarının önemli bir kısmı önceki dönem borçlarının tasfiyesi için kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda, 1857-1876 arası Feshane Fabrikası gelir, gider ve kâr tutarları gösterilmiştir.

Tablo 15: 1857-1876 arası Feshane Fabrikası gelir gider ve kâr tutarları (kuruş/yüzde)

Dönem	Gelirler	Giderler	Kâr	Kâr Oranı (%)
13.3.1857-12.3.1858	6.826.597	5.680.769	1.145.828	6
13.3.1858-12.7.1861	25.822.384	17.386.640	8.435.744	41
13.7.1861-12.9.1864	23.586.824	16.087.906	7.498.918	37
13.9.1864-12.7.1865 ¹⁴⁶	5.392.312	4.604.630	787.682	4
13.3.1874-12.3.1875	8.703.157	7.517.468	1.185.689	6
13.3.1875-12.3.1876	9.340.764	8.029.430	1.311.334	6

Kaynak: Güran, a.g.e. s.375.

Fabrikanın 1857 Eylül’ünde toplam sermaye miktarı 8.038.000 kuruştur. Bu sermayenin tamamı bazı olağanüstü masraf ve iç borç faizlerine aktarılmıştır. Ancak mevcut sermaye, borç ödemeleri için yeterli gelmediğinden ilave nitelikte 14.885.500 kuruş daha borçlanılarak önceki dönem borçları kapatılmıştır. Fabrika sermayesinin finansmanı ve önceki dönem borçların finansmanı için yapılan toplam borç 22.942.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu borcun 12.048.000 kuruşluk kısmı fabrikanın devlet dairelerinde olan alacaklarının tahsiliyle karşılanmıştır. Geri kalan 10.873.500 kuruş ise, Hazine-i Hassa İdaresi’ne devredilmiştir. 1857-1864 arası fabrika yaklaşık 14.421.000 kuruş kâr elde etmiştir. Bu kârın, 8.036.000 kuruşu sermaye borcuna ve 2.837.000 kuruşu

¹⁴⁴ BOA, TS.MA.e., 1320/88, 14 Cemâziyelâhır 1270 (14 Mart 1854).

¹⁴⁵ Aynı evrak.4 Receb 1270 (2 Nisan 1854).

¹⁴⁶ 1864-1865 arası on aylık sürede elde edilen 787.682 kuruş kâr, askeri kurumlara verilen fes ve çuka gibi ürünlerin fiyatlarında indirim yapılmasına rağmen sağlanmıştır. **BOA, MB.İ., 21/37, 27 Şaban 1282 (15 Ocak 1866).**

ise kurumlara olan borçlara aktarılmıştır. Bu dönem kârlarıyla toplamda 10.873.500 kuruş borcun tamamı ödenmiştir.¹⁴⁷ Görüldüğü üzere, 1857 sonrası fabrika kârlarının önemli bir kısmı iç borç faizleri ve kurumlara olan borç ödemeleri için aktarılmıştır. Kuruluşundan itibaren önemli tutarlarda kâr eden Feshane Fabrikası'nın iç borçlanma nedenleri nedir?

1.1.3.2. İç Borçlanma

Feshane ilk olarak 1840 yılında iç borçlanmaya başvurmuştur. Fabrikanın iç borçlanmaya gitmesinin sebebi, döner sermayesinin cari varlıkların altında kalması ile açıklanmaktadır. Döner sermaye, fabrikanın imalat faaliyetlerinden elde ettiği kârlar ile sabit gelirlerini içermektedir. Cari varlıklar ise, mamul, yarı mamul eşya, imalat malzemesi ve alacaklar şeklinde fabrikanın aynî ve nakdi varlıklarını kapsamaktadır. 1840-1863 arası dönemde Feshane'nin döner sermaye, cari varlık ve cari borç tutarları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 16: 1840-1863 arası Feshane'de döner sermaye, cari varlık ve borç tutarları (kuruş)

Dönem	Döner Sermaye	Cari varlıklar	Cari Borçlar
1840/1841	5.074.477	6.720.122,5	1.645.645,5
1845/1846	8.456.145	15.183.041,5	6.727.927
1846/1847	8.678.238	12.218.144	3.539.906
1847/1848	9.048.099,5	12.240.717,5	3.192.608
1848/1849	9.057.754,5	11.611.380,5	2.553.626
1850/1851	9.084.623,5	14.356.152,5	5.271.329
1851/1852	7.221.264	13.176.961,5	5.955.697,5
1852/1853	7.221.264	12.780.993	5.559.729
1853/1854	7.221.264	10.855.217	3.633.953
1854/1855	7.221.264	12.382.418	5.161.154
1855/1856	7.221.264	13.362.215	6.140.951
1857/1858	8.036.570	11.583.935,5	3.547.364,5
1861-1863	10.463.228,5	23.506.059,5	13.042.500

Kaynak: BOA, HH.d., 36, 37, 40, 64, 62, 13352, 18321, 22018, 17861, 17824, 22623, 22637, 12107, 32811, 45, 18326.

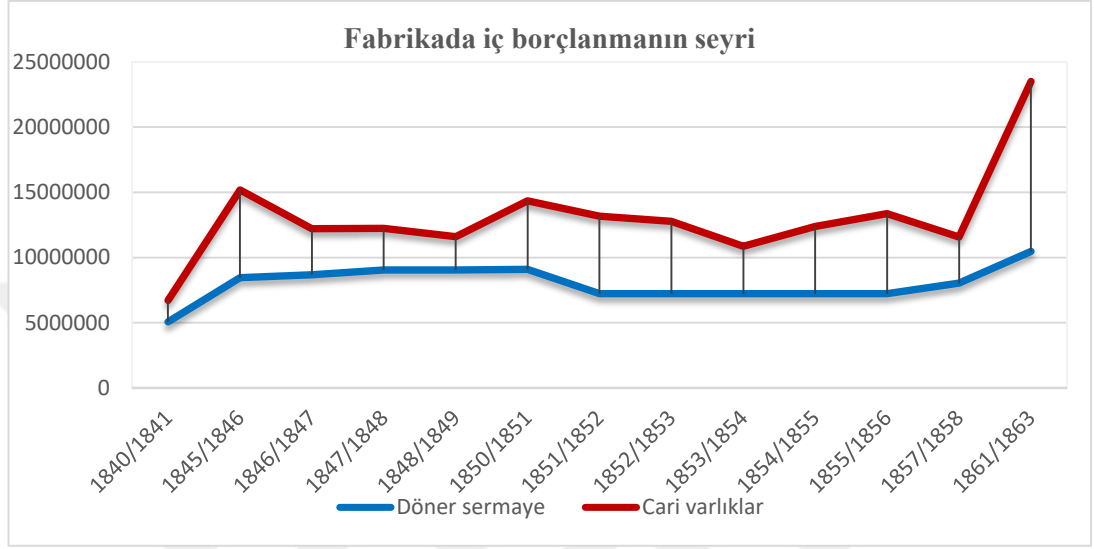
¹⁴⁷ BOA, HH.FSH., 6/6.

1840/1841 yılında fabrikanın döner sermayesi 5.074.477 kuruş, cari varlık tutarı ise 6.720.122,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Fabrikanın döner sermayesi cari varlıkların değerinin altında kalmış ve 1.645.645,5 kuruş kadar cari açık oluşmuştur. Oluşan bu açığın finansmanı için Darbhâne-i Âmire'den borç alınmıştır. Borç olarak alınan para, bina masraflarına ve Ağnam-ı Şahâne ile ilgili bazı giderlere harcanmıştır. 1845/1846 yılında fabrikanın sermayesi ve kârları toplamı 8.456.145 kuruştur. Cari varlıkların toplam sermayeden 6.727.927 kuruş bir fazlalığı oluşmuştur. Dolayısıyla fabrika bu fazlalık kadar iç borçlanmaya gitmiştir. Darbhâne-i Âmire'den alınan 6.727.927 kuruş Ağnam-ı Şahâne giderleri ve amele ücretleri için harcanmıştır. 1847/1848 yılında fabrika sermayesi cari varlıklar tutarının 3.192.608 kuruş kadar altında kalmıştır. Fabrika oluşan açığı Darbhane, Maliye Hazinesi ve mal sandığından borç alarak finanse etmiştir.

1849/1850 yılında fabrikanın Hazine-i Hassa ve diğer kurumlara olan toplam borç tutarı 5.271.329 kuruştur. Bu miktarın 1.297.747 kuruşu Darbhâne-i Âmire'ye 15.450 kuruşu Ağnam-ı Şahâne müdürüne, 2.183.225,5 kuruşu fes ve çuka bahasından dolayı Nizamiye ve Tersâne-i Âmire Hazineleri alacaklarına ve 1.774.906 kuruşu ise Feshane sandikkârına olan borç miktarıdır. Fabrika 1851/1852 yılındaki 5.955.697,5 kuruş açığı kapatmak için Hazine-i Hassa ve diğer bazı hazinelerden borçlanmıştır. 1.297.747 kuruş amele ücretleri ve malzeme giderlerine harcanmak için Hazine-i Hassa'dan alınan borç miktarını göstermektedir. Geri kalan miktar ise, tamirat ve diğer giderleri için diğer hazinelerden alınan borç miktarıdır. 1852, 1853, 1854, 1855 ve 1857 yıllarında da yine aynı kurumlardan aynı nedenlerle borçlanma yoluna gidilmiştir. 1861-1863 arası yaklaşık otuz aylık dönemde fabrikanın malzeme, mamul ve yarı mamul eşya ile alacakları toplamı 23.506.059,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı süre zarfında mevcut sermayesi olan 7.221.264 kuruş üzerine 3.241.964,5 kuruş kadar faaliyet kârı eklenmiş ve döner sermayesi 10.463.228,5 kuruşa ulaşmıştır. Fabrika, cari varlıklar ile döner sermaye arasındaki 13.042.830,5 kuruşluk farkı kapatmak için bazı kurumlara borçlanmıştır. Ağnam-ı Şahâne masraflarını karşılamak için Edirne, Filibe, Hayrabolu Muhassıllıklarına ve Ankara Sancağı emvalinden aktarılan paraya karşılık Maliye, Nizamiye ve Tersâne-i Âmire Hazinelerine

borçlanılmıştır. Aşağıdaki grafikte fabrikanın iç borçlanma seyri ve nedenleri detaylı şekilde analiz edilmiştir.

Grafik 3: 1840-1863 yılları arası Feshâne-i Âmire'de iç borçlanma tutarları (kuruş).

Kaynak: BOA, HH.d., 36, 37, 40, 64, 62, 13352, 18321, 22018, 17861, 17824, 22623, 22637, 12107, 32811, 45, 18326.

Grafikte, fabrika iç borçlarında belirleyici parametrenin cari varlıklar olduğu görülmektedir. Ele alınan yıllar itibariyle döner sermaye yaklaşık aynı düzeylerde salınım göstermiştir. 1840-1841 arası kuruluş sermayesi üzerine faaliyet kârlarının ilave edilmesiyle yükselişe geçmiş ve 1845 ile 1850 arası durağan bir seyir izlemiştir. 1850-1851 arası aşağı yönlü bir kırılma yaşanmış ve 1851'den yaklaşık 1857 yılına kadar aynı düzeyde kalmıştır. Bunun nedeni, fabrikanın bu dönemki faaliyet kârlarının başka alanlara aktarılmasıyla açıklanabilir. 1861 ile 1863 arası döner sermaye yukarı doğru yükselişe geçmiştir. Bu yükselişin nedeni, fabrikanın kuruluş sermayesine dönem kârlarının ilave edilmesidir. Grafikte, döner sermaye eğrisinin çok hareketli olmadığı göz önüne alındığında, fabrika iç borçlarının seyri cari varlıklar eğrisinin yıllar itibariyle gösterdiği performans üzerinden belirlenmektedir.

1848-1857 arası cari varlıkları oluşturan değişkenler incelendiğinde, 1848 yılında cari varlık kalemlerinden alacakların oranı %30, mamul, yarı mamul ve aynı eşya oranı ise %60'dır. 1851 yılı başında toplam cari varlıkların % 63'ü mamul, yarı mamul ürün ile malzeme oranını, %32'si fabrika alacaklarını ve %5'i ise diğer

varlıkların toplam içerisindeki oranını vermektedir. 1852 yılında toplam cari varlıklar içerisinde aynı kalemlerin oranı sırasıyla %73, %24 ve %2 şeklinde olup, en yüksek oran mamul, yarı mamul ile malzemeye aittir. 1853 yılı başında oranlar %85, %12 ve %3 şeklinde hesaplanmıştır. 1856 yılında ise toplam cari varlık tutarı içerisinde %62 i ile alacaklar en yüksek kalemi oluştururken, mamul, yarı mamul ve aynî eşya oranı %29 ve diğer varlıklar ise %8'lik bir paya karşılık gelmektedir. 1863 yılında ise cari varlıkların %74'ü alacaklar, %26'sı ise aynî ve mamul eşyadır.

1840-1863 arası fabrikada iç borçlanmaya gidilmesinin nedenleri; üretim girdilerinin imalat sürecine katılamaması, mevcut olan mamul ürünlerin satılamaması, üretimin bir kısmının henüz mamul hale gelmediği ve yarı mamul halde bulunan ürünler için gerekli üretim maliyetlerinin karşılanamaması ve askeri kurumlara, piyasaya ve tüccara satılan ürünlerin karşılığının tahsil edilememesi şeklinde açıklanmaktadır.¹⁴⁸ 1853 yılına kadar cari varlıklar içinde aynî eşya oranları artan bir seyir izlemiştir. Bunun nedeni, teknik yetersizliklere bağlı olarak üretimin yapılamamasıdır. Bu teknik yetersizlikten kaynaklı olarak askeri piyasanın ürün talebi de karşılanamamıştır. 1856 sonrası ise, cari varlıklar içerisinde alacakların oranı aynî ve mamul eşyadan daha büyük bir paya sahiptir. Fabrika, askeri kurumlara yaptığı satışların karşılığını hazinelerden düzenli bir şekilde tahsil edememektedir. Alacak tahsilindeki düzensizlik fabrikanın maliyet ve fiyat politikalarını da etkilemektedir. Satış gelirleri zamanında tahsil edilemediğinden imalat için gerekli malzemelerde zamanında alınamamaktadır. Bu durum, fabrikanın maliyetli üretim yapmasına neden olmakta ve bu fazla maliyetler ise, ürün satış fiyatı üzerine yansıtılmaktadır. Fabrika esas pazarı olan askeri kurumları fiyat artışlarından korumaya çalışırken, özel piyasa fiyat artışları karşısında taleplerini daha ucuz olan yabancı ürünlere kaydırmaktadır.

Fabrikadaki iç borçlanma süreci ileriki dönemde de devam etmiştir. 1857-1875 arası fabrika giderlerinin bir kısmının muhassıllık, sancak ve vilayet gelirlerinden karşıladığı görülmektedir. Bu dönemde yapıldığı giderleri Amasya, Karahisar-ı Sahib, Selanik ve Kütahya Sancağı, malzeme giderleri İzmir ve Saruhan Sancağı, Çuka Fabrikası giderleri Filibe, Edirne ve Köstendil Sancağı'nda bulunan Kratova Maden-i

¹⁴⁸ BOA, A.)MKT.NZD., 38/95, 11 Ramazan 1267 (10 Temmuz 1851).

Hümâyunu ve fabrika ünitelerinin tamiri ve yenilenme masrafları da Edine, Filibe ve İzmit Muhassıllık gelirlerinden karşılanmıştır.¹⁴⁹ Fabrika giderlerinin kârlar yerine vilayetler ve sancak gelirlerinden finanse edilmesinin nedeni, Kırım Savaşı'nın devlet maliyesine getirdiği mali yük şeklinde açıklanabilir. Devlet hazinelerindeki darboğaz, fabrika ürün bedellerinin zamanında tahsil edilememesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum harcamaların sancak ve vilayet gelirleriyle karşılanmasının en önemli nedenidir. Ayrıca bu dönemde sermayesinin önemli bir kısmını teknoloji yenileme için kullanan fabrika, diğer harcamalarda başka gelir kaynaklarına başvurmak durumunda kalmıştır. Fabrika, diğer gelir kaynaklarından faydalanabilmek için hazinelerdeki alacaklarını karşılık tutmuştur. Ancak, Maliye ve Nizamiye Hazinesi'ndeki alacaklar sancak ve vilayetlerden havale edilen tutarları karşılamamış ve hazinelere borçlanılmıştır.¹⁵⁰ Hazinelere olan borçlar fabrika adına Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir.¹⁵¹ Yine bu dönemde amele ücretleri ve yapağı giderlerinin karşılanması için bazı tüccarlara borçlanılmıştır. Fabrika, 1857-1875 arası faaliyet giderlerini karşılamak üzere yabancı tüccar ve bankalara da borçlanmıştır. Fabrikanın dış borçlanma sürecine girmesinin nedeni nedir?

1.1.3.3. Dış Borçlanma

Osmanlı Devleti 1854-1914 arası yoğun bir dış borçlanma sürecine girmiştir. İlk olarak 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında dış borç alımı yapılmıştır. Devletin borçlanma aracı olan ve belli bir faiz yükümlülüğünü içeren tahvil satışından elde ettiği gelirler bütçe açıklarının finansmanı ve iç borç ödemelerinde kullanılmıştır.¹⁵² Ancak bu şekilde bir dış borçlanmanın devlet için maliyeti ağır olmuştur. Nitekim 1854-1875 arası yaklaşık 220 sterlin (İngiliz lirası) borçlanan hükümet yalnızca 116 milyon sterlin elde etmiştir. Aradaki meblağ borçlanma maliyetleri için aktarılmıştır. Bu süreç 1875

¹⁴⁹ BOA, HH.FSH., 5/9; HH.d., 47.

¹⁵⁰ BOA, HH.FSH. 7/188.

¹⁵¹ BOA, HH.FSH. 7/192.

¹⁵² Faruk Yılmaz, **Osmanlı'nın Borç Batağı: Düyûn-u Umumiyye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s. 42-55.

yılında devletin mali bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur.¹⁵³ 1854-1875 arası ulusal düzeyde gerçekleşen borçlanma sürecinin¹⁵⁴ mikro düzlemdeki etkileri Feshane Fabrikası üzerinden izlenmektedir.

1857-1875 arası Avrupa'dan getirilen teknoloji, teknik aletlerin yenilenmesi ve imalatın artırılmasına yöneliktir. 1857 yılında askeri piyasanın fes talebi, askerlerin memleketlerine ziyareti nedeniyle azalmıştır. Ayrıca fabrikadaki bazı ünitelerin tamiri ve teknoloji yenilemesi imalatı durma noktasına getirmiştir. Bu durum kârların önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Avrupa'dan peşin fiyat ile satın alınması gereken makineler için tüccarlardan borçlanılmıştır. Tüccar Baltacı Manolaki'den 6.113.000 kuruş borç alınmıştır. Alınan borç zamanında geri ödenemediğinden borcun faizi 750.000 kuruşa ulaşmıştır. Borç faizinin finansmanı için Nizamiye Hazinesi'ndeki alacaklar karşılık gösterilmiştir.¹⁵⁵ 1859 yılında fabrika için gerekli alet ve edevatın temini için Hazine-i Hassa ile tüccar Mösyö Azaryan arasında sözleşme yapılmıştır. Sözleşmede, 12.000 frank değerindeki eşya bedelinin peşin olan kısmının fabrika sandığından ödeneceği belirtilmiştir.¹⁵⁶ Fabrikanın giderleri için Meskûkât-ı Şahâne Sandıkkârı Hoca Bedrosi'den 5 Ocak 1860 tarihinde on iki yük elli bin kuruş ve 30 Ocak 1860 tarihinde on yedi yük elli bin kuruş borç alınmıştır. Tüccar Mösyö Zarifi ile de 750.000 kuruşluk borç sözleşmesi imzalanmıştır.¹⁵⁷

¹⁵³ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.11-12.

¹⁵⁴ 1861/1862 ve 1875/1876 mali yılı bütçelerinde bütçe giderlerinin alanlarına göre dağılımına bakıldığında, dış borç ödemelerinin 104.750 kuruştan bir sonraki mali yılda 720.320 kuruşa yükseldiği görülmektedir. Oran olarak ifade etmek gerekirse 1861/62 yılında %7,5 olan dış borç ödemeleri 1875/76 yılında %24,5'a yükselmiştir. Tefik Güran, **Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 21,55 ve 90-91.

¹⁵⁵ BOA, MB.İ., 14/70, 7 Şaban 1273 (2 Nisan 1857).

¹⁵⁶ BOA, HH.d., 41, 13 Cemâziyelâhır 1275 (18 Ocak 1859).

¹⁵⁷ Feshane Fabrikası giderleri için Meskûkât Sandıkkârı Hoca Bedrosi ile 5 Ocak 1860 tarihinde borç sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşme metni üç maddeden oluşmaktadır. **Birinci madde:** On iki yük elli bin kuruş 5 Ocak 1860 tarihinde Hazine-i Hassa-i Şahâne'ye teslim edilecektir. **İkinci madde:** İki yük elli bin kuruş 1860 yılının Nisan ayından itibaren aylık beşer yüz kese akçe tasfiye edilene kadar tüccara geri ödemesi yapılacaktır. **Üçüncü madde:** Borcun kesesi yedişer kuruştan gereken faizi hazine usulüne göre işletilecektir. Feshane Fabrikası masrafı için Tüccar Zarifi'den de borç talebinde bulunulmuştur. 1 Aralık 1859 tarihli borç sözleşmesi üç maddeden oluşmaktadır. Sözleşmede tüccardan borçlanılan tutar, hangi para türü üzerinden borçlanıldığı, geri ödemelerinin ne şekilde yapılacağı ve borçlanılan miktarın faizinin ne kadar olacağı üzerinde durulmuştur. İki nüsha halinde düzenlenen ve taraflara verilen sözleşmenin maddeleri şu şekildedir; **Birinci madde:** Borçlanılan bin beş yüz kese akçe evrak-ı nakdiye olarak Hazine-i Hassa-i Şahâne'ye teslim edilecektir. **İkinci madde:** Bin beş yüz kese akçe 1860-61 yılının Ocak, Şubat ve Mart ayları sonunda Hazine-i Hassa-i Şahâne'den yine evrak-ı nakdiye olarak beşer yüz kese şeklinde tüccara geri ödenecektir. **Üçüncü madde:** Bin beş yüz kese akçeye

Feshane için Avrupa'dan getirilmesi gereken makine siparişleri banka ve tüccarların kefaletine bağlı olarak çeşitli kumpanyalar aracılığıyla da yapılmıştır. Fransız Comptoir d'Escompte Bankası, fabrika için makine tedarikinde en yetkili acentelerden biridir.¹⁵⁸ 1866 yılında Feshane Fabrikası için gerekli olan makinelerin Mısırlı zade Bogasi Bey'in kefaletiyle Kirkor Bilezikçi Kumpanyası tarafından alınması kararlaştırılmıştır. Kumpanya vasıtasıyla Paris, Londra ve Viyana taraflarından getirilen makinelerin bedelleri için fabrikanın kurumlardaki alacakları karşılık gösterilmiştir.¹⁵⁹ Ancak, ilerleyen süreçte tüccara ve kumpanyalara olan borçlar ödenememiştir. Hazine kaynakları da bu hususta yetersiz kalmıştır. Hatta hazinelerin acil ihtiyaçlarının giderilmesi için tüccardan borçlanılması durumu dahi gündeme gelmiştir. Bu durum; *"...elli üç yük bu kadar bin guruşun tediyesini miri müşarünileyh talep etmiş bunların tesviyesine hazine-i müşarünileyhanın hal-i hazırı gayr-ı müsaid bulunduğu ve hazine-i celile-i maliye ile hazine-i hassa devâir-i sâirenin bazı ihtiyacât-ı acilesi mümkün mertebe def'a medar olmak üzere meblağ-ı mezkûre üzerine nakden bir yük kırk bin dört yüz on dokuz lira guruş dahi itasıyla cümlesinin hazine-i maliye namına olmak üzere istikraz heyetine konulması..."* şeklinde açıklanmıştır.¹⁶⁰

Fabrikanın üretim kapasitesinin artırılması ve daha fazla miktar da fes ve çuka üretimi için 1869 ve 1871 yıllarında Avrupa'dan teknik alet ve edevat getirilmiştir. 1869 yılında tüccar Topuzyan İzak aracılığıyla üç yük iki bin altı yüz yirmi beş kuruş değerinde teknik alet alınmıştır. Avrupa'dan Topuzyan İzak aracılığı ile fes imalatı için getirilen 12.550 kuruş değerindeki teknolojinin içeriği; altı adet asabe çarhı yedek iğnesi, altı adet beyaz perdaht için mikras çarhı, bir adet fes ve dinkleri için yirmi beş

kesesine altı kuruş on paradan olmak üzere faizi (güzeştesi) hazine usulüne göre verilecektir. **BOA, HH.FSH., 2/37, 15 Şaban 1276 (8 Mart 1860).** George Zarifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Hulkiender, "Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)", **Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001, s.11-139.

¹⁵⁸Comptoir d'Escompte Paris Bankası'nın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri için bkz. Onur Çapar, "Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019, s.247-250. Avrupa'dan makinelerin getirilmesinde önemli hizmetlerde bulunan banka memurlarına, meciדיye nişanı verilmiştir. **BOA, A.)MKT.MHM., 405/94.**

¹⁵⁹ BOA, MB.İ., 21/107, 9 Muharrem 1284 (13 Mayıs 1867).

¹⁶⁰ BOA, İ.DH., 576/40125, 26 Safer 1285 (18 Haziran 1868). Tüccara borç ödemelerin yapılamaması hazinelerde yeterli kaynakların olmamasına ile açıklanmıştır.

bargir kuvvetinde makine, bir adet kazandır. Çuka imalatı için getirilen aletlerin içeriği ise şu şekildedir: sekiz adet çuka dokuma tezgâhı, yedi adet tutkal ve masura tezgâhı, iki yüz adet çuka dokuma tezgâhları için alet, yüz adet yedek olmak üzere çuka tezgâhı tarağı, dört yüz adet mekik tokmağı, yirmi bin adet vargil ağaç masurası, iki yüz adet el tarağı, iki adet çuka vargil, yüz altmış adet tarak çarhları için halka, iki adet kart takımı, bir adet fitil açmak için çarh, olmak üzere toplam çukaya dair teknik masraf toplamı 177.075 kuruştur.¹⁶¹ 1871 yılında fes ve çuka makinelerine ilave edilmek üzere 49.000 frank değerinde teknoloji tüccara sipariş edilmiştir. Sipariş edilen teknik aletlerin içeriği ve tutarları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 17: 1871 yılında Feshane için Marsilya'dan alınan teknik aletler ve tutarları

Teknik aletlerin içeriği	Frank
3 adet kart makinesi	7.500
Kartları temizlemek ve bilemek ve icab eden tamiratları yapmak için birkaç adet makine	2.500
Çuka mikraslarının yedek silindirleri	1.500
Gerektiği halde koğuşlarda yedek olmak üzere mekik ve tokmak vesaire edevat	3.000
Mil ve asma yatak	4.000
Fes asabesi örme çarhı	2.500
Tarak çarhlarının kartlarına yedek olmak üzere telden gavsale üzere masnu kart bahası	18.000
Önceden Avrupa'dan satın alınan ve yerlerine konulan fes ve çuka kart taraklarının silindiri çam ağacından olduğundan bu silindirlerin değiştirilmesi ve icab eden demir silindirler	10.000
Toplam	49.000

Kaynak: BOA, HH.d., 47.

Marsilya'dan getirilen teknik malzemenin maliyeti, Fabrika-i Hümayunlar mühendisi Mösyö Diran tarafından ödenmiş ve fabrikatörün alacağı ise Hazine Hassa tarafından karşılanmıştır.¹⁶² Bu dönemde Feshane'ye bağlı bazı üretim birimleri içinde Avrupa'dan teknoloji sipariş edilmiştir. Bahariye'de bulunan yapağı temizleme ünitesi için Avrupa'dan alınan dinkler ve bakır dökme boruların toplam maliyeti on beş bin altı yüz kırk dokuz kuruş olarak hesaplanmış ve hazine tarafından ödenmiştir. Fabrikanın öz kaynaklarıyla makine alım gücünün olmaması, teknoloji ödemelerinin

¹⁶¹ BOA, HH.d., 47, 4 Rebiülâhır 1286 (14 Temmuz 1869).

¹⁶² Aynı Defter. 14 Cemâziyelâhır 1288 (31 Ağustos 1871).

Hazine-i Hassa ve diğer hazineler tarafından karşılanmasını gerekli kılmıştır.¹⁶³ Ancak hazinelerde fabrikanın teknoloji finansmanında yeterli olamamıştır. Hazine-i Hassa, tüccarlardan borçlanarak fabrika için kaynak oluşturmaya çalışmıştır.

Fabrika, teknoloji harcamalarının yanı sıra diğer giderlerin finansmanında da tüccarlardan borçlanmıştır. 1860-61 yıllarında çeşitli giderler için tüccar Aristidi'den 3.765.862 kuruş borç alınmıştır. Bu borcun belli bir kısmı Hazine-i Hassa tarafından ödenmiş ve 2.147.935 kuruş borç kalmıştır. 564.170 kuruş değerindeki yapağı için Ağbazar ile sözleşilmiştir. Yapağı borcunun zamanında ödenmemesinden dolayı 69.027 kuruş faiz işlemiştir. Faiziyle birlikte tüccara olan toplam borç miktarı 633.197 kuruşa ulaşmıştır.¹⁶⁴ 1868-69 yıllarında bina ve diğer giderler için tüccar Kapamacı Ohannes'e 13.000 kuruş borçlanılmıştır. Borçlanılan miktarın senelik yüzde on iki faiz tutarı 598 kuruş olup, toplam faiziyle tüccara olan borç tutarı 13.598 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁶⁵ Fabrika imalatı için Londra'dan alınan Saksonya yapağısının değeri Osmanlı Bankası tarafından ödenmiştir. Bankanın ödediği otuz üç bin yetmiş beş kuruş üç ay vadeli olarak Hazine-i Hassa tarafından karşılanacaktı.¹⁶⁶ Ancak borçların zamanında ödenememesi ve borç faizlerindeki artış önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Hazine-i Hassa tarafından Aristide'ye olan borç taksitlerinin ödenememesi karşısında, borca karşılık fabrikanın Maliye Hazinesinde olan alacakları karşılık gösterilmiştir. Ancak hazinelerdeki alacaklar tahsil edilememiştir. Bu durum, fabrika borçlarının borçla ödenmesini zorunlu hale getirmiştir. Nitekim Çuka Fabrikası teknoloji giderleri için Aristi'den alınan borçların geçen taksitleri ve borca işlenen faiz ödemeleri için tüccar Nikola Kondori'den borç alınmıştır.¹⁶⁷

¹⁶³ BOA, HH.İ., 46/4, 20 Muharrem 1285 (13 Mayıs 1868).

¹⁶⁴ BOA, HH.d., 41, 17 Şaban 1281 (15 Ocak 1865).

¹⁶⁵ BOA, HH.d., 47, 3 Muharrem 1286 (15 Nisan 1869).

¹⁶⁶ Aynı Defter. 6 Cemaziyelevvel 1288 (24 Temmuz 1871).

¹⁶⁷ BOA, HH.d., 41, 6 Safer 1277 (24 Ağustos 1860).

1.1.4. Fabrika Ürünlerinde Birim Maliyet Hesaplaması

Fabrikada üretilen ürünlerin birim maliyetini hammadde, malzeme, işgücü, teknoloji ve diğer giderler belirlemektedir. Aynı ürünün birim maliyetinin farklı olmasının nedeni kullanılan hammadde, malzeme ve ara malın niteliğine bağlıdır. Ayrıca birim maliyet üzerinde emekten tasarruf sağlayıcı teknoloji politikaları da etkili olmaktadır.

1849 ve 1851 yıllarında bir adet fes ile ilgili olarak üç farklı birim maliyet hesaplanmıştır. İspanya cinsi yapağı ve Pernakoki boyasının kullanıldığı fesin birim maliyeti 16,5 kuruş, İspanya cinsi yapağı ve fabrika tertibi boya kullanılarak imal edilen fesin birim maliyeti 16 kuruş ve Ağnam-ı Şahâne yapağısı ile imal edilen fesin birim maliyeti 9 kuruş hesaplanmıştır. Yapağının birim maliyet hesaplamasında en etkili unsur olduğu görülmektedir. Maliyete etki eden bir başka unsur ürünün boyutsal niteliğidir. Kebir fes maliyeti 12 kuruş, fino fes maliyeti 4 kuruştan hesaplanmıştır.¹⁶⁸ Fabrikada üretilen diğer ürün kaliçedir. Kaliçenin birim maliyetini belirleyen temel unsurlar hammadde, malzeme, işgücü ve diğer giderler şeklindedir. Aynı üründe birim maliyeti farklılaştıran unsurlar ise, hammadde ve ara girdilerin niteliğine bağlı olarak değişmektedir. 1859 yılında üretilen Avrupa ipliğinden mamul 2071 arşın kaliçenin birim maliyeti 54 kuruş iken, Feshane Fabrikası imalatı olan ipten mamul 811 arşın kaliçe birim maliyeti 27,5 kuruştan çıkmıştır. 1858 yılında üretilen çukanın birim maliyeti de farklı hesaplanmıştır. Çuka Fabrikası'nda üretilen çukanın birim maliyetini belirleyen unsurlar belli olmakla birlikte, maliyet farklılaşmasının nedeni ürün niteliğinden kaynaklanmaktadır. İnce çuka birim maliyeti 43 kuruş iken, kaba askeri çukası birim maliyeti 17 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁶⁹ Birim maliyet hesaplamaları ürünlerin satış fiyatlarını da belirlemektedir. Feshane'de fiyat politikasındaki başarı ve kâr marjlarında yüksek oranların yakalanabilmesi, birim maliyetlerden sağlanacak avantajlara bağlıdır.

¹⁶⁸ BOA, HH.d., 18319, 32811, 21322.

¹⁶⁹ BOA, HH.d., 22073, 22069.

1.2. Fabrikada Uygulanan Fiyat Politikaları

Feshane’de üretilen feslerde birim fiyat farklılaşmasının nedenleri hangi unsurlara bağlı olarak açıklanabilir? Fabrika arzının talep tarafında devlet ve diğer tüketiciler vardır. Fabrikaların sürdürülebilir üretim yapabilmesinde, birim fiyatlar aracı bir rol üstlenmektedir. Birim fiyatlar, hem arz hem de talep tarafına ivme kazandıran çift yönlü bir etkiye sahiptir. Bu çift yönlü etki nasıl gerçekleşmektedir? Birim fiyatların talep tarafını harekete geçirmesi, enerji ve teknik kapasitenin artırılması, üretim seviyesinin yükselmesi ve birim satış fiyatlarının düşmesi sonucu talep artışının ortaya çıkmasıyla gerçekleşmektedir. Birim fiyatların arz tarafını harekete geçirmesi ise talep tarafındaki gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Birim fiyatlardaki düşüklüğün yaratmış olduğu talep artışı yani piyasanın genişlemesi arzı harekete geçirmektedir. Fiyat farklılaşmasında arza bağlı unsurlar hammadde, kimyevi malzeme ve boya, üretim metotları (teknik üretim-geleneksel üretim), ürünün boyutsal niteliği, üründe tamamlayıcı unsurların ilavesi ve cari yıl imalatı ve stoktaki imalat şeklinde açıklanabilir.

Fabrikada ürünlerin birim satış fiyatlarının düşürülmesine dair uygulanan politika, teknik kapasiteyi artırarak birim satış fiyatı düşürme politikası olmuştur. Üretimin teknik yönüne dair gelişmeler hem üretim miktarının artırılması ve hem de birim fiyatların düşmesini sağlamaktadır. Birim fiyatların düşmesi, ürünlerin daha fazla sahaya sürülmesi, pazarın genişlemesi, daha fazla tüketiciye ulaşma, arzı taleple buluşturma, daha fazla satış ve daha fazla kâr kazanımı demektir. İlk aşamada teknoloji ve son aşamada ise pazar olgusu sürdürülebilir sanayi üretiminin önemli normları arasında yer almaktadır. Fabrikada, kaliteyi azaltarak birim satış fiyatı düşürme politikası, yani maliyet üstünlüğü ilkesinden taviz verilmesi durumuna hiçbir dönem rastlanmamıştır.

Fabrikanın fiyat politikasındaki başarısı nedir sorusu dönemler itibariyle fabrikadaki ürünlerin birim fiyatlarının seyrini incelemeyi gerekli kılmaktadır. Birim fiyat incelemesini fes ürünü üzerinden yapmak gerekirse, aşağıdaki tabloda dönemler itibariyle fesin birim satış fiyatları gösterilmiştir.

Tablo 18: Feshane Fabrikası'nda fesin birim satış fiyatları (kuruş).

Darbhâne-i Âmire İdare Dönemi		Hazine-i Hassa İdare Dönemi	
Yıllar	Birim fes fiyatı	Yıllar	Birim fes fiyatı
1844	35.2	1865	12,5
1845	33.7	1866	13,5
1846	27.85	1867	10
1847	27.85	1868	11,5
1848	26.1	1869	11,5

Kaynak: BOA, MB.İ., 23/136; HH.d., 32811.

Feshane Fabrikası'nın hem Darbhâne-i Âmire hem de Hazine-i Hassa İdaresi döneminde uygulanan fiyat, maliyet ve kâr politikalarının ortak uygulamalar olduğu görülmektedir. Her iki dönemde de birim fiyatlar, birim maliyet kalemlerinde avantaj sağlanarak ve imalatın teknik yönüne dair yapılan yatırımlar aracılığıyla düşürülmeye çalışılmıştır. Düşük birim maliyet ve düşük birim fiyat politikası uygulanırken, maliyet üstünlüğü ilkesinden taviz verilmemiştir. Özellikle üretimin kaliteli ve ucuz olması üzerinde durulmuştur. Bu hedef için imalatın teknik yönüne dair yatırımlar yapılmıştır. Kaliteli, ucuz ve bol ürün politikasıyla pazar genişletilmiş ve kârlar artırılmıştır. 1844-1848 yıllarında askeri kurumlara verilen feslerin birim satış fiyatları sırasıyla; 40, 37, 32, 29, 29 kuruş iken, aynı dönemde piyasaya sürülen feslerin birim satış fiyatları; 30,4, 30,4 23,7, 26,7 ve 23,2 kuruş şeklindedir.¹⁷⁰ Görüldüğü üzere hem askeri hem de sivil piyasaya satılan ürünlerin birim fiyatlarında aşağı yönlü bir eğilim söz konusudur. 1849-1851 arası askeriye için verilen feslerin birim satış fiyatı 29 kuruştan 20 kuruşa indirilmiştir.¹⁷¹

1854 yılı öncesinde uygulanan fiyat politikasında istisnai bir farklılık olmuştur. Feshane Fabrikası'nda malzeme fiyatları ve amele ücretlerindeki artışa bağlı olarak üretilen feslerin birim fiyatları üzerine geçici fiyat zammı uygulanmıştır.¹⁷² Değişken gider kalemlerindeki maliyet artışı ürünlerin birim satış fiyatlarını yükseltecektir. Bu durum geçici olduğu sürece olağan kabul edilmektedir. Değişken giderlerdeki düşüş ise, yine aynı yönde ürünlerin birim fiyatlarına yansiyacaktır. Dolayısıyla birim satış fiyatlarının düşürülmesi fabrika için bir hedefse, bu hedefe ulaşmada enerji ve teknik

¹⁷⁰ BOA, HH.d., 32811, 13669, 13107,

¹⁷¹ BOA, HH.İ., 8/75, 13 Şaban 1269 (22 Mayıs 1853).

¹⁷² BOA, A.)MKT.NZD.,169/14, 3 Safer 1272 (15 Ekim 1855).

gelişmeler, tam kapasite üretim ve piyasa kadar fabrikanın imalat girdilerinde de avantajı yakalaması aynı derece önem arz etmektedir.

20 Ocak 1864 tarihli irade ile fabrikada üretilen ürünlerin satış fiyatlarında indirim yapılmasına karar verilmiştir. Fabrikadan askeri kurumlara verilen fes ve çuka gibi ürünler maliyetine satılacaktır. Yalnızca piyasaya satılan ürünler üzerinden kâr elde edebilecektir. Satılan ürünlerin kaliteli ve ucuz olması sürümünü genişletecektir. Bundan dolayı piyasaya satılan feslerin türüne göre fiyatlarında indirim yapılmıştır. Feshane’de üretilen “...üç nev’ adi fesden beherinin birinci nev’inin fiyât-ı hâliyesinden dört buçuk kuruş tenziliyle on sekiz ve ikinci nev’inin fiyatından iki kuruş tenziliyle on altı ve üçüncü nev’inden bir kuruş tenziliyle on dört kuruşa müceddeden fiyatlar...”¹⁷³ konulmuştur. Bu şekilde yaklaşık yüzde on beş buçuk kâr olacağı hesaplanmıştır. Fabrikanın piyasaya sattığı ürünler üzerinden kâr etmesi ve askeri kurumlara yalnızca maliyetine satışlar yapmasının nedeni, askeri kurumlara yapılan satışların karşılığının yani alacakların ilgili hazinelerden tahsil edilememesidir.¹⁷⁴

1864 yılında fabrika ürünlerinin satış fiyatlarında indirime gidilmesi ve askeri kurumlara maliyetine satışlar yapılmasının bir diğer nedeni, 1862 yılında Kavâim-i Nakdiye’nin¹⁷⁵ tedavülden kaldırılması ile ilgilidir. Nitekim Osmanlı’da ilk kâğıt para

¹⁷³ BOA, HH.İ., 38/54, 9 Şaban 1280 (19 Ocak 1864).

¹⁷⁴ 1856-1863 arası fabrikanın alacaklı olduğu kurumlar; Feshane fabrikatörü Hoca Avanis, 1857, 1858, 1859, 1860 ve 1861 yılında askeriye verilen fes, çuka, kilim ve fanila bahaları olarak Nizamiye Hazinesi’nde, 1861 ve 1862 yıllarında fes ve çuka bahası olarak Tersâne-i Âmire Hazinesi’nde ve apolet bahası olarak Tophâne-i Âmire Hazinesi’nde, esb örtüsü bahası olarak Istabl-ı Amire’de, Maliye Hazinesi’nde ve Fabrika-i Hümâyunlarda olup, toplam alacak tutarı 17.050.858,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. **BOA, HH.d., 19330, 11 Eylül 1864.** Yine bu dönemde fabrikanın Maliye, Tersane ve Nizamiye Hazinelelerinde biriken yaklaşık on altı bin yüz kırk yedi kese alacağının fabrikanın malzeme tedarikini zamanında yaparak imalatına devam edebilmesi için acilen Hazine-i Hassa’ya ödenmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. **BOA, A.)MKT.MHM., 229/75, 27 Muharrem 1275 (6 Eylül 1858).**

¹⁷⁵ Kaime, Osmanlı maliyesinde kâğıt para için kullanılan bir terimdir. Sözlükte ayakta duran bir şeyin yerine geçen anlamındaki kaimin müennes şekli olan kaime çoğulu kavaimdir. Ayrıca Osmanlı diplomatğinde genellikle büyük makamdan küçük makama gönderilen geniş ve uzun kâğıtlara yazılan resmi belge anlamında kullanılmıştır. Belgelerde esham kavaimi, evrâk-ı nakdiyye, kavâim-i nakdiyye, kavâim-i nakdiyye-i mu’tebere, nakid kâğıdı ve varakâ-i nakdiye gibi isimlerle geçmektedir. Osmanlı’da uygulanan esham sisteminin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Eshamdan farkı kaimenin beratsız kullanılmasıdır. Ali Akyıldız, “Kaime”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, 2001, ss. 212-215. Kaimenin ilk olarak 1840 yılında çıkarıldığı tahmin edilmektedir. Böyle bir uygulamaya ihtiyaç duyulmasının en önemli nedeni devletin maliyeye gelir kaynağı oluşturma çabasıdır. Üç farklı dönemde kaime emisyonu girişimi olmuştur. İlk dönem 1840’lı yıllarda Tanzimat reformlarının finansmanı ve devletin kaldırılan bazı gelir kalemlerini yeni kaynaklarla ikame etme amacıyla uygulanmıştır. İkinci dönem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın finansmanı, üçüncü dönem ise Birinci Dünya Savaşı finansmanı için kaime emisyonuna başvurulmuştur. Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kâğıt**

girişimi olan Kavâim-i Nakdiye'nin 1862 yılında kaldırılması ülke genelindeki tüm faaliyetleri etkilediği gibi fabrika alacakları, eşya fiyatları ve borç ödemeleri gibi hususları da etkilemiştir. Feshane'nin hazinelerde olan alacaklarının tahsilinde paranın kıymeti esas alınmıştır. Ülke parasının değerinin arttığı bir dönemde yani liranın 133 kuruştan 126 kuruşa düşmesi durumunda, fabrikanın hazinelerde olan alacaklarında bu fiyat farkı kadar bir azalma olacağı ve tahsilatın bu kriter esas alınarak yapılacağına dair tezkere yazılmıştır.¹⁷⁶ Ayrıca piyasaya sürülen fesler kaime hesabıyla satıldığından, fesçi esnafı ve diğer acentelerde olan alacakların tahsilinde de zarar meydana gelmiştir.¹⁷⁷ Kaimenin kaldırılmasıyla, imparatorlukta yükselen eşya fiyatlarının yeniden dengeye getirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Fiyat düzenlemesi yapılan kurumlar arasında devlet fabrikaları da yer almıştır. Fabrikalarda üretilen eşyaların fiyatlarında yaklaşık ¼ oranında bir indirim yapılmıştır.¹⁷⁸

Feshane ürünlerinin fiyatları da makro düzeyde yaşanan ekonomik durumdan etkilenmiştir. Fabrika mamulâtının ortalama birim satış fiyatları türlerine göre büyük boy fesler otuz kuruş, orta boy fesler yirmi beş ve küçük boy fesler yirmi kuruş şeklindeydi. Kavaim-i Nakdiye'nin kaldırılmasının ardından büyük boy fesler yirmi ikişer buçuktan, orta boylar on sekiz kuruştan ve küçük boylar on beşer kuruştan piyasaya sürülmüştür. Askeri kurumlar için üretilen feslerin satış fiyatlarında da indirim olmuştur. Askeriye yirmi beş kuruştan verilen büyük boy feslerin yeni fiyatı yirmi iki buçuk kuruştan belirlenmiştir.¹⁷⁹ Askeri piyasa için üretilen lacivert çukanın satış fiyatından üç kuruş, özel piyasaya sürülen kırmızı çukanın satış fiyatından da yedi kuruş indirilmişti.¹⁸⁰

Para, Maliye ve Toplum, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 429-433. Emisyonun temel amacı kaynak oluşturmaktır. Emisyonun sonucu ise, özellikle ilk iki dönemde karşılıksız basıldığından dolayı fiyatlar genel düzeyinin yükselmesidir. Kaimenin piyasada bol miktarda bulunması değerinin düşmesine ve enflasyonist etkilere neden olmuştur. Bu durum kaimenin piyasaya girişinden yaklaşık 22 yıl sonra kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Nitekim 1862 Eylül'ünde kavaim-i nakdiye tedavülden kaldırılmıştır. Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri,** İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, s.71-75.

¹⁷⁶ BOA, MB.İ., 14/39, 23 Şaban 1272 (29 Nisan 1856).

¹⁷⁷ BOA, HH.d., 22022.

¹⁷⁸ Tercümân-ı Ahval, No. 239, 5 Rebiülahir 1279/28 Eylül 1862.

¹⁷⁹ BOA, HH.FSH., 4/40, 18 Şaban 1279 (8 Şubat 1863).

¹⁸⁰ BOA, HH.İ., 37/22, 28 Rebiülevvel 1279 (23 Eylül 1862).

Para politikasında yaşanan değişimlerin, fabrika ürünlerinin maliyetleri sabit düzeyde iken birim satış fiyatları üzerindeki azaltıcı etkisi, kârlar üzerinde de aynı yönde etkili olmuştur. Ayrıca ürünlerin satışını yapan çeşitli acentelere verilen bazı maddi haklar üzerinde de belli oranlarda indirimle gidilmiştir. Fabrika ürünlerinin satışını yapan fesçi ve serpuşçu esnafının ürün satışı karşılığı aldıkları %20 komisyon %10'a düşürülmüştür. Bu durumda acenteler belirlenen kârın yeterli olamayacağı gerekçesiyle satışları fabrika ürünlerinden piyasa ürünlerine kaydırmıştır. Eylül 1862 tarihli kararlar acentelerin kâr payları yeniden belirlenmiş ve %15'e çıkarılmıştır.¹⁸¹

1865 yılında fabrika için gerekli teknik aletlerin temini ve imalat girdilerindeki tasarrufa bağlı olarak yıllık beş yüz elli adet fes ve iki yüz elli arşın çuka imal edilmiştir. 1865-1869 arası ortalama fes birim fiyatı 11,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Askeriye için üretilen feslerin birim fiyatı 13,5 ve piyasa feslerinin birim fiyatı 12,5 kuruş iken, 1868 yılında askeriye için üretilen feslerin fiyatı 10 kuruş, piyasaya sürülen el fesinin birim fiyatı 11,5 kuruşa düşürülmüştür.¹⁸² 1870 yılı itibarıyla fabrikanın teknik yönden desteklenmesi sayesinde gerek askeri ve gerek sivil piyasaya yönelik ürünlerin fiyatlarında indirimler yapılmıştır.¹⁸³

1.3. Fabrikada Uygulanan Pazar Politikaları

Feshane Fabrikası 1833 yılında askeri piyasanın ihtiyaçlarına karşılamak üzere üretime başlamıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra askeri kurumların yanı sıra İstanbul'da halka yönelik satışlarda yapılmıştır. 1840'lerden itibaren fabrikadan tüccar ve yöneticilere de ürün satılmıştır. Fabrika, 1857 yılında Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçtikten sonra pazarını genişletmiş ve taşra vilayetlerine de çeşitli satış acenteleri vasıtasıyla ürünlerini pazarlamıştır. 1876 Temmuz'unda fabrika, Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Harbiye Nezareti döneminde, askeri kurumların yanı sıra eğitim, sağlık

¹⁸¹ Aynı belge.

¹⁸² BOA, MB.İ., 23/136, 6 Receb 1287 (2 Ekim 1870).

¹⁸³ BOA, HH.d., 47, 7 Şaban 1287 (2 Kasım 1870); HH.İ., 49/5, 7 Şaban 1287 (2 Kasım 1870).

ve güvenlik kurumlarının fes, çuka ve battaniye gibi ihtiyaçları fabrika tarafından karşılanmıştır.

Fabrikada ilk dönem fes imalatından istenilen neticeler alınamamıştır. Ordunun fes ihtiyacını karşılamak için ithalat yapılmıştır. Bu duruma karşı önlem olarak bazı idarecilerinde girişimleriyle fabrikada önemli iyileştirmeler yapılmış ve askerin fes ihtiyacı önemli ölçüde karşılanabilmiştir. Tablo, 1835-1848 arası Feshane'den elbise ambarına verilen feslerin miktar, birim fiyat ve toplam fiyatlarını göstermektedir.

Tablo 19: 1835-1848 arası Feshane'den elbise ambarına verilen fes miktarı, toplam ve birim fes fiyatları (adet/kuruş)

Dönem	Fes miktarı	Birim Fiyat	Toplam Gelir
27.7.1835-15.6.1836	131272	45	5.907.240
16.6.1836-6.4.1837	66189	40	2.647.560
	10000	35	350.000
7.4.1837-25.2.1838	91941	40	3.677.640
26.2.1838-16.3.1839	182644	40	7.305.760
17.3.1839-4.3.1840	68212	40	2.728.480
5.3.1840-24.3.1841	90919	40	3.636.760
25.3.1841-11.2.1842	133115	40	5.324.600
12.2.1842-31.1.1843	119824	40	4.790.160
1.2.1843-12.3.1844	161927	40	6.477.080
13.3.1844-12.3.1845	148479	40	5.939.160
	9000	37	333.000
13.3.1845-12.3.1846	129707	32	4.150.624
13.3.1846-12.3.1847	149476	29	4.334.804
13.3.1847-12.3.1848	135537	29	3.930.573
Toplam	1622831	-	61.533.441

Kaynak: BOA, HH.d., 32811, 13107, 13669.

1835-1848 arası elbise ambarından askeriye satılan feslerin birim fiyatları incelendiğinde, 1835-36 yılında birim fiyatın 45 kuruş olduğu görülmektedir. Bundan önceki dönemde askeriye satılan feslerin birim fiyatı 35 kuruş olarak belirlenmişti. Ancak, Feshane'nin 1835'te Darbhâne-i Âmire'ye bağlanmasıyla birlikte daha düzenli ve fazla miktarda fes üretimi girdi miktarındaki kullanımı da artırdığından, doğrudan birim fes fiyatlarına yansımıştır. Ve askeriye verilen fesin birim satış fiyatı 45 kuruştan hesaplanmıştır.¹⁸⁴ Bir sonraki yıl iki farklı birim fiyat olduğu görülmektedir. Düzenli ordu için verilen feslerin birim satış fiyatı 45 kuruş iken, yedek ordu olarak

¹⁸⁴ BOA, D.DRB.İ., 5/54, 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840).

görevlendirilen Redif askerine verilen fesler 35 kuruştan hesaplanmıştır.¹⁸⁵ 8 Temmuz 1834 yılında kurulan Redif Hazinesi 1838 ve 1839 yıllarında açık vermektedir.¹⁸⁶ Bu yıllarda Redif birliklerine verilen feslerin fiyat düşüklüğü hazine açığına bağlanabilir. Ancak böyle bir durumun olmaması gerektiği, düzenli orduya 45 kuruştan verilen feslerin redif birliklerine 35 kuruştan verilmesinin doğru olmayacağı ifade edilmiş ve ortak bir fiyat düşünülmüştür. Neticede her iki askeri kuruma da feslerin 40 kuruştan verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸⁷

1845 yılından sonra askeriye satılan feslerin birim fiyatlarında düşüş meydana gelmiş ve 32 kuruş olarak hesaplanmıştır. Askeriye satılan feslerin birim fiyatlarındaki düşüş, fabrikadaki enerji ve teknik kapasitesinin artırılması ile ilgilidir. Bu dönemde birim fes maliyetlerinin birim fes satış fiyatlarından daha fazla oranda düşmesi, fabrikada önemli kârlar elde edilmesini sağlamıştır. 1835-1847 yılları arası askeriye yapılan fes satışlarından elde edilen toplam gelir 48.967.148 kuruştur. Aynı dönemde ürünlere harcanan toplam girdi maliyetleri 36.057.031 kuruş olup, 12.224.253 kuruş kâr elde edilmiştir. Bu kârı oransal olarak ifade etmek gerekirse, %33'e karşılık gelmektedir. Feshane'den elbise ambarına teslim edilen feslerin bedelleri Maliye, Masarıfat ve Tersâne-i Âmire gibi hazinelerden tahsil edilmiştir.¹⁸⁸

Askeri kurumların fes ihtiyacını karşılamak üzere faaliyete başlayan fabrikada, kısa bir süre sonra sivil piyasa içinde fes üretilmeye başlanmıştır. Askeri kurumlara yapılan satışlar haricinde fazla kalan fes miktarlarının piyasaya sürülmesi için Yeniciami'de bir adet dükkân açılması kararı, Nazır Ömer Lütfü Efendi'nin bildirisinde yer almıştır.¹⁸⁹ Yeniciami yakınlarında Harirhane bitişiğinde açılan fes satış dükkânı sonrası birçok fes dükkânı daha açılmıştır. Kapalıçarşı'da, Hakkaklar Çarşısı içinde, Bodrum Hanı karşısında, Uzunçarşı'da, Dua Meydanı'nda¹⁹⁰ Beşiktaş, Üsküdar ve

¹⁸⁵ BOA, MAD., 5529, 29 Zilhicce 1252 (6 Nisan 1837).

¹⁸⁶ BOA, HAT., 1288/50000; Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, İstanbul, Alan Yayıncılık, Mayıs 1986, s. 278.

¹⁸⁷ BOA, D.DRB.İ., 5/54, 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840).

¹⁸⁸ BOA, HH.d., 35; D.DRB.İ., 6/28.

¹⁸⁹ BOA, HAT., 1321/51587.

¹⁹⁰ BOA, HH.d., 32811.

Kapamacılar'da dükkânlar açılmıştır.¹⁹¹ Bu dükkânlar fabrika memurları tarafından kira bedeli karşılığında işletilmiştir.

Fabrikaya bağlı dükkânların yanı sıra fesçi ve serpuşçu esnafının kendi dükkânlarında da fabrika ürünlerinin satışı yapılmaktaydı. Burada hem dükkân memurlarına hem de esnafa ondalık olarak ifade edilen, satışlar üzerinden %10'luk pay tahsis edilmekteydi. Fabrikanın Darbhâne-i Âmire İdaresi'nde bulunduğu son dönemde daha fazla piyasaya açılma ve piyasada daha güçlü bir hâkimiyet oluşturmak için dükkân memurlarına ve esnafa verilen haklar üzerinde iyileştirmeler yapılmış ve satışlar üzerinden aldıkları %10'luk pay %20'ye çıkarılmıştır. Satıcıların haklarını artırma, büyük ölçüde ithal feslerin yurtiçi piyasa üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla yapılmıştır. Fabrikanın piyasa aktörlerini destekleyici politikaları, maliyet politikasında elde edilen avantajlara bağlı olarak uygulamaya geçirilmiştir. Aşağıdaki tabloda, fabrika dükkânlarından halka satılan feslerin satış miktarları ve satış gelirleri verilmiştir.

Tablo 20: 1836-1848 arası fabrika dükkânlarından halka satılan fes miktarları ve gelirleri (adet/kuruş)

Dönem	Fes miktarı	Ortalama Fiyat	Toplam Gelir
16.6.1836-6.4.1837	3863	48,1	185.870
7.4.1837-25.2.1838	10649	49,8	531.057
26.2.1838-16.3.1839	12438	51,8	645.193
17.3.1839-4.3.1840	2683	-	-
5.3.1840-24.3.1841	12988	47	611.137
25.3.1841-11.2.1842	13233	45,1	597.276
12.2.1842-31.1.1843	14815	43,8	649.489
1.2.1843-12.3.1844	40171	30,4	1.222.127
13.3.1844-12.3.1845	22774	30,4	692.270
13.3.1845-12.3.1846	17769	23,7	421.823
13.3.1846-12.3.1847	24622	26,7	658.300
13.3.1847-12.3.1848	48834	23,2	1.135.622
Toplam	224849	32,6	7.350.164

Kaynak: BOA, HH.d., 32811, 13669, 13107.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, 1843 yılında dükkânlarda satılan feslerin ortalama fiyatlarında önceki dönem ortalama fes fiyatlarına göre önemli bir düşüş görülmüştür. Piyasada satılan feslerin fiyatlarındaki düşüş, fes imalat maliyetlerindeki

¹⁹¹ BOA, HH.d., 15183.

azalıştan kaynaklanmıştır. 1836-1848 arası dükkânlardan satılan feslerden elde edilen toplam satış gelirleri 5.498.065 kuruş, toplam maliyet tutarı 4.420.523 kuruş olup, bu dönemde elde edilen toplam kâr 1.077.542 kuruştur. Oran olarak ifade etmek gerekirse %24 olarak hesaplanmıştır. 1835-1848 arası fabrikanın askeriye ve piyasaya yönelik satışlarından kazanılan toplam gelir tutarları sırasıyla 48.967.148 kuruş ve 5.498.065 kuruştur. Askeri kurumlara ait fes satış gelirlerinin piyasaya ait fes satış gelirlerinden yaklaşık dokuz kat daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun üzerine fabrika, piyasaya yönelik fes satış gelirlerini artırmak üzere fes satışı yapan kurumlar üzerinde birtakım düzenlemeler yapmıştır.

Fabrikanın piyasaya yönelik satışları, fabrika dükkânları haricinde fesçi ve serpuşçu esnafı kanalıyla yapılmaktaydı. İlk dönemlerde fabrikanın pazara yönelik alanını genişletmesinde fesçi esnafının önemli bir yeri vardı. İstanbul halkına feslerin fesçi esnafı tarafından taksitli olarak satılması imkânı tanınmıştı.¹⁹² Ancak fesçi esnafı fes satışları sırasında birtakım hukuk dışı davranışlarda bulunmuş ve fabrika tarafından belirlenen fiyatın üzerinde fesleri pazarlamışlardır. Ayrıca piyasada tedavül eden yabancı ürünlerin fabrika feslerinden daha ucuz olması, müşterilerin bu fesleri tercih etmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla yabancı feslerin müşteriler tarafından daha fazla talep edilmesi, fesçi esnafını da bu feslerin satışına kaydırmıştır. Bu durum üzerine fabrika tarafından birtakım tedbirler alınmıştır. İstanbul piyasasında ürünlerin pazarlamasında herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için satış acentalarına belli oranda komisyon verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca her fese fiyatını gösteren bir damga vurulacak ve belirlenen fiyattan satış yapılacaktır.¹⁹³

Feshane ürünlerinin pazarlanmasında aktif rol oynayan kurumların süreç içinde değiştiği görülmektedir. Yeni bir kararla fabrika mamulünün fesçi esnafı tarafından satılması şeklindeki tekel hakkı sonlandırılmıştır. Feshane tarafından açılan sekiz dükkân ile serpuşçu ve püskülcü esnafına ürün satma hakkı verilmiştir. Feshane mamulünün fesçi esnafına verilmemesi yabancı feslerle rekabette olumsuz bir takım sonuçlar doğurmuştur. Fabrikanın yeni satış uygulamasıyla yani fesçi esnafının satış

¹⁹² Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar ..., s. 379.

¹⁹³ BOA, TS.MA.e., 1320/86, 4 Safer 1269 (17 Kasım 1852); HH.İ., 7/37, 4 Safer 1269 (17 Kasım 1852).

hakkından men edilmesi, piyasada yabancı feslerin satışının azalmasından ziyade daha fazla itibar kazanmasına neden olmuştur. Ayrıca dükkânlar, serpuşçu ve püskülcü esnafı aracılığıyla satılması hedeflenen fesler beklenenin altında satılmıştır. Ve fesçi esnafına verilenden oldukça noksan miktarda fes piyasaya sürülmüştür. Bu satış kurumları piyasada feslere talep oluşturulması noktasında aktif rol oynayamamışlardır. Ayrıca satılan fes gelirleri de zamanında tahsil edilememiştir. Genellikle satış gelirleri zimmetlerine geçirilmiş ve taksitli şekilde tahsil edilmiştir.

1854 yılında fabrikaya bağlı dükkânların kaldırılması ve piyasaya ürün satışlarının fesçi esnafı dükkânlarından yapılması istenmiştir. Bu uygulama dükkân memurlarının işlerini zor duruma düşüreceği gerekçesiyle yapılmamıştır. Ancak ürünlerin dükkân memurları aracılığıyla satılmaması gerekliliği de “... *mâmulât-ı mezkûrenin esnaf-ı merkûmeye verilmeyerek bunlara ihzârı dahi münâsib olmadığından...*” şeklinde belirtilmiştir.¹⁹⁴ Yaşanılan bu olumsuzluktan Fabrikatör Avanis’in bilgisi olduğu şu şekilde açıklanmaktadır; “...*bu keyfiyet-i halde olan fabrikatörün ne sebebe mebni ise efkâr-ı kasidesinde neşet eylediği muahharan tahkik kılınmış...*”¹⁹⁵ Tüm bunlar neticesinde fabrika ürünlerinin piyasada satılması imtiyazı yeniden 1854 yılında fesçi esnafına verilmiştir.

Feshane’de imal edilen ürünlerin fesçi esnafı tarafından satılması için kontrat düzenlenmiştir. On üç maddeden oluşan kontratın maddeleri aşağıdaki gibidir;¹⁹⁶

1. Fesçi esnafına fabrikadan otuz bin adet fes verilecektir. Ve bundan başka her ay onar bin adet ve dahi fazlası talep edilirse o da verilecektir.
2. Fabrika tarafından fesler kalitesine göre numaralandırılacak ve fiyatı da bu şekilde belirlenecektir. Fabrika mamulâtının en kalitelisi birinci numarada olan fesin adedi on sekiz ve ikinci numara fesin on beş, üçüncü numara fes on iki buçuk ve dördüncü numarada olan sağır ve fino fesler onar kuruştan belirlenecektir. Esnaf tarafından feslerin herhangi bir cinsinden talep edilirse belirlenen fiyatlar üzere verilecektir.

¹⁹⁴ BOA, MB.İ., 12/124, 11 Şaban 1270 (9 Mayıs 1854).

¹⁹⁵ BOA, HH.d., 40.

¹⁹⁶ Aynı Defter. s.99. 1270/1854.

3. Fabrika tarafından verilecek otuz bin fes Nisan başlangıcında teslim edileceğinden her ay verilecek onar bin adet fes de Mayıs başlangıcında verilecektir. Ve fesçi esnafının %10 ondalığı haricinde her ay onar bin fes satışı içinde ayrıca %5 ondalık verilecektir.
4. Fabrikanın Nisan başlangıcında teslim edeceği otuz bin fes ve talepleri oldukça her ay verilecek feslerin fiyatı yaklaşık yüz bin kuruş Mayıs başlangıcından itibaren ay ay Feshane'ye ödenecek ve müdürü tarafından makbuz senedi alınacaktır.
5. 1854 Nisan-1855 Şubat'ına kadar on ay zarfında ne miktar fes hangi cinsten verilmiş ise belirlenen fiyatlardan tamamen satılmış olduğu halde hesap tahsil edilecek ve geri ödeme kalırsa gelecek senenin başında tamamen teslim edilecektir.
6. Fabrika tarafından verilecek fes esnafın iki kethüda ve iki yiğitbaşlarına teslim edilecektir.
7. Esnafa teslim edilecek fesler kethüda ve yiğitbaşlar aracılığıyla dağıtılacağından ve esnaf birbirinin kefil olduğu olduğundan yani kefalet sistemi uygulandığından dolayı feslerin değeri esnaftan sorulacağından hiçbir akçe ziyan olmayacaktır. Ve her ay fabrikaya verilecek yüz bin kuruş dahi fesçi esnafının yöneticilerinden alınacaktır.
8. Her ay verilecek fesler içerisinde şaibeli veyahut sakat fes çıkar ise bir ay içinde değiştirilecek yani diğer ayın başında verilecek fesler ile birlikte değiştirilen fesler dahi verilecektir.
9. Hey ay verilecek feslerden başka eğer taşradan veya diğer vilayetlerden fesçi esnafına talep gelirse cins ve miktarı bir ay önceden fabrikaya haber edilecektir.
10. Feshane'den piyasaya yönelik fesler fesçi esnafı tarafından satılacağından, fabrika tarafından yakın zamanda açılan dükkânlar kaldırılacaktır. Fakat askeriye ve bazı üst düzey devlet görevlilerine fesçi esnafı tarafından değil, fabrika tarafından ürün verilecektir.
11. Fabrikanın çarşıda dükkânları kalmayacağından taşra ve diğer yerlerin ihtiyaçları dahi esnaf tarafından karşılanacaktır. Böylece ürünün değeri artacak ve fesçi esnafı ecnebi feslerine muhtaç olmayacaktır. Senelik üç

yüz bin kadar fese muhtaç olacaklarından bu miktar verilecektir. Ve hatta daha ziyade talep ettiklerinde aylık olarak verilecektir.

12. Fesçi esnafının satacakları feslerin her bir cinsinden birer ikişer kuruş kâra razı olunacağı ancak daha fazla kâra ve faizli fiyatla satılmasına müsaade edilmeyecektir.

13. On ikinci maddede belirtilen feslerin satış fiyatının daha yüksek veya daha noksan fiyatla satılması Hazine-i Hassa tarafından belirlenecektir. Gerekliğinde fesçi esnafıyla müzakere edilerek taraflara bildirilecektir.

Fabrikada on üç maddelik sözleşmeyle piyasaya yönelik satış kurumları üzerinde düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemenin nedenleri, fabrika mamulâtının piyasada daha fazla yer edinmesi ve pazara yönelik satışlardan elde edilecek gelirlerin sistemli bir şekilde tahsil edilmesidir.

1856 yılında önceki düzenlemeden yaklaşık iki yıl sonra yeni bir düzenleme getirilmiştir. Bu düzenlemeye göre feshlere on beş, yirmi, yirmi beş ve otuz kuruş şeklinde fiyatlarını belirten damgalar vurulmuştur. Bu şekilde Kapalı çarşıda bulunan serpuşçu esnafından talep edenler ondalık karşılığında satabilmiştir. Ancak esnafın kendilerine verilen satış payının düşük olduğu gerekçesiyle, ürünlere vurulan fiyat damgalarında değişime giderek farklı fiyatlarla fesleri müşterilere sattıkları tespit edilmiştir. Bunun üzerine Fabrika-i Hümayunlar Meclisi serpuşçu esnafının bu şekilde spekülâtif satış yapmasına engel olmak için maddi haklarında iyileştirmeler yapılmasına karar vermiştir. 1858 yılından itibaren serpuşçu esnafına dükkânlarında fabrika feslerinin asli tarzına dokunmamaları üzere satış yapmaları için tanınan %10'luk hak %20'ye çıkarılmış ve kefalete bağlanmıştır.¹⁹⁷ Ayrıca Feshane tarafından fes satışı için Yeni Camii taraflarında açılan bir adet dükkânda da feslerin otuz kuruşluğa kenarı damgalı, yirmi beş kuruşluğa çifte halkalı ve yirmi kuruşluğa tek halkalı ve on beşliğe dört köşeli şeklinde damgalanarak satılmasına karar verilmiştir. Yalnızca fabrika dükkânlarında değil, özel dükkânlarda satılan fabrika feslerine de damga vurulması ve fiyatının belirlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Nitekim özel dükkânda hem Feshane Fabrikası dükkânlarından peşin akçe ile aldığı fesleri hem

¹⁹⁷ BOA, HH.İ., 29/18, 25 Rebiülevvel 1275 (2 Kasım 1858).

de yabancı fesleri satmakta olan bir şahıs, dükkânını Feshane dükkânı ve sattığı ucuz ve kalitesiz ecnebi mallarını da Feshane malı göstererek yüksek fiyattan satmıştır. Bu durum İstanbul piyasasında fabrikaya ait ürünleri satan diğer dükkânları ve dolayısıyla fabrikayı olumsuz etkilediğinden bu durumun yasaklanması için Zabtiye Nezareti'ne haber verilmiştir. Böyle durumların yaşanmaması için dükkânlarda satılan feslerin içlerine fiyat damgası vurulduğu gibi çuka ve kazmir gibi kumaşların topları ucuna da fiyat pusulası yapıştırılması kararı alınmıştır. Ve bu ürünlerin satılacağı dükkânlara *fabrika imalatı satılmaktadır* şeklinde ibare bulundurulması şartı konulmuş ve gazeteler aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁹⁸ Yapılan düzenleme sonrası tabloda verilen fabrika dükkânlarından da piyasaya düzenli satışlar yapılmıştır.

Tablo 21: Feshane Fabrikası'na ait dükkânlar ve dükkân memurlarının isimleri

Feshane Fabrikası dükkânları	Dükkân memurlarının isimleri
Nuri Osmaniye'de 13 numaralı	Mehmet Efendi
Paşa pazarında 184 numaralı	Hacı Mehmet Efendi
Beşiktaş'ta 86 numaralı	Zeki Efendi
Uzun çarşıda	Hacı Ahmet Efendi
Kalpakistan başında	Osman Efendi
Çiçek pazarında	Hüsnü Efendi
Tophane'de bulunan	Emin Efendi

Kaynak: BOA, HH.d., 519, 615.

Yukarıda detaylı bir şekilde anlatıldığı üzere, fabrikanın piyasaya yönelik satış kurumları; fabrika dükkânları, fesçi ve serpuşçu esnafı dükkânları ve özel şahısların açtığı dükkânlardı. Bu kurumlar dışında taşra piyasasına yönelik olarak da bazı tüccar ve esnaf tarafından ürünler pazarlanmıştır. Fabrikada üretilen ürünlerin İstanbul ve taşra piyasasında satılması için belirlenen üç şart; *kefalet-i kaviye*, *şerait-i lazıme* ve *ücret-i bey'iyye* dir.¹⁹⁹ Fabrika ürünlerinin satışını yapacak kişinin kefaletine bağlanması gerekmekteydi. Bu uygulamanın hedefi, ürünlerin satış bedelini garantilemek ve ürün satış bedellerinin alınamaması durumunda kefilden tahsil edilmesiydi. Fabrika ürünlerini kendi dükkânlarında satan kişilerin ürün bedellerini fabrika sandığına teslim etmeleri gerekmekteydi. Ödemelerin yapılmaması durumunda dükkân kapatılmakta ve ürünlere el konulmaktaydı. Bu durumda kefil yükümlülüğü almış olmaktaydı. Borcun

¹⁹⁸ BOA, HH.FSH., 11/10.

¹⁹⁹ BOA, HH.THR., 1228/83, 5 Şaban 1289 (8 Ekim 1872).

kefil tarafından da tahsil edilememesi halinde, durum Deavi Nezareti'ne intikal etmekte ve taraflar tutuklanmaktaydı.²⁰⁰ Fabrika ürünlerini pazarlayan şahıslar, satışlar üzerinden belli oranlarda kâr payı (ücret-i bey'iyye) almaktaydı. 1865 sonrası piyasaya yapılan satışların tahsilinde önemli sorunlar yaşanmıştır. Örneğin, Kuyumcu esnafından Nezaret adlı kimsenin kefaletiyle Kalpakçılar da Aleksi fabrika ürünlerini satmak üzere dükkân açmıştır. Bu dükkânda bir sene boyunca satılan ürün bedellerinin bir kısmı teslim edilmemiştir. Fabrika borcuna karşılık, kuyumcu olan kefilin Mabeyn-i Hümayun'da olan alacağı karşılık gösterilmiştir. Ancak bu konuda da anlaşmazlık yaşanmış, olay Deavi Nezareti'ne intikal etmiştir.²⁰¹

Fabrika mamulleri memur, tüccar ve esnaf aracılığıyla Aydın, Edirne, Bursa, İzmir, Selanik gibi vilayetlere de pazarlanmaktaydı. Piyasaya yönelik satışlardan elde edilen hasılat, fabrika sandığının gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Ancak vilayetlere gönderilen ürünlerin bedellerinin tahsilinde birtakım sorunlar yaşanmıştır. Örneğin; İzmir vilayetinde zabtiye askerinin ihtiyacını karşılamak üzere Türkmenzade İsmail Hakkı Efendi'ye fabrikadan verilen altmışaltı bin iki yüz altmış kuruşluk ürünün bedelinin tahsilinde sorunlar yaşanmıştır.²⁰² Yine, Edirne fesçi esnaflarından Manolaki ve Musi Garo'ya birim fiyatı 12,5 kuruştan toplamda 1200 adet fes verilmiştir. Feslerin toplam tutarı 15.000 kuruştur. Feshane tarafından verilen ürünlerin bedelleri tahsil edilmiş ve Feshane sandığına verilmiştir. İstanbul piyasasında *1 lira= 118 kuruştan* yapılan bu alışverişin ileriki dönemde paranın değerindeki değişimlere bağlı olarak değişeceği de belirtilmiştir. Yani İstanbul piyasasında lira kaç kuruşa tedavül ederse ona bağlı olarak ürünlerin fiyatlarının belirleneceği şeklinde malumat verilmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra İstanbul piyasasında *1 lira=120 kuruş* olmasıyla paranın değerindeki değişime bağlı olarak İstanbul dışı piyasaya sürülen ürünlerin fiyatlarında da değişme yaşanmıştır. Yukarıda bahsedilen fesçi esnafları ürünler üzerinde enflasyonist etkinin oluşturduğu fiyat farkını ödeme noktasında pek olumlu davranmamıştır.²⁰³ Feshane'den askeri kurumlar ve sivil piyasa dışında devlet

²⁰⁰ BOA, HH.THR., 1228/38, 16 Şevval 1281 (14 Mart 1865).

²⁰¹ BOA, HH.THR., 17 Receb 1282 (6 Aralık 1865).

²⁰² BOA, HH.THR., 1228/105, 1 Rebiülahir 1290 (29 Mayıs 1873).

²⁰³ BOA, HH.THR., 1228/94, 7 Muharrem 1290 (7 Mart 1873).

memurlarına ve tüccarlara da çeşitli ürünler satılmıştır. 1840-1874 arası fabrikadan ürün satışının yapıldığı kurumlar tabloda detaylı olarak gösterilmiştir.

Tablo 22: 1840-1874 arası fabrikadan satış yapılan kurumlar ve alacak tutarları(kuruş)

Dönem	Alacaklar	Satış Yapılan Kurumlar/Kişiler
1840-1847	-	Vecihi Paşa'ya, Zihne Muhassılı Nuri Bey'e Giritli Yusuf Ağa'ya Trabzon'da, Bursa'da, İzmit'te satılması için tüccara verilen, Bağdat'ta satılması için Anton adlı tüccara verilen, Elbistan tüccarına verilen
1853	22.877,5	Şevket Paşa, Ali Paşa, Reşit Paşa, Serasker Kamil Paşa, Rauf Paşa, Ahkâm-ı Adliye Azasından Arif Paşazade Atıf Bey, Maliye Meclisi Azasından Veli Bey, Amedi Divan-ı Hümâyûn Hulefasından Said Efendi, Maliye muhasebecisi Halit Efendi, Yaver Mahmut Bey, Maliye kâtip muavini Tevfik Bey, Hazine-i Hümâyûn vekili Selim Bey vs.
1853-1866	34.594	Mabeyn-i Hümâyûn Mülûkâne sınıfına
1858	22.127	Evkâf-ı Hümâyûn Ketebesinden Aziz Efendi, Kapudan Mahmut Ali Paşa, Fabrikalar Nazırı Mustafa Paşa, Duhancılar kethüdası Mehmet Efendi, Zabtiye'de istintak odası kethüdasından Zihni Efendi, Tophâne-i Âmire elbise ambarı müdürü Zihni Bey, Defterhane başkâtibi Zihni Efendi
1861-1866	18.657,5	Mustafa Nail Paşa, Rıza Paşa, Mabeyn-i Hümâyûn müşiri Emin Paşa, Gümrükbaşı kâtibi Ahmet Efendi, Emtia gümrük meclisi reisi Enver Efendi, İslimiye Fabrikası müdürü Miralay Hüseyin Bey, Bahriye müsteşarı Rasih Bey, Zabtiye hekimbaşısı Ata Bey, Sevk memuru kaimakamı Hafız Bey, Serasker mektupçusu Ahmet Bey, Üsküdar zabtiyesi kâtibi Hüsnü Efendi
1869-1870	10.858	Tersâne-i Âmire muhasebecisi Emin Efendi, Dar-ı Şura reisi Hüseyin Paşa, Basma Fabrikası müdürü Hurşit Ağa, Balmumcu Çiftliği, Mabeyn-i Hümâyûn başkâtibi, Dinkhane müdürü Hakkı Efendi, Dahiliye muhasebecisi Hüsnü Efendi, Nuri paşa, Tophâne-i Âmire müşiri Halil Paşa, Zabtiye muavini Ahmet Efendi
1870-1874	-	Sadrazam Mahmut Paşa, Maliye kâtibi Rıza Bey, Emlak kâtibi Hulusi Efendi, Mültezim Rıfat Efendi, Bursa defterdarı Nejdî Efendi, Feshâne-i Âmire Bahriye mülazımlarından Ali Rıza Efendi

Kaynak: BOA, HH.d., 22027, 15445, 13107, 13669, 32811, 36.

Tabloda görüldüğü üzere, 1840-1874 arası fabrikadan fes, çuka, fanila gibi ürünler üst düzey bürokratlar ve memurlara satılmıştır. 1861-1863 yıllarında ayrıca fabrikadan Tersane'ye fes ve kilim, Tophane'ye fes, çuka ve apolet, İstâbl-ı Âmire'ye çuka satılmıştır.²⁰⁴

1860 sonrası fabrika ürünlerinin uluslararası pazarlarda tanıtımı ve satılması için yurtdışında düzenlenen sergilere de ürün gönderilmiştir. Feshane ürünleri 1861 Londra, 1863 Sergi-i Umum-i Osmani, 1867 Paris ve 1873 yılında da Viyana sergilerine gönderilmiştir. 1861 yılında Londra sergisine gönderilen ürünler; 20 adet fes, 45 arşın zabitan çukası, 110 arşın asker çukası, 3 adet boyun sargısı, 70 arşın kaliçe, 1 çift apolet, 1 adet kordon, 2 adet seccade, 6 adet fanila yorgandır. 1863 Sergi-i Umumi Osmani'ye gönderilen 97 arşın kaliçedir. 18 adet fes, 96 arşın çuka, 64 arşın dallı kaliçe, 18 arşın pullu halı, şeritli ve düz beyaz 65 arşın gömleklik arşın fanilas, 2 adet fanila yorgan, 4 adet boyun sargısı, 2 adet kilim, 50 dirhem Edirne'nin İspanya cinsi yapağısı, 50 dirhem Mihaliç'in İspanya cinsi yapağısı, Edirne'nin yerli Saksonya cinsi yapağısı, Rumeli'nin Zifa-yı yapağısı ve 50 dirhem Eskişehir'in yerli yapağısı 1867 yılında düzenlenen Paris sergisine gönderilmiştir. 2 adet ala fes, 5 adet beyaz fes, 29 adet fes, 2 adet boyun bağı, 2 adet boyun sargısı, 12 arşın kırmızı fanila ve 12 arşın beyaz fanila da 1873 yılında Viyana'da düzenlenen sergiye gönderilen ürünler arasındadır.²⁰⁵ Bu eşyalar, Avusturya Devleti tarafından tayin edilen jüri memurları ile bazı saygın kişilere tetkik edilmek üzere verilmiştir. 1876 sonrası fabrika pazarını daha da genişletmiştir. Fabrikadan Hereke Fabrikası'na fes ve yün iplik satışı yapılmıştır.²⁰⁶

²⁰⁴ BOA, HH.FSH., 7/188.

²⁰⁵ BOA, HH.FSH., 7/20. 19. yüzyılda başlayan sanayileşme hareketi birçok yeniliği beraberinde getirmiştir. 19. yüzyıl başlarında kurulmaya başlanan ve özellikle Tanzimat sonrası dönemde hız kazanan fabrikalar, sanayileşme hareketinin en önemli kurumlarıdır. Bu kurumların gelişimi ve ürünlerin tanıtımı adına en önemli katkılardan biri düzenlenen uluslararası fuarlardan gelmiştir. Uluslararası fuarlar fabrika ürünlerinin tanıtımının yanı sıra siyasi anlamda da Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında hala güçlü olduğunu ispat etmesi açısından önem taşımaktaydı. Bunun için Tanzimat dönemi padişahları olan Abdülmecid'in 1855 yılında Paris'te düzenlenen sergiye devletin katılımını desteklemesi ve 1867 yılı Paris sergisine dönemin Padişahı Abdülaziz'in bizzat katılımı siyasi açıdan devletin güçlü olduğunu sergiler yoluyla ispat etmesine delil oluşturmaktadır. Hem siyasi ve hem de ekonomik katkısı olan uluslararası fuarlarda Hereke Fabrikası'nın yanı sıra Feshane Fabrikası ürünleri de sergilenmiştir. Fuarlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şefik Memiş, "19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2015.

²⁰⁶ BOA, ML.EEM., 221/25, 227/20, 234/15, 238/74, 237/36, 240/44, 243/85, 245/18, 246/66, 249/61, 257/19, 257/67, 254/98, 257/78, 257/87, 261/58, 265/19, 270/20, 272/13, 281/75, 282/60, 284/29, 284/66, 285/33, 287/59, 287/63, 289/61, 291/20. Bu satışın en önemli nedeni 1895'te Hereke Fabrikası

Tophâne-i Âmire'ye yün iplik²⁰⁷ ve Yıldız Sarayı'na halı satılmıştır.²⁰⁸ II. Abdülhamit döneminde birçok eğitim kurumu kurulmuştur.²⁰⁹ Bu kurumlar fabrika için önemli pazar oluşturmuşlardır. Örneğin; Halkalı Ziraat Mektebi²¹⁰ yorgan, çarşaf, yastık yüzü gibi ürünleri fabrikadan almıştır.²¹¹ Diyarbakir, Sivas, Halep²¹², Şam²¹³, Konya, Hüdavendigâr²¹⁴, Beyrut²¹⁵, Erzurum²¹⁶, Kastamonu²¹⁷, Selanik²¹⁸, Midilli²¹⁹ ve İzmir İdadi²²⁰ Mektepleri fabrika ürünlerini almışlardır. İstanbul ve taşra polis mektepleri²²¹, aşiret mektepleri²²², Mülkiye Mektebi ve Sultaniye Mektebi²²³ gibi kurumlarda fabrikadan ihtiyaçları olan ürünleri almışlardır. Fabrikadan satış yapılan diğer kurumlar ise, Darülaceze²²⁴, Darüşşafaka²²⁵, hapishane ve tevkifhane²²⁶ olmuştur. Bu kurumların fabrikadan talep ettiği ürünlerin içeriğini belirtmek gerekirse; Sivas, Diyarbakir ve Halep idadi mektebi öğrencileri için talep edilen ürünler arasında çuka, püskül ve fes vardır. Hüdavendigâr ve Konya idadileri için çuka talep edilmiştir. Beyrut İdadi Mektebi öğrencileri için elbiselik çuka, Beyrut Maarif Müdürü Mahmut Alaaddin tarafından fabrikadan istenmiştir. Erzurum idadi öğrencilerinin elbiseleri için Rumeli şayağı, Kastamonu idadi öğrencileri için gerekli fesler, Selanik idadi öğrencileri için dört yüz elli metre kışlık kumaş ve Midilli İdadi Mektebi öğrencileri

içinde bir halı fabrikası kurulmasıdır. Bu fabrikanın hammadde ihtiyacının devletin bu amaç üzere açtığı Karamürsel, Bandırma ve Uşaktaki İplik Fabrikalarından karşılanması hedeflenmiştir.

²⁰⁷ BOA, TS.MA.e., 1320/79, 16 Şaban 1293 (6 Eylül 1876).

²⁰⁸ BOA, TS.MA.e., 1188/3, 13 Şevval 1296 (30 Eylül 1879).

²⁰⁹ Mehmet Bulut, **Osmanlı'dan Günümüze İktisadi Meselelerimiz**, İstanbul, Albaraka Yayınları, 2021, s.60-63.

²¹⁰ Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.15, S:2, 2014, ss. 39-80.

²¹¹ BOA, ŞD., 521/23, 11 Cemaziyelevvel 1313 (30 Ekim 1895).

²¹² BOA, MF.MKT., 317/36, 6 Zilhicce 1313 (19 Mayıs 1896).

²¹³ BOA, TS.MA.e., 1321/4, 17 Rebiülevvel 1314 (26 Ağustos 1896).

²¹⁴ BOA, MF.MKT., 315/44, 20 Zilkade 1313 (3 Mayıs 1896).

²¹⁵ BOA, TS.MA.e., 1321/7, 18 Rebiülevvel 1314 (27 Ağustos 1897).

²¹⁶ BOA, MF.MKT., 331/40, 15 Ramazan 1313/29 Şubat 1896.

²¹⁷ BOA, MF. MKT., 194/97, 1 Cemaziyelevvel 1311 (10 Kasım 1893).

²¹⁸ BOA, TS.MA.e., 1321/6, 9 Rebiülevvel 1314 (18 Ağustos 1896).

²¹⁹ BOA, MF.İBT., 302/53, 18 Teşrin-i sani 1326/1 Aralık 1910.

²²⁰ Rüştüye mezunlarını yüksekokullara hazırlamak için açılan, günümüzde liseye denk orta öğretim kurumudur. Cemil Öztürk, "İdadi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.21, ss.464-466.

²²¹ BOA, DHEUM. LVZ., 3/68, 27 Muharrem 1329 (28 Ocak 1911).

²²² Eugene L. Rogan ve Alişan Akpınar, **Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2001, s. 11-38.

²²³ BOA, MF.İBT., 35/105, 8 Şevval 1311(14 Nisan 1894).

²²⁴ BOA, DH.MKT., 2425/82, 13 Receb 1318 (6 Kasım 1900).

²²⁵ BOA, MF.MKT., 749/57, 4 Mart 1320.

²²⁶ Hapishane ve tevkifhane gibi kurumlara Tevhid-i Mübayaat Komisyonu tarafından ürünler tedarik edilmekteydi. **BOA, DH.MB..HPS., 127/44, 25 Teşrin-i evvel 1335/ 25 Ekim 1919.**

için battaniyeler fabrikadan talep edilmiştir. Ayrıca polis memurları için kaputlar ve battaniyeler, Mülkiye Mektebi ve Sultaniye için çukalar ve Darüşşafaka talebesi için lazım olan çuka ve kaputlarda Feshane ve Çuka Fabrikası'ndan verilmiştir.

1.3.1. Pazarda Askeri ve Sivil Piyasa Üstünlüğünün Fes Satış Miktarı Üzerinden İncelenmesi

Feshane Fabrikası askeri piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştu. Kuruşundan kısa bir süre sonra askeri piyasanın yanı sıra sivil piyasa ihtiyaçları içinde üretim yapmıştır. Aşağıdaki tabloda 1836-1875 arası askeri kurumlara ve piyasaya yönelik fes satış miktarları verilmiştir.

Tablo 23: Feshane'den askeriye ve piyasaya yönelik fes satış miktarları (adet)

Dönem	Fabrikadan askeri kurumlara yönelik fes satış miktarları	Fabrikadan piyasaya yönelik fes satış miktarları
16.6.1836-4.3.1840	418986	29633
5.3.1840-24.3.1841	90919	16336
25.3.1841-11.2.1842	133115	15848
12.2.1842-31.1.1843	119824	17314
1.2.1843-12.3.1844	161927	44867
13.3.1844-12.3.1845	157479	25737
13.3.1845-12.3.1846	129707	20581
13.3.1846-12.3.1847	149476	26878
13.3.1847-12.3.1848	135537	57320
13.3.1848-12.3.1849	147597	35256
13.3.1849-12.3.1850	157698	46515
13.3.1850-12.3.1851	141021	56068
13.3.1851-12.3.1852	138937	73222
13.3.1852-12.3.1853	141641	80306
13.3.1853-12.3.1854	242073	92721
1858-1862	704850	131437
1862-1863	345399	45931
1866-1869	723182	303182
13.3.1874-12.3.1875	240755	107416
Toplam	4480123	1226568

Kaynak: BOA, HH.d., 22023, 22018, 15472, 32811, 13669, 1310.

Askeri kurumlara yönelik fes satışlarının toplam satış miktarları içerisindeki payı sırasıyla; %93, %85, %89, %87, %78, %86, %86, %85, %70, %81, %77, %72, %65, %64, %72, %84, %88, %70, %69 şeklindedir. Fabrikadan askeri kurumlara satılan fes miktarları 1836-1875 arası dönemde %60'ın üzerinde bir seyir izlemiştir. Aynı dönemde fabrikanın sivil piyasaya yönelik satışlarının toplam satışlar içerisindeki payları sırasıyla; %7, %15, %11, %22, %14, %14, %15, %30, %19, %23, %28, %35, %36, %28, %16, %12, %30 ve %31 olarak hesaplanmıştır. Fabrikanın kuruluşundan Hazine-i Hassa İdaresi sonuna kadar olan dönemde, askeri kurumların birincil piyasa, sivil piyasanın ise ikincil piyasa niteliğinde olduğu görülmüştür.

1.4. Fabrika Kârlarının Artırılması İçin Alınması Zorunlu Tedbirler

22 Ekim 1871 tarihi itibarıyla Feshane'de kârların artırılması ve mevcut olan birtakım problemlerin giderilmesi için alınması gereken tedbirler belirtilmiştir.²²⁷ İşgücü istihdamı ve düzenlemesi, imalat girdilerin tedarik usulleri, fabrika idarecisinin liyakatli olması, ürünlerin piyasalarda satışı, fabrika faaliyetlerinin düzenli kaydı, teknik olumsuzlukların giderilmesi ve fabrikanın hem iç hem de dış piyasaya karşı ürün rekabetini koruması tedbirlerden bazılarıdır. Fabrikanın alması gereken tedbirler beş madde halinde sıralanmıştır. Birinci madde; fabrikada istihdam edilen memur ve ameleden katkı payı az olanların ve gerekli görülenlerin işten çıkarılması ve ayrıca fabrika çalışanları arasında kayırmacılık yapılmaması gerektiği üzerinedir. İkinci madde; hammadde ve diğer imalat girdilerini parça parça satın almak yerine, belli zamanlarda her bir eşyanın yerinden satın alınmasına dairdir. Üçüncü madde; fabrikada kontrol denilen usul uygulanmalı ve bütün işlemler belli bir nizam çerçevesinde olmalıdır. Fabrika işçileri olan amelelere numaralar tahsis edilmeli ve işlerinin başında olup olmadıkları ve işledikleri bazı suçlar belirlenmelidir. Malzeme tedarikçilerinden alınan hammadde ve levazımata tam ve nitelikli olmasına dikkat

²²⁷ BOA, HH.FSH., 9/27, 9 Şaban 1288 (24 Ekim 1871).

edilmelidir. Malzemelerin amele ve diğer çalışanlar tarafından istiflenmesi durumuna karşı ambar memurları tarafından kefalet altına alınması önemli tedbirlerdendir. Fabrikadan bayilere piyasada satılmak üzere verilen ürünlerin satışlarının belli şartlara tabi olması ve fabrikada *parti dübel (merdiven)* olarak tabir edilen usulde defterlerin tutulması önem arz etmektedir. Bu defter yöntemiyle istenildiği vakit fabrika ile ilgili işlemlerden haberdar olunacaktır. Bir başka husus ise, fabrika idarecisinin nitelikleri üzerinedir. Fabrika idarecisi fabrika işletiminden, hammadde cinsinden ve makine alımından anlamalıdır. Dördüncü madde; fabrikanın teknik yönünün iyileştirilmesi ve Avrupa fesleri ile rekabet gücünün artırılmasına dair uygulanması gereken politikaları içermektedir. İmalat için gerekli makineler ve çarhlar tedarik edilmeli ve mevcut buhar makinesi yenilenmelidir. Buhar makinesinin çalıştırılabilmesi için gereğinden fazla kömür kullanılması gerekmektedir. Ayrıca makinenin kuvvetinin dahi düşük olması imalatın kesintiye uğramasına ve fabrikanın kapanmasına sebep olmaktadır. Beşinci madde; bazı lüzumsuz masraflar ve uygulanan yöntemlerden vazgeçilmesine dairdir. Fabrika işçilerine, yevmiyelerine karşı fes ve çuka gibi ürünlerin piyasada satış hakkı tanınmaktaydı. Ancak bu kişilerin fabrika ürünlerini piyasaya sürmekte gayretlerinin olmaması, fabrikanın önemli ölçüde zarara girmesine sebep olmaktaydı. Buna karşı, amele yevmiyelerinin nakit olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Nakit olarak verilen yevmiyeler üzerinden gerektiğinde indirimler yapılabilecek ve böylece fabrika mali işlerini daha esnek şekilde düzeltme imkânı bulabilecektir. Ayrıca İstanbul'da talep edilen fes, çuka ve fanila gibi ürünlerin taşradan karşılanmasının önüne geçilecek ve tamamına yakını fabrikadan verilecektir. Bütün bu tedbirlerin alınması neticesinde, fabrika idaresinin herhangi bir kurum veya şahsa ihale edilmesine gerek olmayacaktır. Ayrıca tedbirlerin icrası halinde birim maliyetlerde yaklaşık %30 kadar bir azalma olacağı da vurgulanmıştır.

Feshane Fabrikası kârlarının artırılması için alınması gereken tedbirler yukarıda beş madde halinde açıklanmıştır. Fabrikadaki birtakım uygulamalar tedbir alınmasını gerekli kılmıştır. Örneğin, tüccarlardan alınan hammadde ve malzeme ödemelerinin yapılamaması en önemli problemlerden biridir. 1869 yılında fabrikanın borçlu olduğu kurumlar, ne kadar kritik süreçte olduğunu göstermektedir. Kapamacı oğlu Avanis, Yovanço ve Azak'tan satın alınan eşyaların bedelleri, Debbağ şirketi ve tüccar Baruh ve Boda'ya olan yapağı borcu ve ayrıca muallim, amele ve nisa amelesi

ödemeleri fabrikanın borçlu olduğu kurum ve şahıslardır. Bu kurum ve şahıslara olan borçlar, kurdaki oynamalar esas alınarak lira yüz kuruş, yüz on kuruş ve yüz yirmi kuruştan hesaplanmıştır.²²⁸

Feshane için alacakların tahsil edilememesi de önemli problemlerdendir. Bu problem karşısında fabrikanın geliştirdiği sanayi politikalarından biri, alacakların belli taksitlerle tahsil edilmesi, diğeri satışların maliyet üzere yapılması idi. Bu politikaların uygulanabilmesi için imalat girdilerinin zamanında ve ucuz olarak temin edilmesi gerekiyordu. Alacakların tahsil edilememesine bağlı olarak tüccarlardan alınan yapağı ve eşya bedeli zamanında ödenememekte ve böylece imalat için gerekli eşya tedarik edilememekteydi. Bu durum üretimin sekteye uğraması, ürün fiyatlarının yükselmesi ve işgücü giderlerinin karşılanamamasına sebep olmuştur.²²⁹ 1867 yılında amele ücretleri ve malzeme giderleri karşılanamadığından müdür İhsan Efendi, Hazine-i Hassa'dan 150.000 kuruş borç almıştır.²³⁰ Alacakların tahsili konusunda görülen olumsuzlukların yanı sıra fabrika yöneticileri ve fabrika yönetimi konusunda da var olan birtakım problemler tedbir alınmasını gerekli kılmıştır. Feshane Fabrikatörü Avanis'in yolsuzluk girişimleri önemli hususlar arasındadır. Vefatı sonrasında bazı amele ve tüccara olan borçları, fabrika hesabına geçmiş ve birazı fabrika sandığından geri kalanı da kendi alacaklarından ödenmiştir.²³¹ Fabrikada yönetim konusunda da istikrarsızlık söz konusudur. Özellikle 1857 sonrası sık sık değişmekte olan fabrika müdürlerinin görevlerine genellikle azil yoluyla son verilmiştir.²³²

Fabrikada belirlenen tedbirler sonrasında istihdamın azaltılması ve maaşlarda indirimi ifade eden *tenkiyat uygulamasına* başvurulduğu görülmektedir.²³³ Bu

²²⁸ BOA, HH.FSH., 8/12.

²²⁹ BOA, HH.FSH., 5/2, 13 Zilkade 1280 (20 Nisan 1864).

²³⁰ BOA, HH.THR., 1228/52, 14 Rebiülahir 1285 (4 Ağustos 1868).

²³¹ BOA, HH.d., 40.

²³² BOA, HH.d., 45. Fabrika müdürlerinin azledilmeleri sadece yöneticilerin iyi idareci olmamalarından kaynaklı değildir. Örneğin müdür Vecdi Bey fabrikayı daha ileri bir seviyeye taşıyabilmek için üstün çaba sarf etmiş ve güzel sonuçlar almıştır. Ancak, Hazine-i Hassa Nezareti'ne Mazlum Paşa'nın memur olarak tayiniyle durum değişmiştir. Paşa'nın Ermenileri kayırcı politika izlemesi sebebiyle müdür Vecdi Bey azledilmiştir. **BOA, HH.FSH., 4/70, 3 Ramazan 1280 (11 Şubat 1864).** Fabrikanın kuruluş döneminde 1832-1846 yılları arası toplamda beş yöneticiden yalnızca Süleyman Ağa'nın görevden ayrılma nedeni azil olup, diğer yöneticilerin görev değişikliğinin nedeni vefat ve başka görevlere geçme şeklindedir. **HH.d. 21523, 13669, 32811; C.İKTS. 9/430; C.ML. 344/14194; MB.İ. 1/4; HAT. 1252/48398.**

²³³ BOA, HH.THR., 1228/101, 17 Safer 1290 (16 Nisan 1873).

uygulamaya göre, açıktan memur alınarak maaş tahsisi yapılamayacak ve boş kadro olmaması halinde fazladan memur alınamayacaktır.²³⁴ Bu politika gereği, kişiler mülazım (stajyer) olarak kaydedilmekte ve ihtiyaç halinde mülazımlıktan yevmiyeye yani kadroya geçirilmekteydi.²³⁵ Fabrikadaki bazı görevlilerin çalışma karşılıklarının maaştan yevmiyeye geçirilmesi de önemli istihdam politikaları arasındadır. Müdür, ketebe, hademe ve bazı ameleğe verilmekte olan elli altı bin on kuruştan kırk dört bin otuz beş kuruşu maaş olarak verilmeye devam etmekle birlikte, otuz iki nefer hademe ve ameleğe verilmekte olan on bir bin dokuz yetmiş beş kuruş maaş, yevmiyeye dönüştürülmüştür.²³⁶ Fabrikada gerek olmayan memura ruhsat verilerek, maaşlarının bir kısmı hazineye bırakılmış ve bir kısmı da liyakat ve istihkaklarına göre diğer bazı memur maaşlarına zam transferinde ve yeni işgücü alımında kullanılmıştır.²³⁷ Özetle fabrikanın istihdam politikaları; memur maaşlarında indirim yapılması, bazı memur maaşlarının Hazine-i Hassa'ya nakli, gereksiz ve ehliyetsiz olanların işten çıkarılması, fabrika dükkânlarında çalışan memurların maaşlarının satış kârlarından ödenmesi, vazifeleri olmayan işgücüne ruhsat verilmesi şeklinde belirlenmiştir. 23 Haziran 1872 tarihinde uygulanan istihdam politikaları neticesinde 43.515 kuruş kadar tasarruf sağlanmıştır.²³⁸

İkinci maddede, alınması gereken tedbirler arasında fabrika imalatı için gerekli eşyanın parça parça değil, belli bir yerden alınmasına yer verilmişti. Bu tedbire karşılık, Hazine-i Hassa dairesinde *Levazım Meclisi* teşkil edilmiştir. Fabrikada malzeme alımında görevli olan kurum, Fabrika-i Hümayunlar meclisiydi. Sonrasında

²³⁴ Divan-ı Ahkâm-ı Adliye hademeliğinden istifa etmiş olan Rasim Ağa'nın Feshane'de ambar memuriyetini talebine dair tezkeresine verilen cevap, icra edilen ıslahat ve tenkiyat uygulamasına göre belirlenen maaştan fazla açıktan maaş tahsisiyle memur istihdam edilemeyeceği ayrıca Feshane ambarında boş bir memuriyet dahi olmadığından bu talebin yerine getirilemeyeceği şeklinde olmuştur. **BOA, HH.THR., 1228/88, 8 Şevval 1289 (9 Aralık 1872).**

²³⁵ BOA, HH.THR., 1228/65, 15 Cemâziyelâhır 1288 (1 Eylül 1871).

²³⁶ BOA, HH.d., 47.

²³⁷ Feshâne-i Âmire'de lüzumsuz olduğu için ruhsat verilen fes ve çuka çarhları muallimlerinden ustabaşı ve fes tarağı mualliminin toplam maaşı 3.499,5 kuruş olup, bunun 562,5 kuruşu hazinemanda olmuştur. Geri kalan 2.937 kuruş ise, fabrikada çalışan memurların maaşları üzerine ilavede ve yeni işgücü alımında kullanılmıştır. Maaş kâtibi, tahrirat kâtibi, kapusi başkâtibi, ambar kâtibi, ruznamçeci, sandikkâr, şardon muallimi, beyaz perdaht şardon mualliminin kadimi maaşları üzerine 1391,5 kuruş zam yapılmıştır. Fabrikaya yeni alınmış kapuçukadar, ambarcı muavinleri maaşları 1.500 kuruş olarak hesaplanmıştır. Maaşlarına zam yapılan ve yeni alınan işgücü giderleri toplamı 2.937 kuruş olup, ruhsat verilen işgücünün boşta kalan maaşlarına denk gelmektedir. **BOA, HH.d., 47.**

²³⁸ BOA, HH.d., 13356.

Hazine-i Hassa adına bir temsilci ile malzeme alımı yapılmıştır. Hazine-i Hassa idaresinde memurlar toplanır ve lazım olan eşyanın numuneleri ortaya konulurdu. Bu numunelere uygun olacak şekilde tüccar ve esnafa ilan edilirdi. Esnaf veya tüccardan hangileri hem numuneye uygun hem de ucuz fiyattan malzemeleri tayin etmeye razı olursa onlarla anlaşma yapılırdı. Bu alışverişi Hazine-i Hassaya bağlı bir meclis aracılığıyla gerçekleştirmek üzere Levazım Meclisi kurulmuştur. Örneğin; 1860 yılında fabrika için yirmi beş bin okka yıkanmış yapağı alımında sözleşmenin tarafları, Fabrika-i Hümayunlar Meclisi ile sarraftan Cevahirci oğlu Ağbazar'dır. 3 Haziran 1869 tarihli Dobruca yapağısı sözleşmesi, Hazine-i Hassa adına hareket eden memur ile Debbağ Şirketi tarafından vekâleten şirket hesabına olarak taahhüt ve harekete yetkili Hacı Mustafa Efendi arasındadır.²³⁹ 1872 yılına gelindiğinde, fabrika için lazım olan yedi bin yüz yirmi üç kıyye Trablus sabunu alımı için düzenlenen sözleşmede taraflar Levazım Meclisi ile tüccar Ömer Efendidir.²⁴⁰

Feshane Fabrikası ilk dönemlerden itibaren dış piyasa rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. İlk önce Tunus ve Fransa feslerine karşı verilen iç piyasayı koruma mücadelesi ilerleyen dönemde Avusturya feslerine karşı verilmiştir. İç piyasada ithal ürünlerin yer bulmasının nedeni, nitelik açısından yerli üretimin gerisinde olmalarına rağmen fiyatlarının daha düşük olmasıydı.²⁴¹ Avusturya feslerinin iç piyasaya girişleri ise gayr-i ahlaki şekilde olmuştur. Avusturya feslerine, Feshane'ye ait damga basılarak gümrükten geçirilmiş ve iç piyasaya sürülmeye çalışılmıştır.²⁴² Dış piyasadaki gelen ürünlerin iç piyasada ticarete konu olmaları karşısında, yerli ürünlerin rekabet etmeleri pek olası değildi. Ancak, çoğu zaman fabrika yönetimi ile kurumların tercihleri

²³⁹ BOA, HH.FSH., 8/1.

²⁴⁰ Trablus sabunu alımı için Hazine-i Hassa Levazım Meclisi'nde, açık eksiltme (münakasa) denilen bir yöntem uygulanmaktaydı. Bu yöntemde en uygun fiyatı veren tüccar ile anlaşma sağlanmaktaydı. **BOA, HH.FSH., 9/71.**

²⁴¹ BOA, C.ML., 2/91, 1253/1837; HH.d., 36.

²⁴² Bir fabrikaya ait olan damganın başka fabrika ürünlerinde kullanılması yasak olmasına rağmen, Viyana fesleri İstanbul'a bu şekilde geçirilmiştir. Bu işi yapan şahsın, Osmanlı teb'asından Miran adlı bir tüccar olduğu görülmektedir. Tüccar Miran Trieste'den getirdiği fesleri Galata gümrüğünden Feshane ürünü olarak geçirmiştir. Osmanlı teb'asından olan tüccar Avusturya teb'asından olan İstifan adlı tüccarın malını alıp bu işlemi yaptığı için yani mal sahibinin Nemçeli olması sebebiyle kanuni bir cezaya gidilemeyeceği ifade edilmiştir. Ancak bu damga taklidi maddesinin önüne geçilmek üzere fabrikanın çarşıda satılmakta olan fesleri için dört tür damga ve askeriye yapılan satışlar içinde hususi bir tür damga çuka üzerine bastırılarak ilgili yerlere verilmesine dair hüküm çıkarılmıştı. **BOA, HR.MKT., 357/57, 25 Rebiülahir 1277 (10 Kasım 1860).**

birbirini destekleyici yönde ilerlemiştir.²⁴³ Herhangi bir rekabet olmaması durumunda dahi, bazı dönemler fabrikada imalat tam olarak tasfiye edilememiştir.²⁴⁴ Feshane'den askeri kurumlara ve esnafa satılmak üzere verilen eski mamul feslerden kırk elli bin adet fes birikmiştir. Bu tür feslerin ambarda kalması fabrika için zararlı olacağından bir takım stratejiler geliştirilmiştir. Öncelikli olarak feslerin satılması için tüccara, fesçiler kethüdası ve esnafa haber verilmiştir. Tüccar, bu tür feslerin her birini dört kuruş gibi oldukça düşük bir fiyattan alıp satmak üzere anlaşılmıştır. Esnaf ise, fesleri belli bir fiyat üzerinden toptan almaktan ziyade, haftalık belli bir miktar alarak lonca odasına aktarmıştır. Fabrika, ambarda geri kalan ürünlerin niteliklerinde iyileştirmeler yapmış ve “eski imalattır” şeklinde damga basılarak tayin edilen memur ve kâtipler aracılığıyla farklı fiyatlardan satılması yoluna gidilmiştir. Bu feslerin otuz beş bin kadarının birim maliyeti on beş buçuktan ve yedi bin altı yüz on üç adedinin ise sekiz kuruştan hesaplanmıştır. Birim maliyetleri belli olan bu ürünlerin zararını kapatmak için satış hasılatı, *esham-ı umumiye*²⁴⁵ dönüştürülecekti. Feshane sandığında muhafaza edilmesi planlanan bu yatırım aracı üzerinden kazanılan yıllık faiz getirileri, anapara

²⁴³ Örneğin; Sanayi Mektebi talebeleri için lazım olan feslerin çarşıda sekiz kuruştan satılan Fransız feslerinden değil, Feshane feslerinden alınmasının uygun olacağı ve Feshane'den 200 adet fesin verilmesi için tezkere yazılmıştır. **BOA, HH.FSH., 7/60, 3 Şaban 1285 (19 Kasım 1868).**

²⁴⁴ BOA, MB.İ., 21/30, 8 Şevval 1282 (24 Şubat 1866).

²⁴⁵ Osmanlı Devleti kamu borçlanmalarına oldukça geç ve sınırlı ölçüde başvurmuştur. Padişaha ait hazine uzun süre devlet hazinesinin kredi ihtiyacını karşılamaya yeterli gelmiştir. 17. yüzyılın sonundan sonra iç hazineye ait krediler tükenince iltizam sistemi yaygınlık kazanmıştır. Ancak iltizam sistemi, niteliği gereği kısa vadeli kredi sağlamaktaydı. Kısa bir süre sonra devletin uzun vadeli kredi ihtiyacının karşılanması için iltizam sistemi malikâne sistemine dönüştürülmüştür. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rusya ile yapılan savaşlar ve tazminat ödeme mecburiyeti kısa sürede büyük meblağların elde edilmesini sağlayacak yöntemlerin uygulanmasını gerekli kılmıştır. İşte tam bu noktada malikâne sisteminin devamı ancak bazı unsurlarının değiştirilmiş şekli olarak esham sistemi uygulamaya konuldu. Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2018, s.22-28. Pay ve hisse anlamına gelen sehmin çoğulunu ifade eden esham sistemi 1775-1870 döneminde uygulanan iç borçlanma sistemidir. Mehmet Genç, “Esham”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.11, 1995, ss.376-380. Esham sisteminde kâra ortak olma durumu söz konusudur. Sehim alanlar ilgili mukataanın vergilendirme gibi hususlarına müdahale etmemekte ve malikânenin yönetimi ile hiçbir bağları bulunmamaktaydı. Esham sisteminde talep piyasası genişletilmiş ve mukataayı hisselerle bölme önemli ölçüde esneklik kazanmıştır. Esham sisteminde senelik mal (muaccele) olarak ifade edilen yıllık vergi hasılatı devlete ödenir geri kalan kâr sehimler halinde bölünürdü. Kısacası esham sisteminde yatırımcı kâra ortak olmaktaydı. Kâra ortak olan yatırımcı hissesi oranında devlete bir muaccele öderdi. Eshamın malikâne sisteminden en önemli farkı, faiz ödemesinin hazinenin yükümlülüğü altında olmasıdır. Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 595-598. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 137-138; İlker Aykut, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanma Kurumlarının Gelişimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2018, s. 83-92.

üzerine eklenecekti. Böylece aynî stokların nakde dönüştürülmesi hedeflenmiştir.²⁴⁶ 1868 yılında fabrika ambarında mamul ve gayr-ı mamul olmak üzere 5.067.487 kuruş değerinde mal mevcudu vardır. Bu mal sepeti içerisinde 92750 adet eski ve yeni imalat fesleri, adi, mükemmel, ham beyaz ve kapusi fesleri, farklı miktarlarda ince ve kaba çuka kaliçe, keçe fanila, kaliçe seccade, esb örtüsü, ihram, arşın kilim, boyun sargısı ve Istâbl-ı Âmire'ye ait çuval bulunmaktadır.²⁴⁷

1.5. Fabrikanın Harbiye Nezareti Dönemindeki Faaliyetleri

Feshâne-i Âmire, 10 Temmuz 1876 tarihinde Hazine-i Hassa İdaresi'nden Harbiye Nezareti İdaresi'ne geçmiştir.²⁴⁸ Fabrikanın Hazine-i Hassa İdaresi'nden Harbiye Nezareti'ne geçmesinin nedenlerinden biri, askeri kurumun uyguladığı kısıtlamalardır. 1873-74 yıllarında askeri kurumların fabrikadan talep ettikleri ürünlerin niteliğinde değişim söz konusudur. Fabrikada üretilen ürünlerin niteliği askeri kurum tarafından belirlenmektedir. Yeni tip ürün talebine bağlı olarak fabrikada mevcut olan eski ürünler taşradaki askerlere gönderilecektir. Fabrikada üretilen yeni ürünlerin üretim ve satış kaideleri şu şekilde belirlenmiştir; Askeri kurum tarafından fabrikaya sunulan numune üzere yeni tip fes üretimi yapılacaktır. Feslerin numuneye uygun olmaması durumunda ürünler fabrikaya geri iade edilecektir. İade edilen fesler fabrika tarafından çarşılarda satılamayacaktır. Ürün imalinde talebe uygun imalatın gerçekleştirilmesi şartıyla, yeni ürünlerde hangi üretim tekniğinin kullanılacağı fabrika inisiyatifine bırakılmıştır. Fes üretimindeki değişikliğe bağlı olarak çuka imalinde de değişime gidilmesi gerektiği belirtilmiş ve çıkanın yeni fes rengine uygun olması gerektiği, aksi halde eski renk çukaların askeri piyasa tarafından kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. Askeri piyasa tarafından belirlenen tüm bu üretim kriterleri çerçevesinde, fabrika talebe uygun üretim yapamamıştır.²⁴⁹ Diğer önemli bir neden

²⁴⁶ BOA, MB.İ., 21/30, 8 Şevval 1282 (24 Şubat 1866). Feshane ambarında mevcut bulunup, müzayede kılınan fesler (42252*15,5)(11344*12)(7613*8) fes adedi ve birim maliyetleri olmak üzere toplam maliyet 853.290,5 kuruştur. **HH.İ., 42/13, 13 Şevval 1282 (1 Mart 1866).**

²⁴⁷ BOA, HH.d., 11757, 25 Muharrem 1285 (18 Mayıs 1868).

²⁴⁸ BOA, HH.d., 17152.

²⁴⁹ BOA, HH.THR., 1228/108, 7 Rebiülahir 1290 (4 Haziran 1873).

ise, fabrikanın Hazine-i Hassa için önemli derecede mali yük oluşturmuş olmasıdır. Fabrikada eski idareden yeni idareye geçişte birtakım problemler bulunmaktadır. En önemli problem, *devr-i duyun* olarak görülmektedir. Fabrikada idare değişikliği olmadan önce tüccarlardan alınan yapağı ve malzeme bahası ile amele ücretleri gibi değişken giderlerin bir kısmı Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır. İdare değişikliği sonrası Hazine-i Hassa alacakları, tüccar ve amele alacaklarının kalanı ise yeni idareye borç olarak geçmiştir.²⁵⁰

Feshane Fabrikası'nda hem kârların artırılması hem de imalatın kalitesinin artırılması üzere Sultan II. Abdülhamid'e 9 Şubat 1884 ve 13 Ağustos 1885 tarihli olmak üzere iki ayrı ıslahat raporu sunulmuştur. Bu raporlarda fabrika ile ilgili problemler ve yapılması gereken tavsiyeler yer almaktadır. Fabrika müfettişliği görevine yeni atanan ve göreve ilk olarak Feshane Fabrikası'nı teftiş ile başlayan memur tarafından sunulan 9 Şubat 1884 tarihli raporun içeriği şu şekildedir;²⁵¹ Fabrika idaresinde değişiklik yapılmalıdır. İdarenin Harbiye Nezareti'nden teftiş edilebilecek umumi bir idareye hasredilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Harbiye İdaresi'nde fabrikanın sorunları; makine ve binaların muhafaza edilememesi, nezaretin eşya bedellerini ödeyememesi, önemli ölçüde biriken maaş ve yevmiyenin bulunuyor olması olarak açıklanmıştır. Müfettişin kanaati bütün bu sorunların fabrika idaresinden kaynaklanmış olacağına dairdir. Bu durum fabrika imalatının durması gibi tehlikeli bir sorunla karşı karşıya kalınmasına neden olmaktadır. Harbiye Nezareti fabrikanın tüm işlerine bakmaktadır. Fabrikaya eşya satın alınması ve eşya bedellerinin ödenmesi, tahsilat, memur maaşı ve amele yevmiyelerinin ödemesini yapmak gibi tüm işler nezaretin sorumluluğundadır. Ayrıca fabrika imalatı tamamen nezaret tarafından verilecek siparişe bağlıdır. Harbiye Nezareti'nin fabrika üzerindeki bu tahakkümü fabrikayı ilerleme konusunda önemli ölçüde engellemektedir. Bu birçok olumsuzluğun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum müfettişin “*fabrika mezuniyete malik olmadığından mesuliyetten dahi varestedir*” şeklindeki ifadesiyle açıklık kazanmaktadır. İdarenin, 1882 ve 1883 yıllarında fabrikaya teslim edilen eşyadan dolayı 872.000 kuruş ve 1875'ten itibaren memur ve amele giderlerinden dolayı

²⁵⁰ BOA, HH.THR., 1228/131, 22 Zilkade 1293 (9 Aralık 1876).

²⁵¹ BOA, Y.PRK.MYD., 3/47, 11 Rebiülahir 1301 (9 Şubat 1884).

679.317 kuruş borcu bulunmaktadır. Tüm bu olumsuzluklar dikkate alındığında, bu durumun ıslahı için müfettişin sunduğu çözüm, “*fabrikanın usul-u imâliyesi usul-u idaresine kâmilten havale olunmalıdır*” şeklinde olup, idare değişikliğini esas almaktadır.

Harbiye Nezareti’nin görevi teftiş olmalıdır. Fabrika idaresi imalattan ve her türlü düzenden sorumlu tutulmalıdır. Eşya satın alımı, ödemeler ve tahsilat nezaretin değil, fabrikanın sorumluluğunda olmalıdır. Bu durumda fabrikadan askeriye verilecek eşyalar üzerine rayiç konulmaksızın maliyet üzerinden verilmelidir. Bunun üzerine eşya teslim edildiğinde bedeli hemen ödenmelidir. Harice satılan ürünler üzerinden elde edilen kârlar fabrikanın zaruri ihtiyaçları ve cari sermayesi (on bin lira) üzerinde olur ise fazla olan kısım Maliye Hazinesi’ne verilmelidir. Ayrıca fabrika her dört ayda bir kere Harbiye Nezareti’ne tüm malumatları ile ilgili hesap vermelidir. Devletin zararına olacak şekilde fabrikaya kayırılarak önemli sayıda kişi alınmıştır. Fabrikada ihtiyaç üzere istihdam politikası uygulanmalıdır. Atıl durumda çalışan olmamalıdır. Önceden beri var olan borçların tamamı Harbiye Nezareti’nin sorumluluğunda olmalıdır. Bu ıslahat tedbirlerinin uygulanması neticesinde, ithal edilen eşyadan daha ucuz ve daha kaliteli ürünler ortaya çıkacağı ve fabrika çalışanlarının maaş ve ücretlerinin²⁵² daha muntazaman ödeneceği belirtilmektedir. Fabrika kârları önemli ölçüde artacak ve maliyetler kârlarla finanse edilebilecektir.

Fabrikada imalat için gerekli olan çeşitli malzeme özellikle civid ve yün fahiş fiyatlar ile tedarik edilmektedir. Bu layihada ise, fabrikada kullanılan eşyadan daha kaliteli eşya alındığında baştaki maliyeti mamul ürün satış gelirinin önemli ölçüde altında kalacağından tahminen senede 950.000 kuruştan ziyade kâr ortaya çıkacaktır. Ayrıca yünün el ile yıkanması usulü makinelerle yıkanmasına dönüştürüldüğünde, yıllık 800.000 kuruş kâr oluşacaktır. Fabrikadaki fes imalatının geleneksel veya modern yöntemlerle üretilmesine bağlı olarak da fabrika kârlarında önemli değişimler meydana gelmektedir. Nitekim fesin kadınlar tarafından el ile örülmesi durumunda bir

²⁵² Müfettiş tarafından tutulan rapora göre, ameleye ücret yerine ekmek verilmiştir. Bu şekilde amele idareden fahiş akçe ile aldığı ekmeği belli bir akçe ile satarak ücretinin bir kısmını kurtarmaya çalışmıştır. Ancak bu yöntem gayr-i ahlakidir. Ameleler için ücretlerinin çokluğundan ziyade istikrarlı ödenmesi önemlidir. Hatta ücretinin istikrarlı olarak zamanında ödeneceğini bilen amelenin fabrikanın kritik dönemlerinde ücret kesintilerine bile razı olacağı ifade edilmiştir. Zira bu dönemlerde yapılacak belli oranlardaki ücret tenkihatları fabrika için önemli kârlar elde edilmesini sağlayacaktır.

adet fesin satış fiyatı 100 para iken, makinede tepesiz örülen fes 4 para ve tepe ilavesi içinde 40 para verildiğinde toplam 44 paraya mal olmuş olmaktadır. Bu durumda her iki yöntemle üretilen fes mukayese edildiğinde, modern yöntemle imal edilen fes geleneksel yöntemle imal edilen fese göre yaklaşık 56 para kadar daha az maliyetlidir.

Diğer üzerinde durulması gereken husus ürünlerin satışına dairdir. Her ne kadar fabrikanın asli maksadı askerlerin başlık ve elbise ihtiyacını karşılamaya yönelik olsa da, piyasaya yönelik ürün satışlarının da yapılması gerekmektedir. Ancak burada piyasaya yönelik satışlarda uygulanan usul önemlidir. Fabrikaya bağlı dükkânlardan piyasaya yapılan satışlarda, gelirler ve dükkân masrafları karşılaştırması önemlidir. Beşiktaş ve Bitpazarında bulunan dükkânlar ile Feshane mağazası gelirlerinin yüzde birlik kısmına düşen masraf hesaplanmıştır. Bu miktarlar sırasıyla; 36.35 kuruş, 48.402 kuruş ve 10.586 kuruştur. Bu durumda fabrikanın Beşiktaş mağazasında satışa devam etmesinin zararlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Bitpazarındaki dükkân satışlarında da kâr elde edilmesi muhtemel değildir. Yalnızca Feshane mağazasında satış yapılması uygun görülmektedir. Dükkânlarda satılacak eşya belli bir komisyon üzerinden satılmalıdır. Müfettişin padişaha sunduğu bu layihada, belirtilen hususlara uyulması durumunda fabrikanın önemli ölçüde kâr edeceği ve devlet hazinesinin mevcut masraftan daha ziyade masrafa katlanmayacağı açıklanmıştır.

13 Ağustos 1885 tarihinde Feshane Fabrikası'nda kumaş ve feslerin gereken seviyeye ulaşabilmesi için alınması gereken tedbirlere dair bir rapor daha sunulmuştur.²⁵³ Devlete ait fabrikalarda fes ve kumaş imalatı önemlidir. Nitekim fabrikalarda bu ürünlerin imalatının artırılması ülkeyi yabancı kaynaklardan bağımsız hale getirmenin tek yoludur. Ancak böyle bir hedefe ulaşılması mali yönden analizi gerektirmektedir. Yerli üretim maliyetleri, yurtdışından ithalin ülke ekonomisine vereceği zararları oluşturmadığı sürece alternatif olabilir. Bunun için ürün fiyatlarını azaltıcı politikalar önem arz etmektedir. Fabrikada ürün fiyatlarının düşürülmesinde teknik gelişmeler önemli bir yoldur. Nitekim Feshane Fabrikası'nda yünlü yıkama makinesinin devreye alınmasıyla fiyatların kademeli olarak düşürülmesi hedeflenmiştir. Raporda, fabrikada fiyatları düşürerek yerli üretimi avantajlı kılmak üzere teknik açıdan adımların atıldığı

²⁵³ BOA, Y.PRK.TKM., 8/50, 2 Zilkade 1302 (13 Ağustos 1885).

belirtilmiştir. Ayrıca fabrikada fiyatlar üzerindeki baskıyı kırarak, üretim ve kârları artırmak için istihdam politikalarında ve malzeme alım yöntemlerinde²⁵⁴ de düzenleme yapılması vurgulanmıştır. Diğer raporda da bahsedildiği gibi, ülke ekonomisine katkı sağlayacak bir üretim için mutlak surette fabrika idaresinde bazı değişiklikler yapılması gerekmektedir. Fabrikanın Harbiye Nezareti İdaresi'nde mevcut olan görevi malzeme kullanımı ve nezaret için üretim yapmak olarak tanımlanmıştır. Yapılması gereken reform, fabrikaya daha geniş yetkiler verilerek bağımsız hale getirilmesidir.

²⁵⁴ 24 Mart 1297 tarihinde Yıldız'da bulunan askeri komisyona müfettiş tarafından sunulan bir raporda, özellikle Osmanlı'daki malzeme alımlarının sakıncalarına değinilmiştir. Bu konuda Almanya ile de bir mukayese yapılmıştır. Nitekim Almanya'da hem idari konularda hem de malzeme tedariği konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle de tedarikçilerin herhangi bir vurgunculuğa meydan vermelerinin önü kesilerek, makul fiyatlar elde etme olasılığı artırılmaya çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

FESHANE-İ AMİRE HAMMADDE TEDARİK KURUMLARI VE UYGULANAN HAMMADDE POLİTİKALARI

Bu bölümde Feshane ve Çuka Fabrikası'nın hammadde tedarik kurumları ve bu kurumlara bağlı olarak uygulanan hammadde politikaları dönemsel olarak ele alınmıştır. Öncelikle Feshane Fabrikası'nın Balkanlardaki hammadde faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu bölgede fabrikaya bağlı olarak faaliyet gösteren kurum, kayıtlarda *Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü* olarak geçmektedir. 1840-1866 yılları arasında yaklaşık 25 yıldan fazla bir sürede fabrika, düzenli olarak bu kurum üzerinden hammaddesini sağlamıştır. İleriki yıllarda fabrikaya Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü dışında tüccarlar ve çiftliklerden de hammadde (yapağı) temin edilmiştir.

2.1. Feshane Fabrikası'nın Kuruluş Döneminde Hammadde (Yapağı) Temini

Feshane'de başlangıçta yerli koyunlardan kırkılan yapağılar kullanılmıştır. Bu yapağılar vesikalarda Aydın ve Saruhan yapağısı olarak geçmektedir. Fakat yerli yapağı kullanılarak üretilen ürünlerden beklenen neticeler alınamamıştır. Bu durum yetkilileri yapağı temini konusunda piyasa araştırmasına yönlendirmiştir. İspanya (Merinos)¹ koyunu yapağısından hazırlanan ürünlerin daha kaliteli ve talebe daha uygun olacağı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ürün imali konusunda ithal ikâmecî iktisadî

¹ Merinos koyunları yerli koyunlara göre hem büyüklük hem de ağırlık olarak daha fazladır. Merinos koyunlarını yerli koyunlardan farklı kılan bir diğer özellik, karın altı bacakları ve yüz kısmında da oldukça fazla yün bulunmasıdır. Merinos koyunların hasılatları da yerli koyunlardan oldukça fazladır. Örneğin; kıvırcık koyunlar 1,5 -2 kiloya yakın yün verirken, Merinos koyunları 6 veya 7 kilo arasında yün vermektedir. Merinos koyunlarının yünleri de nitelik açısından farklılık arz etmektedir. Daha ince ve elastik olan yünleri daha nitelikli dokumalar çıkmasını sağlamaktadır. Yünlerin bu niteliğine bağlı olarak yerli kıvırcık koyun yünlerine göre daha yüksek fiyatla satılabilmektedir. Necmi Odabaşı, “Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyunu’nda Merinos Koyun Yetiştiriciliği”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 25, 2013, s. 292.

politikaları uygulama hedefinde olan İstanbul sanayisi, hammadde de ürün kalitesini yakalamak amacıyla dışa bağımlı politikalara gitmiştir.²

İspanya yapağısının ithaline kadar fabrikada, Tunuslu ustalar aracılığıyla yerli yapağı kullanarak imalat yapılmıştır. Fabrikada gerçekleştirilen üretim miktarı ile sarf edilen yapağı ve istihdam olunan işgücü arasında önemli bir ilişki vardır. Nitekim ilk zamanlarda yaklaşık 500-600 kıyye yapağı üretim için sarf edilirken, istihdam olunan işgücü artışına bağlı olarak daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada, planlanan ithal yapağısı politikası uygulamaya geçirilmiştir. Fabrikanın İspanya yapağısı ithalinde, yapağının birim fiyatı önem arz etmektedir. Nitekim Hocabey³ taraflarından getirilen yapağının Fransa ve İspanya'dan getirilen aynı cins yapağının birim fiyatından yüksek olması, fabrikanın yapağı transferinde yönünü İspanya ve Fransa'ya kaydırmasına sebep olmuştur.

1833/1834'te Hocabey'den yapağı ithali yerine, Merinos koyunlarının ithal edilmesinin fabrika için daha avantajlı olacağı düşünülmüştür. İspanya yapağısı yerine koyunun direkt olarak tedarik edilmesinin önemi; *“...İspanya diyarından sair düvel-i ecnebiyye memâlikine ağnam celb olunduğu misillü inşallah-ı teala bi't-tedric buraya dahi getirtülerek refte refte haricden yapağı mubayaasından dahi istiğna hâsıl olunacağı...”*⁴ şeklinde takirde vurgulanmaktadır. Bu uygulamanın faydalı olacağı düşüncesinde, bazı Avrupalı devletlerin benzer uygulamaları denemiş ve başarı olmuş olmalarının etkisi büyüktür. Bunun üzerine 1834/1835'te Hocabey'den İstanbul'a İspanya koyunu ithal edilmiştir.⁵

² BOA, HAT., 317/18671.

³ Odessa, Karadeniz'in kuzeybatısında yer alan bir liman kentidir. 1480 yılında Osmanlı idaresine katılan bu toprak parçası bu tarihten sonra Hocabey olarak isimlendirilmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması ve sonraki gelişmeler neticesinde 1791 yılında imzalanan Yaş antlaşması sonucu Hocabey Rusya topraklarına dahil edilmiştir. 1794'te Hocabey'e Yunan kolonisi Odessus'un etkisiyle Odessa denilmiştir. Cihan Güneş, “Karadeniz’de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, 2019, s. 97-98. Odessa için bkz. Tony A. Rice, “Odessa”, **The Oxford Encyclopedia of Maritime History**, Ed. John b. Hattendorf, Vol. 1, Oxford University Press, 2007.

⁴ BOA, HAT., 317/18671.

⁵ BOA, C.İKTS., 7/330; MAD.d., 9146. s.203.

Feshane nazırı Ömer Lütfü Efendi⁶ yetkisinde, İspanya koyunları ilk olarak Ayazağa Çiftliği'ne yerleştirilmiştir. Daha sonrasında Hayrabolu'da barınma üniteleri için çalışmalara başlanılmış ve Merinos koyunları Hayrabolu'da bulunan meralara yerleştirilmiştir. Bu durum kayıtlarda; “...ağnam-ı mezkûre mersum Lütfü Efendi zamanında bazı mahallerde tecrübe olunmuş ise de ab ve hevası cihetiyle elhaletü hazihi idaresinde olan Arnavud İsmail Ağa'nın Hayrabolu'da olan çiftliği meraları uygun gelmiş ve çiftlik-i mezbûrun ol-vakt mubayaasına karar verilmiş yapağısının vakt-i fermanıyla Feshane-i Amire'ye ita olunmasına...”⁷ şekliyle yer almaktadır. Koyunların cinsi ve miktarına dair veriler şu şekilde açıklanabilir; Kısır sağmal marya, erkek koçluk, erkek toklu, dişi toklu ve yeni doğan kuzu türlerinde toplamda 1635 baş koyun alınmış, bunların 284 başı ölmüş ve geriye 1351 baş koyun kalmıştır.⁸

1351 baş koyundan 1169,5 kıyye İspanya yapağısı elde edilmiş ve birim fiyatları 48, 44 ve 43,5 kuruştan fabrikaya verilmiştir.⁹ İspanya koyunları Darbhâne-i Âmire malı olup Sayıcı İsmail Ağa¹⁰ tarafından idare edilmekteydi.¹¹ Koyunların idaresi 1839 yılında Sayıcı Salçoğa devredilmiştir.¹² Devir sırasında 2183 baş İspanya koyunu yanı sıra, 2715 baş İştîp, Kumanova ve Karabaş gibi yerli koyunlarda mevcuttur. 1840 yılında ise, 1681 baş Merinos koyunu, 489 baş İştîp, Kumanova ve Karabaş cinsi yerli Rumeli koyunları Feshâne-i Âmire'ye devredilmiştir.¹³

⁶ İlk fes nazırı Kâtipzade Mustafa Efendi yerine gelen harir nazırı Ömer Lütfü Efendi'nin nazırlık görevi 1836 yılına kadar devam etmiştir. **Takvim-i Vekâyi**, 12 Mayıs 1836/25 Muharrem 1252, S.128, ss.2-3.

⁷ BOA, D.DRB.İ., 4/2.

⁸ BOA, HH.d., 21529.

⁹ Aynı Defter.

¹⁰ Arnavud İsmail Ağa ve Sayıcı İsmail Ağa aynı kişidir.

¹¹ BOA, HH.d., 18325.

¹² BOA, HH.d., 36.

¹³ BOA, HH.d., 18325.

2.2. Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü Faaliyetleri

Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü Feshâne-i Âmire'ye hizmet eden, mali hesapları da bizzat bu fabrika tarafından denetlenen bir kurumdur.¹⁴ Yukarıda bahsi geçen koyunlar 1840 yılında Feshâne-i Âmire'ye devredilerek Ağnam Müdürlüğü tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bunun için Rumeli bölgesinde özel şahıslara ait bazı çiftlikler kiralanarak koyunlar buralara yerleştirilmiştir.

Ağnam Müdürlüğü, 1840 yılında önceki idareden devredilen 1681 baş Merinos koyunu ve 489 baş İştîp, Kumanova ve Karabaş cinsi yerli Rumeli koyunları ile faaliyete başlamıştır. 1841 yılının sonlarına doğru 2000 baş yerli kıvırcık cinsi koyun satın alınarak, Merinos koyunlarıyla melezleme çalışmaları başlamıştır. Bu tarihten itibaren fabrikada melez koyunu (İspanya ve Rumeli koyunları) yapağısı da kullanılmaya başlamıştır. Babaları İspanya koçu ve anaları yerli kıvırcık koyunu olan melez koyunların diğer koyunlardan ayrılma işlemi 1843 yılında gerçekleşmiştir. İki senelik melezleme çalışmaları neticesinde, melez miktarı Merinos koyunu miktarını aşmıştır. 1840-1849 arası Feshane'ye ait ve Ağnam Müdürlüğü idaresinde bulunan İspanya, Kumanova-İştîp, Kıvırcık ve melez ağnamının yıllara göre miktarları tabloda gösterilmiştir.

¹⁴ Fabrikaya bağlı Ağnam Müdürlüğü İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması amacıyla Rumeli bölgesinde faaliyete geçirilen ondalık ağnam uygulaması ve bu uygulamanın icrasında aktif olan Ağnam Müdürlüğü'nden ayrılmaktadır. Ondalık ağnam uygulamasında faal olan Ağnam Müdürlüğü daha üst bir kurum niteliği taşımaktadır. Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan bu müdürlük Hassa Kasapbaşılığı kurumunun yerine geçmiş ve Seraskerlik İdaresi altında faaliyet sürdürmüştür. Daha sonra kısa bir süre Ticaret Nezareti İdaresi altında bulunsu da 1841 yılında Maliye Nezareti denetimi altına girmiştir. Rumeli bölgesinde belirlenen kollar üzerindeki koyunların onda birinin aynı veya nakdî olarak temin edilmesi ve İstanbul'da bulunan salhanelere ulaştırılması ve bu süreçte ağnamdan hâsıl olan yapağının satışı ve gelirlerin hazineye transfer edilmesine kadar olan tüm süreçlerde yetkili idi. İlker Aykut, "Osmanlı'da İktisadi Suçlara Bir Örnek: Ondalık Ağnam Uygulamasında Sayıcı İsmail Ağa'nın Yolsuzluğu", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011, s.50-51.

Tablo 24: 1840-1849 arası Feshâne-i Âmire'ye ait ağnam türleri ve miktarları (baş)

Dönem	İspanya	Kumanova-İştîp	Kıvırcık	Melez
3.5.1840 - 15.11. 1841	2378	1557	-	-
16.11.1841-4.11.1842	3123	1974	2226	-
5.11.1842-24.10.1843	3634	5431	2848	-
25.10.1843-13.10.1844	4467	-	4513	5224
14.10.1844-2.10.1845	5088	-	4535	8468
3.10.1845-31.10.1846	6035	-	3842	11634
1.11.1846-31.10.1848	6827	-	-	10603
1.11.1848-13.11.1849	5748	-	-	10449

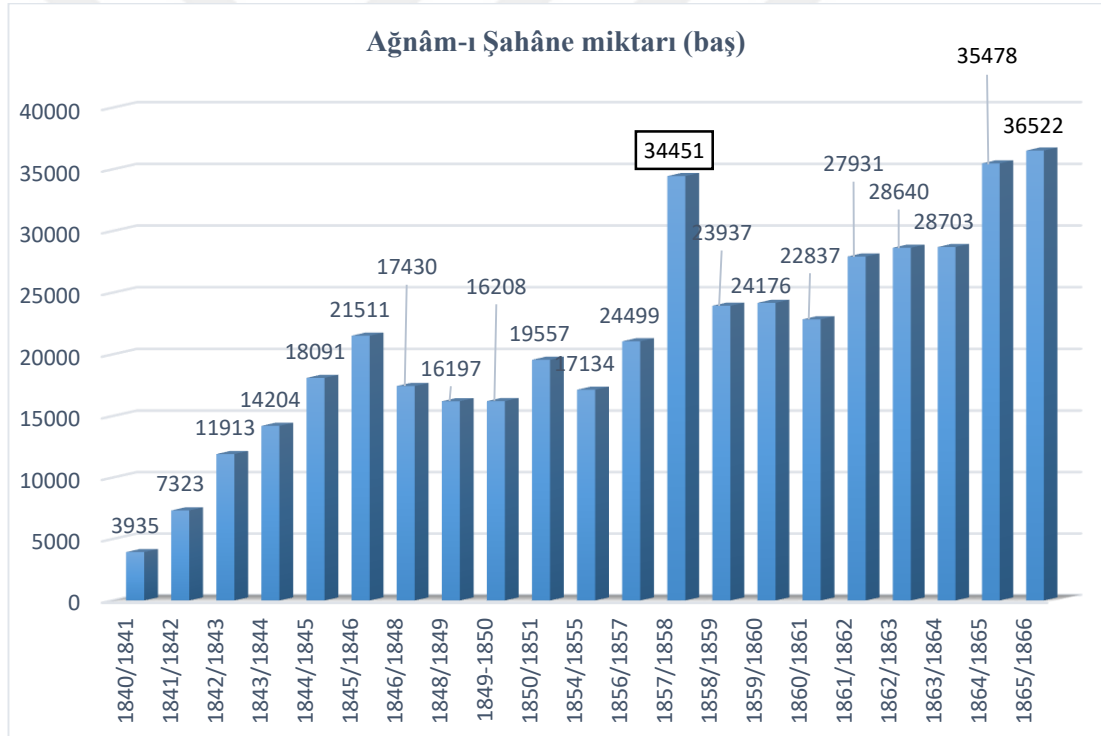
Kaynak: BOA, HH.d., 18325.

Tabloda gösterildiği üzere, 1840-1849 arası dönemde her dört koyun türünün sayısında yıllara göre bir artış görülmektedir. Özellikle 1843-1849 arasında melez koyunları diğer koyun türleri içerisinde en yüksek paya sahiptir. Melez koyun sayısındaki artış, ürün imali için gerekli yapağının yerli imkânlarla karşılanması açısından önem taşımaktadır. 1842/1843 sonrası Kumanova-İştîp türü koyunlar satılmıştır. 1846 yılında ise, Feshane malı olan Ağnâm-ı Şâhane içerisinde yerli kıvırcık ağnamı bulunmayacağı kaidesince kıvırcık koyunlar satılmıştır.

1834 yılında Darphâne-i Âmire tarafından 1635 baş İspanya koyunu satın alınarak Feshane Fabrikası'na teslim edilmişti. 1841/1842 yılına gelindiğinde, İspanya ağnamı 3123 başa ulaşmıştır. Bu koyunların çoğaltılması için de Rumeli taraflarından beyaz tüylü yerli dişi kıvırcık koyunu satın alınmış ve merinos koçlarına ilave edilerek çoğaltılmıştır. Bu çoğaltma işleminde dişiler damızlık olmak üzere tutulmuş erkeklerin tüyleri ise kalın olduğu için satılmıştır. Damızlık olarak tutulan dişilerin sayısı oldukça fazlalaşmıştır. Bunların yapağıları birer miktar kullanılmakta ise de kaba tüylü ve fazla miktarda olması nedeniyle fabrikanın yapağı ambarlarında oldukça fazla miktarda melez yapağı mevcudu oluşmuştur. Fabrika için herhangi bir katkısı olmayan melez yapağı stokunun eritilmesi için tüccar ve esnaf kanalıyla piyasaya sürülmesi denenmiştir. Ancak bu şekilde pek ilerleme olmamıştır. Bunun üzerine melez koyun yünlerinin Anadolu ve Rumeli taraflarında satılması uygun görülmüştür. Fabrika ambarında mevcut bulunan ve bundan sonrada elde edilecek melez yapağısının fazlasıyla kâfi geldiği anlaşılmıştır. Bu tür yapağıda iyileştirmeler yaparak, ihtiyaç fazlasının Avrupa'da bulunan kaba yapağının iki kat fazla değeriyle ihraç edilmesi

hedeflenmiştir.¹⁵ Bunun üzerine 1846-1848 yılından itibaren fabrikada yerli kıvırcık ağnamı olmaması için düzenleme yapılmıştır. Fabrikada mevcut olan 3023 baş yerli kıvırcık ağnamın tamamı satılmıştır. Fabrika ağnamı, İspanya ve melez şeklinde iki kategori üzerinden temellendirilmiştir. Dolayısıyla kıvırcık ve İspanya koyunlarını melezleme yoluyla çoğaltma işlemine yukarıda ifade edilen olumsuzluklar nedeniyle son verilmiştir. 1846/1848 sonrası ağnam sayısını, fabrikanın belirlediği iki kategori ağnamın kendi türü üzerinden çoğaltma işlemi belirlemiştir. Ağnam Müdürlüğü İdaresi'ndeki toplam ağnam sayıları aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 4: 1840-1866 arası Feshâne-i Âmire'ye ait toplam ağnam sayısı (baş)

Kaynak: BOA, HH.d., 18325, 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37, 36, 21766, 21765, 15692, 21430, 21451, 21529, 22512, 23544, 43, 59.

1840-1866 arası ağnam miktarının dağılımı grafik üzerinden incelendiğinde, ağnam sayısına etki eden bazı değişkeler vardır. 1840/1841-1845/1846 arası ağnam sayısının sürekli artış eğiliminde olmasının nedeni, satın alınan yerli koyun sayısındaki

¹⁵ BOA, HH.FSH., 13/7.

artıştır. Ayrıca 1843 yılından itibaren yerli ve yabancı koyunları melezleme çalışmaları neticesinde, melez koyunların sayısı da ağnam sayısı artışına etki eden önemli değişkenlerdendir. 1845/1846-1846/1848 arası ağnam sayısında düşüş yönünde eğilim görülmektedir. 1845/1846 yılında 6035 İspanya, 11634 melez, 3842 yerli kıvırcık olmak üzere toplam 21511 baş ağnam vardır. Bu dönemde ölen ağnam sayısı 1681 baş satılan ağnam sayısı ise 437 baştır. 1846/1848 arası iki yıllık dönemde mevcut ağnam portföyü; 150 baş Tüvana koç, 6677 İspanya koyunu ve 10603 baş melez ağnamı şeklindedir. İki yıllık dönemde toplam ölen ağnam sayısı 7121 baş ve satılan ağnam sayısı ise 9743 baştır. İki dönem bu veriler üzerinden karşılaştırıldığında, yerli kıvırcık ağnamı satılarak saf dışı tutulmuştur. Dolayısıyla 1846/1848 arası hem ölen hem de satılan ağnam sayısının fazla olması ağnam sayısındaki düşüşün önemli nedenidir. 1857/1858 yılında Hocabey'den alınan 10324 baş İspanya koyunu sayesinde ağnam sayısı yükselmiştir. Yıllar itibariyle ağnam sayısına etki eden diğer değişkenler ise çoğalan, ölen ve kaybolan ağnam sayısındaki değişimlerdir. Ancak, fabrikanın ağnam sayısına etki eden temel değişken çoğalan ağnam sayısıdır. 1840-1866 arasında yaklaşık yirmi altı yıllık bir sürede yalnızca 1845/1846, 1846/1848 ve 1857/1858 yıllarında olmak üzere üç kere dışarıdan koyun alımı yapılmıştır. Bu alım dahi, çoğalma işlemine katkı amacı taşımaktadır. Bu durum fabrikanın kaynakları dışarı transfer etmek yerine, yapağı temininde yerli politikalar geliştirmesi ve mali avantaj sağlaması açısından önem taşımaktadır.

2.2.1. Ağnâm-ı Şahâne Giderleri

Bir kamu fabrikası olan Feshâne-i Âmire'ye ait koyunların tümü Ağnâm-ı Şahâne olarak adlandırılmaktadır. Ağnâm-ı Şahâne, Hayrabolu ve Filibe civarındaki yaylak ve kışlaklarda idare edilmektedir. Bu ağnamın belli gider kalemleri vardır. Bunlar; barınma, yiyecek, kırkım masrafı ve kırılan yapağının temizlenmesi ve İstanbul'a ulaştırılmasında ortaya çıkan masraflar ve personel giderleri şeklindedir.

Hayrabolu ve Filibe civarında faaliyet gösteren ağnamın yiyecek ihtiyacı da bu bölgedeki kaza ve köylerden karşılanmaktaydı. Hayrabolu kazasına bağlı Çıkrıkçı,

Temrezlü, Sinanlı, Ferras, Lahna, Tırnova, Çonkara, Hedyeli, Sultanşah, Karaburçak, Tatarlı, Duğcalı, Kasımpaşa, Beğ, Akıncalı, Desebder ve Ahur karyelerinden ve Baba-yı Atik kazasına bağlı Çakıllı, Oruçlu, Çengelli, Kofaliçe, Doğance, Korapa karyelerinden çeşitli miktarda un, arpa, saman ve ot alınmaktaydı.¹⁶ Bu yiyeceklerin kimlerden satın alındığına dair bilgilere de evraklarda yer verilmiştir. 1857 Ruz-ı Kasımı-1858 Ruz-ı Hızırı arası altı aylık dönemde ağnam için Hayrabolu ve Baba-yı Atik¹⁷ kazasına bağlı karyelerden temin edilen yiyecek miktarları, değerleri ve nerelerden tedarik edildiği bilgisi şu şekildedir; ağnam için Hayrabolu'dan toplamda 30.972 kuruşluk yiyecek tedarik edilmiştir. Tedarik edilen yiyecek miktarları 13024,5 kıyye un, 714,5 keyl arpa ve 320 keyl samandır. 13024,5 kıyye miktarındaki un, Hayrabolu'da Yanto oğlundan ve bakkal Karayani'nin oğlundan alınmıştır. Ağnam için diğer temel gıda maddelerinden 714,5 keyl miktarındaki arpa, Hayrabolu'da ikamet eden Bekir Ağa, Hayrabolu kazası müdürü Azir Ağa, Hacı Ahmet ve bakkal Karayani oğlundan alınmıştır. 320 keyl miktarında saman ise mültezim Andoniki'den temin edilmiştir. Hayrabolu kazasına bağlı Çıkrıkçı köyünden 16.469 kuruş değerinde, Müslüman esnaftan 1677 kıyye un, 1255,5 keyl arpa ve 6 araba ot alınmıştır.¹⁸

Temrezlü köyünden 14.041 kuruş değerinde 1350 kıyye un, 1171 keyl arpa ve 40,5 keyl saman alınmıştır. Ayrıca 5.000 kuruşta mera bedeli için ödeme yapılmıştır. Sinanlı karyesinden 11.768 kuruş değerinde yiyecek alınmıştır. Ayrıca 4.500 kuruşta mera bedeli olmak üzere toplam 16.268 kuruş ödenmiştir. Ferras karyesinden alınan un, ot, saman ve arpa haricinde 400 kuruş çayırda ot toplama ücreti, Ferras ağılına 259,5 kuruş değerinde nakledilen 3460 adet saz ve meşe, 456 kuruş Ferras ve Karaburçak ağılında istihdam edilen personel ücreti, 100 kuruş bedelinde satın alınan 200 adet kazgılık ve 4.000 kuruş da mera bedeli olmak üzere toplam masraf tutarı

¹⁶ BOA, HH.d., 15074.

¹⁷ Ağnâm-ı Şahâne'nin yiyecek ihtiyacının karşılandığı Hayrabolu ve Baba-yı Atik kazaları Rumeli bölgesinin dört kolundan Bahar koluna ait bölgede bulunmaktaydı. Bahar kolu Trakya ile Yunanistan'ın kuzeyini ve Bulgaristan'ın doğu kısmını kapsamaktaydı. Rumeli coğrafyasının diğer kolları Yenişehir Selanik kolu, İvraca- Dobrice kolu ve Samako kolu idi. Rumeli bölgesinin bu şekilde kollara ayrılması ondalık ağnam vergisinin (İstanbul'da bulunan askeri sınıfın ve üst düzey bürokratların et ihtiyacının karşılanması amacıyla bölgede bulunan küçükbaş hayvanın onda birinin devlet tarafından piyasa fiyatının altında bir fiyatla alınması şeklinde aynı bir vergi idi) tahsilini kolaylaştırmak adına yapılan bir düzenleme idi. Ahmet Uzun, **İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 72-79.

¹⁸ Aynı Defter.

21.881 kuruştur.¹⁹ Tırnova karyesindeki 13.058 kuruşluk masraf, un ve ot bedelinin yanı sıra 2000 adet mertek ve ağıllarda çalışan amele ücreti toplamıdır. Sultan şah karyesindeki Müslim esnaftan alınan ot ve arpa bahaları ve dört araba çalı ve mertek bedeli toplamı 3.543 kuruştur. Karaburçak karyesinden alınan 83 keyl arpa ve 10 araba ot bedeli ve ağıllara ot nakliye ücreti ve 5.500 kuruş mera ücreti olmak üzere toplam masraf 10.564 kuruştur. Duğcalı karyesindeki masraf toplamı 25.068 kuruş olup, bunun 3.000 kuruşu mera bedeli geri kalanı ise 4716 kıyye un, 1500 keyl arpa, 274 keyl saman ve 5 araba ot parasıdır. Kasımpaşa karyesinden 1.182 kuruş değerinde 40 keyl arpa ve 6 araba ot alınmıştır. Ayrıca 450 kuruş değerinde kereste, 1.120 kuruş saz nakliyesi parası ve 2.350 kuruş mera bedeli olmak üzere bu karyede ağnam için yapılan toplam masraf tutarı 5.102 kuruştur. Hayrabolu ve Baba-yı Atik kazasına bağlı karyelerin ağnam için yiyecek ve otlatılma anlamında hizmet verdiği görülmektedir.²⁰

Ağnâm-ı Şahâne barınma giderleri kışlak ve yaylak masrafları olarak ikiye ayrılmaktadır. Ağnâm-ı Şahâne'nin barınma mekânları Hayrabolu'da bulunan beylik çayırılar ile yaylak ve kışlaklardır. Bunlar; Küçükkarakarlı, Ölübasar, Sinanlı, Duğcalı, Buzağcı, Şah melek, Lahna, Çıkırıkcı, Temrezlü, Hedeyli, Müsellem kışlağı ile Karayaz, Alaytozan, Keyburun, Koru-yu Hümâyün, Gümüşgerdan, Pirelice, Korucuklu, Karakilisa, Deliklitaş yaylası ve Beylik çayırılar şeklindedir.²¹

Hayrabolu taraflarında idare edilen ağnam için kiralanan ve isimleri yukarıda belirtilen mera ve kışlaklara önemli miktarlarda para harcanmaktadır. Bunun üzerine ağnam idaresi maliyetleri azaltmak için bazı yöntemlere başvurmuştur. Hayrabolu'da bulunan çiftlikler merasının ve kışlakların kirası yüksektir. Ancak ağnam için mevcut şartlar bu bölgede sağlanabilmektedir. Bölgede bulunan Hayrabolu kazasına bağlı Mandıra çiftliği merasının yüz yirmi altı hisse itibarıyla kırk altı hissesi yani yaklaşık çiftliğin üçte biri İstanbul'da ikamet eden El-Hac Ahmet adlı kimseye aittir. Darbhâne-i Âmire ile El-Hac Ahmet arasında yapılan sözleşme de, bu çiftlik ve Sinanlı karyesinde bulunan bir adet değirmenin *kayd-ı hayat şartıyla* her ay beş yüz kuruş maaş karşılığında kullanım hakkının Ağnâm-ı Şahâne idaresine bırakılması gerektiği

¹⁹ Aynı Defter

²⁰ Aynı Defter

²¹ BOA, D.DRB.İ., 18/30. 9 Rebiülahir 1263 (27 Mart 1847).

belirtilmiştir.²² Ağnamın bu bölgede daha az maliyetle idare edilmesi için kışlaklar çevresinde bulunan bazı özel mülkiyetli çiftliklerde devlet tasarrufuna geçirilmiştir. Silistre eyaletinin Hırşova kazasında İspanya ağnamı idaresi için tahsis edilen kışlak ve meralar yakınında olan Tekeli karyesindeki Ali Ağa'nın tasarrufunda bulunan Tekelü çiftliği, ağnam müdürü İbrahim Hakkı Efendi ile yapılan anlaşma neticesinde tarafların rızasıyla dokuz bin kuruş karşılığında Darbhane idaresine bırakılmıştır.²³

Ağnâm-ı Şahâne'den elde edilen yapağının kırkımı içinde birtakım masraflara katlanılmıştır. Koyunların kırkımı için yapılan harcama kalemlerinden bazıları şunlardır; çam sakızı, kükürt, kaba hasır, katran, kereste, yapağı çuvallarının üstlerini damga için mürekkep, revgân-ı şırılğan, revgân-ı zeyt, sirke, koyunlara duhan kaynatmak için kazan, kahve, şeker, mum, revgân-ı sâde, lahm-ı ganem, sebze, hatab, kömür, çuvalların üstlerine marka için Amerikan bezi, amele için alınan dakik, tuz, yapağı toplayan Kıpti çocuklara verilen ücret, sepet ve küfe bahası, ağnam için göztaş, kırkımcılara verilen ücret, çoban kalfalarına verilen bahşiş, ağnamın ayaklarına bağ, çuvalların ağızlarına ip, Filibe'den kırkım mahalline eşya nakli için araba ücreti, kırkım mahallinde yapılan koyun ağılları, çalmarlar, korkuluk ve örgülük, su nakli için saka ücreti, yapağların Davudlar karyesine nakliye ücreti, Davudlar karyesinde yapağların muhafazası için ambar ücreti, binek bargirler için alınan çayır bahası, amele için pirinç süzmesi, kırkımcılara verilen bahşiş, ambar kapılarına kilit bahası, yapağlar için çuval, çuvalların markaları için iplik ve çuvaldızdır.²⁴ Kırkılan yapağlar Tekirdağ'a ve bu güzergâh üzerinden de İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. Bu süreçte yapağının nakliye masrafları da ağnam giderleri arasında hesaplanmaktaydı.

Feshane ve Çuka fabrikalarında üretilen ürünlerin kaliteli olması için kırkılacak koyun yapağları cinsine göre ayrılmaktaydı. Bunun için öncelikle mevcut olan koç, şişek, burma ve halis Merinos cinsi koyunlar türlerine göre ayrılmaktaydı. Bu koyunlar içerisinden kaba tüylü, melez ve parlak olanlarda ayrıldıktan sonra kırkım işlemi yapılmaktaydı. Böylece ortaya çıkacak yapağının birbirine karışması önlenmekteydi. Fabrikadan görevli gelen tefrikçi ameleleri kırkımdan meydana gelen kirli yapağları

²² BOA, D.DRB.İ., 15/14. 9 Receb 1262 (3 Temmuz 1846).

²³ BOA, HH.FSH., 1/11. 18 Cemaziyelevvel 1269 (27 Şubat 1853).

²⁴ BOA, HH.d., 15079.

numaralandırılmış çuvalara doldurmaktaydı. Balyalara çuval içindeki yapağının miktarı, cinsi ve numarası yazılmaktaydı. Böylece kırkım aşamasındaki düzenleme ile iki önemli fayda hedeflenmiştir. Birincisi, yapağların temizlenme aşamasına önemli ölçüde kolaylık sağlanması ve ikincisi imal edilecek ürünlerin kaliteli çıkmasına katkı sunmasıdır.²⁵

Ağnâm-ı Şahâne masraf kalemlerinden bir diğeri de personel harcamalarıdır. Ağnamın idaresi için istihdam edilen personelin görev dağılımı; memurlar, korucular, kâhyalar, yazıcılar, çoban ve arabacılarıdır. Personel içerisinde en yüksek maaşı ağnam müdürleri alırken en düşük maaş çobanlara verilmektedir. Çobanların tamamına yakınının gayrimüslim olduğu tespit edilmiştir.²⁶

2.2.2. Ağnâm-ı Şahâne Gelirleri

Feshane Fabrikası'na bağlı müdürlük tarafından idare edilen ağnamın giderleri olduğu gibi belli gelir kalemleri de vardır. Bu gelir kalemleri; yapağı satışları, ağnam satışları, peynir ve revgân-ı sade satış geliri, kışlak ve yaylak kira bedelleri şeklinde dört başlık altında toplanabilir. Aşağıdaki tabloda 1833-1864 arası Ağnâm-ı Şahâne gelir kalemleri ve toplam gelir tutarları gösterilmiştir.

²⁵ BOA, HH.THR., 1228/70.

²⁶ BOA, HH.d., 15072.

Tablo 25: 1833-1864 arası Ağnâm-ı Şahâne gelir kalemlerinden elde edilen hasılat tutarları (kuruş)

Dönem	Ağnâm-ı Şahâne gelir kalemleri				Toplam hasılat tutarı
	Yapağı satışı	Ağnam satışı	Peynir-Revğân-ı sâde satışı	Kışlak ve yaylak kira bedelleri	
16.09.1833-20.12.1835	49.559	1.174	2.172	-	52.906
04.04.1840	-	-	-	-	50.214,5
23.04.1840-15.11.1841	79.138	-	14.680	-	93.818,5
16.11.1841-04.11.1842	155.276,5	9.720	11.570	2.500	179.066,5
05.11.1842-24.10.1843	132.600,5	10.436	11.571,5	4.150	188.341,5
25.10.1843-13.10.1844	170.219,5	14.762	11.248,5	-	253.222
14.10.1844-02.10.1845	223.022	13.110	26.966	8.640	308.731
03.10.1845-06.11.1846	293.062,5	18.200	22.369	11.950	345.581,5
08.11.1846-07.11.1848	660.312,5	277.519	69.824	-	1.019.797
08.11.1848-07.11.1849	364.136,5	23.872	18.647	-	406.655,5
07.11.1849-08.11.1850	295.274	-	-	11.056,5	306.330,5
08.11.1850-09.11.1851	301.670	49.604,5	9.953,5	11.273,5	372.501,5
13.06.1854-07.11.1855	617.817	46.830	26.891,5	-	691.538,5
08.11.1856-07.11.1857	579.976	10.850	29.971,5	-	626.397,5
08.11.1857-05.05.1858	862.910,5	18.147,5	44.557,5	14.304	939.919,5
05.05.1858-07.11.1859	1.026.958,5	47.975	56.557,5	8.963	1.225.614
08.11.1859-06.11.1860	606.838,5	158.700	21.847,5	6.330	793.716
07.11.1860-06.11.1861	11.278,5	184.800	19.807	8.862	686.192
07.11.1861-06.11.1862	700.000	-	27.299	-	779.884
07.11.1862-06.11.1863	500.000	252.000	26.992,5	-	870.706
07.11.1863-06.11.1864	750.000	-	34.108,5	-	902.661

Kaynak: BOA, HH.d., 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37, 36, 21766, 21765, 15692, 21430, 21451, 21529, 43, 59.

Yukarıdaki tabloda, Ağnâm-ı Şahâne gelir kalemleri ve bunların her birinden elde edilen hasılat tutarları gösterilmiştir. 1833-1835 arası dönemde Kapudan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa aracılığıyla Hocabey'den getirilen ve Feshâne-i Âmire nazırı Ömer Lütfü Efendi tarafından idare edilen toplam ağnam miktarı 1311 baştır. Bu miktar ağnamdan elde edilen hasılat toplamı 52.906 kuruştur. Bu hasılatın 49.559 kuruşu Feshâne-i Âmire'ye satılan 1169,5 kıyye yapağı satış geliridir.²⁷ 1835-1840 arası Ağnâm-ı Şahâne hasılat verileri ile ilgili kayıt yoktur. 1840'tan 1864 yılına kadar 1851/1852, 1852/1853, 1853/1854 yılları hariç seri halinde ağnamdan sağlanan hasılat verileri mevcuttur.

İsmail Ağa ve zimmi Salço tarafından idare edilen Ağnâm-ı Şahâne, 3 Mayıs 1840 tarihi itibarıyla Feshane Fabrikası tarafından idare edilmeye başlamıştır. Tabloda da görüldüğü üzere, ağnamın fabrikaya bağlı müdürlük tarafından idare edildiği 1840-1864 yılları arasında ağnamdan elde edilen toplam hasılat içindeki en yüksek pay yapağı satış gelirlerine aittir. 1840-1864 arası Ağnâm-ı Şahâne'nin hem toplam hasılat hem de yapağı hasılatı olarak zirve yaptığı yıl 1858/1859 yılıdır. Bu yıl yapağı hasılatının yüksek olmasının nedeni, hem Feshane hem de Çuka Fabrikası'nın teknik kapasitesini artırması ve buna bağlı olarak yüksek miktarda hammadde talebi ile açıklanabilir. 1840-1864 arasında 1860/1861 yılı hariç, verilerin ulaşılabildiği tüm yıllarda yapağı hasılatının toplam hasılat içindeki oranı %50'nin üzerinde olmuştur. Yapağı hasılatının tamamına yakını Feshane ve Çuka Fabrikası'na yapılan satışlardan elde edilmiştir.

2.3. Ağnâm-ı Şahâne Yapağısı Miktarları ve Birim Fiyatları

Filibe ve Hayrabolu civarlarında idare edilen Ağnâm-ı Şahâne'nin yapağısının nitelikli cinsinden önemli miktarı Feshane ve Çuka Fabrikası imalatı için İstanbul'a gönderilmekteydi. Feshane'ye gönderilen yapağı miktarına dair ilk kayıt 1833 yılına aittir. 1833 yılında ağnamdan elde edilen toplam yapağı miktarı 1169,5 kıyye olup, tamamı Feshane'ye verilmiştir. 1833 yılından 1840 yılına kadar yapağı miktarlarını

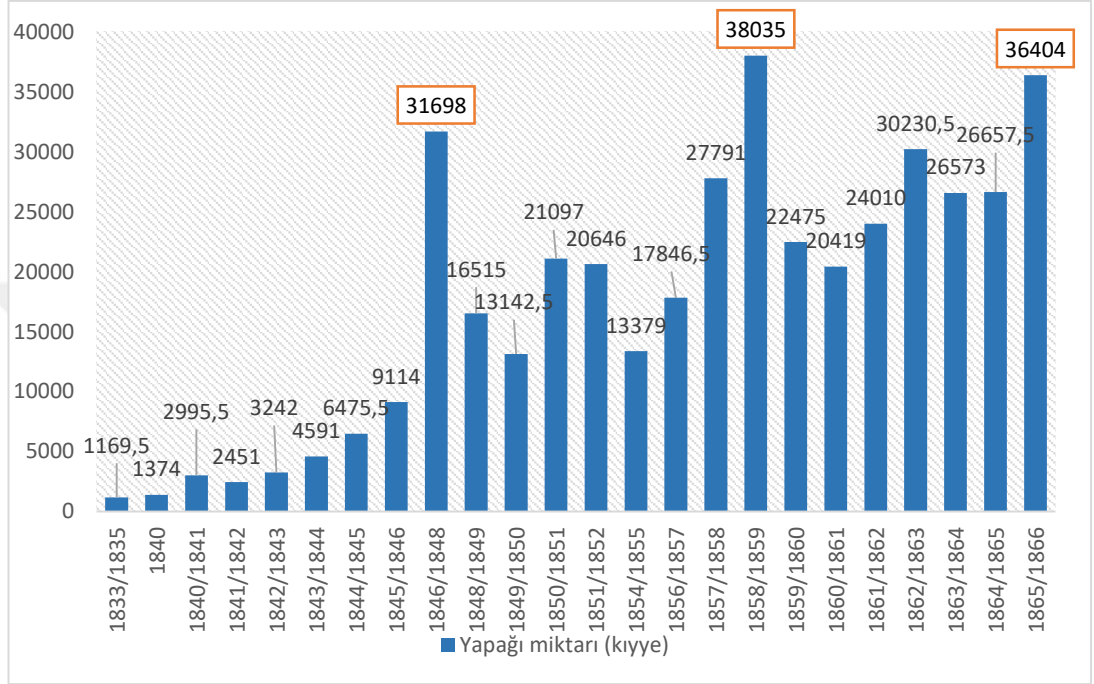
²⁷ BOA, HH.d., 21529.

gösteren herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. 1840/1841 arası on dokuz aylık dönemde 2995,5 kıyye yapağı Feshane'ye, 7.614 kuruş değerinde kaba ve kuzu kırkım yapağı da piyasaya sürülmüştür. 1841/1842 yılında birim fiyatı 40,5 kuruştan 2451 kıyye yapağı Feshane'ye, 12.106 kuruş değerinde kaba kırkım yapağı ise başka kurumlara satılmıştır. 1842/1843 yılında 3242 kıyye melez yapağı fabrikaya, 2677 kıyye yapağı ise piyasaya verilmiştir. 1843/1844'de 4591 kıyyesi fabrikaya, 3564 kıyye kaba yapağı piyasaya satılmıştır.

1844/1845 yılında 6475,5 kıyye fabrikaya, 2750 kıyye şişek ağnam yapağı sair yerlere satılmıştır. Bu yılda Feshane'ye gönderilen 6475,5 kıyye yapağı farklı cins ağnamdan elde edilmiş ve farklı birim fiyatlarla satılmıştır. Bu miktar yapağının 3194 kıyyesi birim fiyatı 40 kuruştan İspanya yapağı, 1386 kıyyesi birim fiyatı 30 kuruştan melez yapağı, 1190,5 kıyyesi birim fiyatı 25,5 kuruşluk melez yapağı ve 703 kıyyesi birim fiyatı 12,5 kuruş olan melez ağnamından kaba yapağıdır. 1845/1846 yılında 3432,5 kıyye İspanya yapağı, 2338 kıyye melez yapağı ve 950 kıyye melez kaba yapağı olmak üzere toplam 9114 kıyye yapağı fabrikaya gönderilmiştir. Ayrıca fabrika imalatına uygun olmayan yerli kıvrıcık ağnamı hasılatından 3255 kıyye kaba yapağı beş kuruştan piyasaya sürülmüştür. 1846-1848 arası iki yıllık dönemde fabrikaya verilen yapağı miktarında önemli bir yükseliş olmuştur. 1846/1848 arası iki yıllık dönemde fabrikaya verilen 31698 kıyye yapağının 14275 kıyyesi İspanya yapağı ve 17423 kıyyesi melez yapağıdır. 1848/1849'da 16515 kıyye ve 1849/1850 yılında 6548,5 kıyyesi ince İspanya yapağı ve 6594 kıyyesi melez ağnam yapağı olmak üzere toplam 13142,5 kıyye yapağı fabrikaya gönderilmiştir. 1850/1851 yılında 9070 kıyye İspanya yapağı ve 12027 kıyye melez yapağı olmak üzere toplam 21097 kıyye karışık yapağı fabrika imalatında kullanılmak üzere verilmiştir. 1852/1853 ve 1853/1854 yılları yapağı verilerine ulaşılamamıştır. 1854/1855'de on yedi aylık dönemde birim fiyatı 50 kuruştan 11729 kıyye İspanya yapağı ve birim fiyatı 19 kuruştan 1650 kıyye melez yapağı olmak üzere toplam 13379 kıyye yapağı fabrikaya satılmıştır. 1858/1859 yılı 38035 kıyye yapağı ile fabrikaya en yüksek yapağı satışının yapıldığı yıl olmuştur. Fabrikaya 1860/1861'de 20419 kıyye 1861/1862'de 24010 kıyye 1862/1863'de 30230,5 kıyye ve 1863/1864 yılında da 26573 kıyye yapağı

satılmıştır. Aşağıdaki grafikte müdürlükten fabrikaya gönderilen yapağı miktarlarının seyri gösterilmiştir.

Grafik 5: 1833-1866 arası Feshane'ye gönderilen ağnam yapağısı miktarları (kıyye)

Kaynak: BOA, HH.d., 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37, 36, 21766, 21765, 15692, 21430, 22512, 21451, 21529, 43, 59.

Ağnam Müdürlüğü'nden Feshane Fabrikası'na önemli miktarlarda yapağı gönderilmiştir. Müdürlükten fabrikaya gönderilen yapağı miktarlarının yüksek olduğu dönemler 1846/1848, 1858/1859 ve 1865/1866 yıllarıdır. Bunun nedeni, bu yıllar fabrikanın makine ve teçhizatını yenileme dönemine denk gelmektedir. Fabrikanın teknik kapasitesini artırmasıyla yapağı talebi de artırmıştır. Ağnam Müdürlüğü'nün fabrikanın bu talebini önemli ölçüde karşıladığı görülmektedir. 1841-1848 arası fabrika ambarlarında ağnam yapağısının yanı sıra, Odesa ve Saksonya'dan alınmış yapağı mevcudiyeti de söz konusudur.

1843-1856 arası fabrikaya gönderilen ağnam yapağısı, İspanya yapağısı ve melez yapağısı şeklinde ikiye ayrılmaktadır.²⁸ Türlerine göre ayrılan yapağların birim

²⁸ 1848 yılına kadar yerli kıvrıcık ağnam yapağısı da fabrikada kullanılmaktaydı. Ancak bu yapağının fabrika mamulâtı için uygun olmadığı görülmüş ve kullanılmamıştır.

fiyatlarında da farklılıklar söz konusudur. Hatta aynı tür yapağının derecesine göre birim fiyatında farklılık görülmektedir. Fabrikaya gönderilen farklı birim fiyata sahip farklı cins yapağılar mamul ürünlerin kalitesini ve maliyetini belirlemektedir. Tabloda 1833-1864 arası Feshâne-i Âmire'ye gönderilen yapağıkların niteliklerine göre yapağı birim fiyatları verilmiştir.

Tablo 26: 1833-1864 yılları arası Feshane'ye gönderilen yapağıkların birim fiyatları (kuruş)

Dönem	İspanya cinsi ağnam yapağısı birim fiyatı	Melez cinsi ağnam yapağısı birim fiyatı
16.09.1833-20.12.1835	48, 44, 43,5	-
03.05.1840-15.11.1841	42	-
16.11.1841-04.11.1842	40,5	-
05.11.1842-24.10.1843	41,5	-
25.10.1843-13.10.1844	43,5	25
14.10.1844-02.10.1845	40	30, 25, 12,5
03.10.1845-06.11.1846	40	30, 25, 10
08.11.1846-07.11.1848	31	12,5
08.11.1848-07.11.1849	32	13
08.11.1850-09.11.1851	20	10
13.06.1854-07.11.1855	50	19
08.11.1856-07.11.1857	32,5	-
08.11.1857-05.05.1858	31	-
05.05.1858-07.11.1859	27	-
08.11.1859-06.11.1860	27	-
07.11.1860-06.11.1861	27	-
07.11.1861-06.11.1862	27	-
07.11.1863-06.11.1864	35	-

Kaynak: BOA, HH.d., 36, 37, 59, 15073, 18325, 23544, 21321, 18209, 12109, 20928, 21410, 21412, 21430, 21766, 43.

Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nden fabrikaya gönderilen İspanya cinsi ağnam yapağısı ve melez ağnam yapağısının yıllara göre birim fiyatları tabloda gösterilmiştir. 1833-1835 yılları ağnam idaresinin fabrika öncesi dönemidir. İthal edilen koyunlar özel şahıslar tarafından idare edilmektedir. Bu dönemde İspanya ağnam yapağısı 48, 44 ve 43,5 kuruş gibi farklı birim fiyatlardan işlem görmektedir. 1840 yılı koyunların Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü tarafından idare edilmeye başladığı dönemdir. Melez ağnam yapağısı birim fiyat verileri 1842/1843 yılından itibaren tabloda gösterilmiştir. Bu, 1840'larda başlayan İspanya ağnamı ile yerli kıvırcık koyunların melezleme işleminden hasılatın alındığı dönemi ifade etmektedir. Her iki yapağı türünün birim

fiyatları da verilmiştir. İspanya yapağısı birim fiyatlarının melez ağnam yapağısı fiyatlarından daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu fiyat farkının en önemli nedeni kalite farklılığı ile açıklanmaktadır.

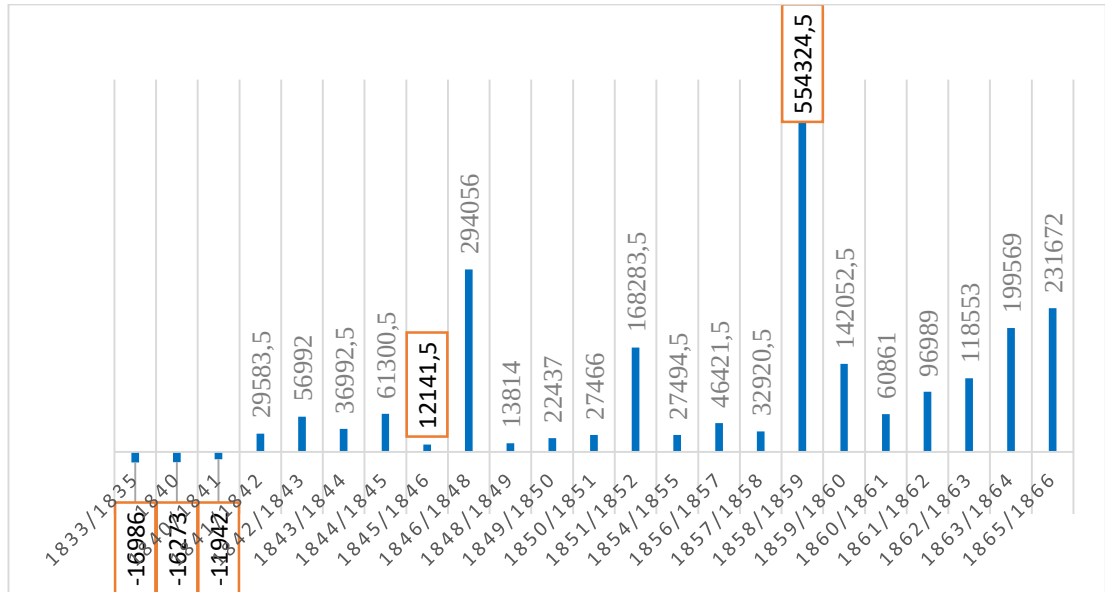
1844/1845 yılında fabrika, birim fiyatı İspanya yapağısından daha uygun olan melez ağnam yapağısını daha fazla miktarda almıştır. 1846/1848, 1849/1850 ve 1850/1851 yıllarında da alınan yapağı toplamı içerisinde, melez ağnam yapağısının miktarı İspanya cinsi yapağıya göre fazladır. Bunun en önemli nedeni, yapağılar arasındaki birim fiyat farklılığıdır. Melez yapağının birim fiyatının İspanya yapağının birim fiyatından düşük olması nedeniyle fırsat maliyeti oluşmuştur. İspanya yapağısının birim fiyatında dönemlere göre önemli dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Fiyatlardaki değişmeyi belirleyen en önemli unsur ağnam sayısıdır. Nitekim 1846/1848 yıllarında Rusya'dan alınan İspanya ağnamı sonrası yapağı birim fiyatları 40 kuruştan 31 kuruşa düşmüştür. 1854/1855 yılında ise, İspanya ağnam yapağısının birim fiyatının yüksek olmasının iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Kırım Savaşı nedeniyle toplam ağnam ve çoğalan ağnam sayısında görülen azalmadır. İkincisi ise, stoklarda var olan melez ağnam yapağısının azalması ve fabrika talebinin İspanya yapağısına kaymasıdır. 1854/1855 sonrası İspanya koyununun ithalatı ve çoğalma işlemi birim fiyatlar üzerinde önemli ölçüde etkisini göstermiştir. 1846/1848 yılında yerli kıvırcık koyunlar satılarak melezleme işlemi bırakılmıştır.²⁹ 1854/1855'e kadar ambarlarda mevcut olan melez ağnam yapağısı tasfiyesi edilmiştir. 1856/1857 yılından itibaren fabrikaya yalnız İspanya ağnam yapağısı gönderilmiştir.

²⁹ Bu durum evrak kaydında şu şekilde ifade edilmiştir; "...ince tüylü olmak üzere bir yüz elli bin re's İspanya koçu mübayaa olunduğu surette şimdiki halde ol-miktar ağnam derece-i kifayede görünmüş ve küsuru sekiz bin yedi yüz doksan altı re's erkek melez ve yerli köprücük ağnamının artık lüzumu kalmamış bulunduğundan hem Ağnâm-ı Şahâne masarifatı hafif bulmak ve hem de idaresinde suhulet olmak için mezkûr erkek melez ve yerli kıvırcıkların değer bahasıyla firuhtuyla hâsıl olacak esmanından Saksonya, Kırım veya Hocabey taraflarından hangisinden uyuşturulabilirse gayet ince tüylü olmak üzere salifü'l-zikr yüz elli re's İspanya koçu mübayaa ve Ağnâm-ı Şahâne'ye ilave kılındığı halde artık sair cins hayvanı kalmayarak bütün bütün İspanya cinsi olmuş..." **BOA, D.DRB. İ., 18/30, 29 Rebiülahir 1263 (16 Nisan 1847).**

2.4. Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün Kâr Zarar Durumu

Ağnâm-ı Şahâne faaliyetlerinin fabrikaya bağlı müdürlük üzerinden Hayrabolu ve Filibe taraflarında idare edildiği 1840-1866 arası dönemde, ilk yıl hariç diğer tüm yıllarda bilançolar kâr ile kapanmıştır. 1833 ve 1840/1841 yılı bilançoları sırasıyla 16.986 ve 11.942 kuruş zararla kapanmıştır. 1841/1842-1863/1864 arası dönemde Ağnâm-ı Şahâne gelirleri giderlerin üzerinde seyretmiş ve farklı tutarlarda kârlar elde edilmiştir. 12.141,5 kuruş ile en düşük kâr 1845/1846 yılına ait iken, 554.324,5 kuruş ile en yüksek kâr noktasına 1858/1859 yılında ulaşılmıştır. 1840-1864 arası Ağnam Müdürlüğü'nün kârları sırasıyla 1841/1842 yılında 29.583,5 kuruş, 1842/1843'de 56.992 kuruş, 1844/1845'de 61.300,5 kuruş, 1845/1846'da 12.141,5 kuruş, 1846/1848 arası iki yıllık dönemde 294.056 kuruş, 1848/1849'da 13.814 kuruş, 1849/1850 yılında 22.437 kuruş, 1850/1851'de 27.466 kuruş, 1851/1852 yılında 168.283,5 kuruş, 1854/1855 yılında 274.494,5 kuruş, 1856/1857'de 46.421,5 kuruş, 1857/1858'de 32.920,5 kuruş şeklindedir. Grafikte, 1833-1866 yılları arası Ağnam Müdürlüğü'nün kâr ve zarar tutarları gösterilmiştir.

Grafik 6: 1833-1866 arası Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün kâr/zarar tutarları (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37, 36, 21766, 21765, 15692, 21430, 21451, 21529, 22512, 43, 59.

Grafik, 1833-1866 arası Ağnâm-ı Şahâne faaliyetlerinden meydana gelen zarar ve kâr tutarlarını vermektedir. 1833-1835 arası yirmi yedi aylık dönemde ve 1840-1841 arası on dokuz aylık dönemde Ağnam Müdürlüğü'nün bilançoları zararla kapanmıştır. 1841/1842-1865/1866 arası hasılat maliyetin üzerinde bir seyir izlemiştir. 1841/1842 yılı ağnam faaliyetlerinden elde edilen kârın bir kısmı Hayrabolu civarında Sinanlı, Temrezlü, Çıkırıkçı ve Ahur karyelerinde bulunan yaylakların kira bedellerine aktarılmıştır. Diğer kısmı, İspanya ağnamına ilave edilmek üzere satın alınan Kumanova, Şişek ve İştîp ağnamı bahasına verilmiştir.³⁰ 1842/1843 yılında ağnam faaliyetlerinden elde edilen kârlar, bir önceki yıl olduğu gibi sermaye artırımına yönelik alanlara harcanmıştır. Ağnâm-ı Şahâne'ye ilave edilmek üzere 700 baş Şişek ağnamı ve yerli kıvırcık ağnamı satın alınmıştır.³¹

Ağnâm-ı Şahâne kârları kendi faaliyetlerini finanse etmekle birlikte, Feshane Fabrikası'nı teknoloji alımında da desteklemiştir. 1844/1845'de 61.300 kuruş faaliyet kârı, İngiltere'den alınacak üç yüz bargir kuvvetinde bir adet vapur (buhar kazanı) bedeline verilmek üzere fabrika bütçesine aktarılmıştır.³² 1845/1846 yılında 12.141,5 kuruş kârla yüz elli baş İspanya koçu alınmış ve geri kalanı da fabrika bilançosuna gelir kaydedilmiştir.³³ 1846/1848 arası iki yıllık dönemdeki toplam kâr tutarı 294.056 kuruştur. İki senelik kârın bir miktarı kurumun kendi faaliyetlerine yönelik alanlara, yani Hocabey'den alınan ince tüylü Tüvana koçlar bahasına verilmiştir. Diğer kısmı ise, Feshane kârına ilave edilmiştir.³⁴ 1848/1849, 1849/1850 yıllarında hasılatın maliyetin üzerinde olduğu tutarlar sırasıyla 13.814 ve 22.436,5 kuruştur. Bu miktarlar Feshane kârlarına ilave edilmek üzere aktarılmıştır.³⁵ 1850/1851 yılında da 27.465,5 kuruş kâr Feshane kârına ilave edilmiştir.³⁶ 1851/1852 yılında 168.283,5 kuruş hasılat fazlasının tamamı 1852 yılı ağnam faaliyet giderlerine sarf edilmiştir.³⁷ 1859/1860 yılı kârı farklı tarihlerde ağnam masrafına harcanmak üzere Filibe'de Sarraf Arslan

³⁰ BOA, HH.d., 36.

³¹ BOA, HH.d. 37., D.DRB.İ., 9/20, 1 Rebiülahir 1260 (20 Nisan 1844).

³² BOA, D.DRB.İ., 15/6, 22 Cemâziyelâhır 1262 (17 Haziran 1846).

³³ BOA, D.DRB. İ., 18/30, 29 Rebiülahir 1263 (16 Nisan 1847).

³⁴ BOA, HH.d., 23544.

³⁵ BOA, HH.d., 20927., HH.d. 37.

³⁶ BOA, HH.d., 20928.

³⁷ BOA, HH.d., 22512.

oğlundan faiziyle alınan borcun³⁸ bir kısmına verilmiştir. Ayrıca malzeme tedarîği ve kışlak tanzimi şeklinde Ağnâm-ı Şahâne'nin faaliyetlerine yönelik giderler için harcanmıştır.³⁹ 1860/1861 ve 1861/1862 yıllarındaki kârın tamamı, ağnamın kışlak giderlerine verilmiştir.⁴⁰ 1863/1864 yılı ağnam faaliyetlerinden elde edilen 199.569 kuruş kâr, ağnam giderlerine harcanmak için tutulmuş ve muhasebe defterlerine gelir kaydedilmiştir.⁴¹ Ağnam Müdürlüğü'nün ilk dönem kârlarının önemli bir kısmı ağnam alımı ve Feshane kârlarına katkı sağlayıcı nitelikte iken, son dönem kârları borç faizleri ve ağnam faaliyet giderlerine aktarılmıştır.

2.5. Ağnam Müdürlüğü'nün Bölgesel ve Kurumsal Etkinliğinin Azalması

19. yüzyılda Balkanlarda ortaya çıkan Uluşçu Hareketler bölgenin siyasî ve idarî yapısında birtakım problemlere sebep olmuş ve buna bağlı olarak bölge yabancı güçlerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Dolayısıyla buradaki tarımsal ve zirai faaliyetler de bu durumdan etkilenmiştir. Özellikle Bulgaristan'da 1856 sonrası reform hareketleri ile başlayan ve herhangi bir sonuca ulaşamayan milliyetçi hareketler, bu bölge ile İstanbul arasındaki ticari faaliyetlerde ciddi bir istikrarsızlık yaşanmasına sebep olmuştur. Bu süreç Bulgaristan'ın devlet statüsü kazandığı ve Osmanlı'nın balkanlardaki hâkimiyetinin önemli ölçüde sona erdiği 1878 Berlin antlaşmasına kadar devam etmiştir.⁴²

³⁸ Borç, muhtemelen 1851/1852-1854/1855 tarihleri arasında alınmıştır.

³⁹ BOA, HH.d., 21767.

⁴⁰ BOA, HH.d., 21766; HH.d., 21765.

⁴¹ BOA, HH.d., 21451.

⁴² Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, İstanbul, Küre Yayınları, Kasım 2020, s. 365-391. 19. yüzyılda Balkanlardaki gelişmeler ve imparatorluk üzerindeki yansımaları için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 59-87; L.R. Wolff, **The Balkans In Our Time**, Newyork, W.W. Norton&Company Press, 1967, s. 71-74; Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Haziran 2007, s. 3-140; Kemal H. Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, İstanbul, Timaş Yayınları, Şubat 2012, s. 15-57; L. Carl Brown, **İmperial Legacy The Ottoman Imprint On The Middle East**, Columbia University Press, 1996, s.45-73.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı bölgede Osmanlı hâkimiyeti önemli ölçüde azalmıştır. Balkanlarda, Feshane'ye bağlı olarak çalışan Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün faaliyetleri de bölgede yaşanan olumsuzluklardan etkilenmiştir.

Ağnamın idare edildiği alanlardaki bölgesel değişikliklerin kurum üzerindeki etkileri iki alt dönemde ele alınabilir. İlk dönem, 1854-1859 arasını kapsamaktadır. Feshane'ye bağlı otuz bin kadar İspanya ağnamının idaresi Silistre eyaletine bağlı Hırşova taraflarında devlet tarafından alınan çiftliklerde yapılmaktaydı. Ancak, Rusya ile yapılan Kırım Savaşı esnasında bölgede bulunan çiftlikler ile koyun kışlakları önemli ölçüde zarar görmüştür. Ayrıca köylerden yoğun bir şekilde Tatar ailelerinin bölgeye taşınmaları da bölgede bulunan hayvan işletmelerinin tahrip olmasına neden olmuştur. Tüm bu nedenlerden dolayı fabrikaya ait İspanya ağnamının Hayrabolu ve Filibe civarına nakledilmesine kararı verilmiştir.

Ağnamın Dobruca taraflarında idaresi hem bölgenin havasından dolayı fayda sağlamış hem de daha uygun maliyetlerle ağnamın bakımı yapılmıştır. Hayvanların Dobruca-Hırşova taraflarından Filibe tarafına aktarılması bu anlamda çok faydalı olmamasına rağmen, ağnamın yerleri değiştirilmiştir. Bunun nedeni evrak kaydında; *“...Feshâne-i Âmire'den oradan iştira olunmuş olan çiftlik ile yaptırılan koyun kışlakları muahharan mesele-i mezkûre esnasında bazı mertebe zedelenmiş olduğu misillü sonraları karyeden haylice tatar familyaları dahi nakl ve hicret eylemiş olmasına nazaran mezkur çiftlik derununda bulunan ağıllar harabe müşerref olmuş olacağından bunların tamirâtı ne miktar masrafla hasıl olur ve ağnam-ı mezkûrenin idaresine kafi mahal-i mezbûreden el-yevm hal-i arazi ve meralar var mıdır...”*⁴³ şeklinde açıklanmaktadır. Filibe kaymakamı Maşuk Paşa'ya yazılan 1854 tarihli tezkerede, fabrikaya ait İspanya ağnamının Hırşova'dan Filibe'ye nakledildiği ve ağnamın iyi bir şekilde idare edilmesi için gerekli olan meraların yeniden Ağnam-ı Miri'ye ihale edilmesi istenmiştir.⁴⁴

Bölgesel anlamdaki ikinci değişiklik, 1860'ların sonlarına doğru yapılmıştır. Tayin edilen idarecilerin tecrübesiz oluşu ve bölgedeki barınma mekânlarının yüksek

⁴³ BOA, HH.İ., 30/52, 20 Cemâziyelâhır 1275 (25 Ocak 1859).

⁴⁴ BOA, TS.MA.e., 1320/87, 13 Şaban 1270 (11 Mayıs 1854).

bedellerle kiralanması sebebiyle Edirne ve Filibe taraflarında idare edilen ağnam, Bursa taraflarına nakledilmiştir.⁴⁵ 13 Mart 1871 tarihli tahrirat kaydında, Mihaliç Çiftliği müdürü Emin Bey'in azledilerek, bu müdürlüğün Rumeli taraflarından nakledilen Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü ile birleştirildiği ve müdür olarak da Ali Bey'in atandığı belirtilmektedir.⁴⁶ Ağnâm-ı Şahâne'nin nakli sonrasında hayvanlar için uygun ve elverişli çiftliklerin meraları kiralanmaya başlanmıştır. Bursa ve Domaniç kazasında bulunan Sarı ot ve Karagül gibi yaylakların bedelleri Hazine-i Hassa tarafından karşılanmak üzere Ağnam Müdürlüğü'ne ihale edilmiştir.⁴⁷

Ağnâm-ı Şahâne'nin Bursa taraflarına nakli birtakım sıkıntıları da gündeme getirmiştir. Mihaliç ağnam yapağısı ile Feshane ağnamı yapağısı farklı niteliklere sahip olduğu için imalat sürecinde birbirinden ayrılmaktaydı. Ancak her iki ağnamın aynı bölgede idare edilmesi ve fes imalinde çiftlik ağnamına ait yapağının kullanılması halinde, ürün niteliğinde istenilen neticelerin alınamayacağı belirtilmiştir. Bundan dolayı fes üretimi için gerekli olan İspanya yapağısının Avrupa'dan getirilmesi dahi gündeme gelmiştir.⁴⁸

Balkanlarda faaliyet gösteren Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün bölgesel etkinliğinin yanı sıra kurumsal anlamda da etkinliğini kaybettiği görülmektedir. 1833 yılında İstanbul'da kurulan Feshane için balkanlar bölgesi yapağı temini açısından tampon bölge konumundadır. 1840 yılında bu bölgedeki ağnamın idaresi fabrikaya geçmiştir. Feshane idaresinde özellikle 1840-1850 arası ağnam faaliyetlerinden birçok gelir ve gider avantajı sağlanmıştır. Nitekim ağnam faaliyetlerinden elde edilen gider avantajı ağnam başına düşen birim maliyetler üzerinden de izlenmektedir. Ancak 1854/1855 yılından itibaren ağnam başına düşen birim maliyetlerde önemli artışlar görülmektedir. Aşağıdaki tabloda yıllara göre ağnam başına düşen birim maliyetler gösterilmiştir.

⁴⁵ BOA, HH.d., 43, 12 Şaban 1282 (31 Aralık 1865).

⁴⁶ BOA, HH.d., 47, 20 Zilhicce 1287 (13 Mart 1871).

⁴⁷ Aynı defter. 11 Şaban 1288 (26 Ekim 1871).

⁴⁸ BOA, HH.d., 47, 8 Cemâziyelâhır 1286 (15 Eylül 1869).

Tablo 27: 1841-1864 arası Ağnam Müdürlüğü idaresindeki ağnam mevcudu, toplam ve birim maliyetleri (baş/kuruş)

Dönem	Ağnam mevcudu	Toplam maliyet	Birim maliyet
1841/1842	8618	149.482,5	17
1842/1843	11660	131.349,5	11
1843/1844	14204	216.229	15
1844/1845	18091	247.430,5	14
1845/1846	21511	333.440	16
1846/1848	34214	725.741	21
1848/1849	22544	392.841,5	17
1849/1850	21400	283.893,5	13
1850/1851	23642	345.035,5	15
1854/1855	19345	664.044	34
1856/1857	21059	579.976	27
1857/1858	34451	906.999	26
1858/1859	28613	671.289,5	23
1859/1860	30727	651.663,5	21,5
1860/1861	30707	625.331	20,5
1861/1862	30868	682.895	20
1863/1864	37294	703.392	21
1864/1865	37215	558.225	15

Kaynak: BOA, HH.d., 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37, 36, 21766, 21765, 15692, 21430, 21451, 21529, 22512, 43, 59.

Tabloda gösterildiği üzere, 1841-1851 arası ilk on yıllık dönemde ağnam başına düşen birim maliyetler 20 kuruşun altındadır. Yalnızca 1846-1848 arası dönemde iki yıllık bir süreyi kapsadığı için ağnam başına düşen birim maliyet 21 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1851 ile 1854 arası ağnam mevcudu, toplam ağnam maliyetleri ve ağnam başına düşen birim maliyet verilerine ulaşılamamıştır. 1841-1865 arası ağnam başına düşen en yüksek birim maliyet 1854/1855 yılında 34 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bunun nedeni, ağnam sayısındaki azalışa rağmen toplam ağnam maliyetlerindeki artıştır. Kırım Savaşı, ağnam başına düşen maliyet artışlarında önemli bir nedendir. Bir diğer neden, idari yönetimdeki yetersizlik şeklinde tespit edilmiştir. Ağnam başına düşen maliyet artışları, idare değişikliğini gerekli kılmıştır. 1857/1858 yılında ağnamın idaresi Hakkı Efendi'ye devredilmiştir. Hakkı Efendi idaresinde ağnam başına isabet eden maliyet 1859 yılında 21,5 kuruş, 1860 yılında 20,5 kuruş ve 1861 yılında ise 20 kuruş olarak hesaplanmıştır. Müdürün ilk dönemlerdeki gibi ağnam üzerine isabet eden birim maliyeti yirmi kuruşun altına düşürememesi, idari olarak yeniden bir değişimim yapılmasını gündeme getirmiştir. Ancak maliyetlerdeki artışın mevsimsel şartların ağır olması ve hayvanlara fazlaca masraf yapılmasından

kaynaklandığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Edirne valisi tarafından Hakkı Efendi'nin ağnam müdürü olarak görevine devam etmesi kararı tezkere kaydıyla bildirilmiştir.⁴⁹ Ancak bu karar, 1863 yılına kadar devam etmiş ve 1863 yılında Ağnam Müdürlüğü'ne Emin Efendi atanmıştır. Müdür değişikliğinden sonra ağnama isabet eden birim maliyet 15 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü'nün son döneminde sık sık yaşanan yönetici değişikliği, önceki dönemden devredilen yönetici borçlarının bulunması ve ağnamın faaliyet giderlerinin çoğalması kurumun etkinliğini azaltan önemli sebeplerdendir. Ağnam gelirlerinin giderlerini karşılamada gösterdiği performans üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1840-1860 arası ağnam masraflarının kendi faaliyet kârlarından karşılandığı görülmektedir. Ağnamın yıllık gelir gider rakamlarına 1851-1854 arası dönemde ulaşılammıştır. Bu dönemdeki Ağnâm-ı Şahâne faaliyetlerine dönemin evrak kayıtlarından ulaşılmıştır. Nitekim 1852 tarihli evrakta, ağnamın yıllık masrafı olan üç bin kuruşun yarısının Edirne diğer yarısının da Filibe mal sandıklarından ödenmesi talep edilmiştir.⁵⁰ 1861 yılında ağnamın yiyecek ve diğer masraflarına sarf edilmek üzere sarraflardan faizli borç alınmıştır. Ancak sarraflardan alınan borçlar geri ödenememiştir.⁵¹ Bu sorunların çözümü için önceki dönemde olduğu gibi Edirne ve Filibe mal sandıklarına başvurulmuştur. Vilayetlerdeki mevcut bütçelerin başkaca giderler için transfer edildiği bilgisi üzerine Maliye Nezareti ile görüşülmüştür. Nezaretten, kurumun kış masrafları için para ayrılması talep edilmiştir. Nezaretin kuruma cevabı ise, ağnam masrafları için yaklaşık beş yük kuruş kadar meblağın tedarik edilinceye kadar müdür Hakkı Bey'den bu konudaki tecrübeleri doğrultusunda hareket etmesi istenmiştir.⁵²

Ağnâm-ı Şahâne faaliyetlerini etkileyen en önemli gelişmelerden biri de pamuk kıtlığından dolayı tüccarların ticari faaliyetlerini yapağı ticaretine kaydırması ve yabancı tüccarların daha düşük birim fiyatla yapağı satışlarıdır. Bu konu ilgili vesikalarda; “...*bu sene pamuğun killeli hesabıyla taife-i tüccar yapağı mubayaasına*

⁴⁹ BOA, HH.d., 21765.

⁵⁰ BOA, C.İKTS., 20/977, 18 Rebiülahir 1268 (10 Şubat 1852).

⁵¹ BOA, HH.d., 21767, 5 Recep 1277 (17 Ocak 1861).

⁵² BOA, HH.d., 21767, 20 Rebiülevvel 1278 (25 Eylül 1861).

*düşerek şimdiden beher kıyyesini on iki buçuk guruşa kadar mukaveleye rabt etmeleriyle..’’*⁵³ şeklinde ifade edilmektedir.

2.6. Yerli, Yabancı ve Gayrimüslim Tüccarlar

Yerli, yabancı ve gayrimüslim tüccarların yapağı tedarikinde aktif oldukları dönem kendi içerisinde iki alt döneme ayrılmaktadır. İlk dönem Feshâne-i Âmire’nin Hazine-i Hassa-i Şahâne’ye nakli sonrasında tesadüf etmektedir. Bu dönemde yapağı tedarikinde tamamlayıcı kurum olan Ağnâm-ı Şahâne’nin etkinliği önemli ölçüde azalmıştır. Aynı zamanda fabrika bu dönemden itibaren fes ve çuka haricinde birçok farklı ürün imaline de başlamıştır. Fabrikanın ürün çeşitlendirme politikası yapağı ihtiyacının da artmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra yapağı ihtiyacının önemli bir kısmı tüccarlar aracılığıyla karşılanmıştır.

Yapağı temininde Hazine-i Hassa ile tüccarlar arasında birtakım anlaşmalar yapılmaktaydı. 1860 senesi Mart’ından itibaren fabrika için gerekli eşyanın satın alınmasında yetkili kurumun Fabrika-i Hümayunlar Meclisi olduğu; ‘‘...1276 senesi Mart’ından itibaren Feshane’ye lüzum olan eşyanın meclisçe mübayaası iktizasının icrası inha ve ifade kılınmış...’’⁵⁴ şeklinde belirtilmiştir.

1860-1866 arası yerli ve yabancı tüccarlardan önemli miktarlarda yapağı satın alınmıştır. Nitekim bu dönemde Mösyö Kamondo’dan birim fiyatı 11 kuruştan 40000 kıyye yapağı, yapılan sözleşme gereğince temin edilmiştir. Sözleşmede yapağının miktarı, fiyatı ve kalitesine dair kriterler açıkça belirtilmiştir.⁵⁵ Hoca Bedrosi Kapucıyan’dan birim fiyatı 10,5 kuruştan 3900 kıyye Emperyal cinsi İspanya ağnam

⁵³ BOA, HH.d., 21767, 22 Ramazan 1279 (13 Mart 1863). 1861-1865 yılları arası Amerikan İç Savaşı, pamuk kıtlığının yaşanması ve tüccarların yapağı ticaretine kaymasının en önemli nedenidir. Ayrıca Osmanlı ülkesinde yabancı ve gayrimüslim tüccarların faaliyetlerini artırmasında, Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Antlaşması’nın etkisi de büyüktür. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Avrupa’nın içine daha fazla çekilmiştir. Toktamış Ateş, **Siyasal Tarih**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 334-347.

⁵⁴ BOA, HH.FSH., 2/55, 9 Şevval 1276 (30 Nisan 1860).

⁵⁵ ‘‘...numunesine mutabık olmak yani ıslak ve kireçli olmamak ve ayda yedişer bin beşer yüz vukiyye kadar teslimi olunmak beher kıyyesi on bir guruştan icab eden esmanı yapağı teslim olundukça ita...’’ BOA, HH.FSH., 2/17, 22 Mayıs 1860.

yapağısı satın alınmıştır. Tüccarla yapılan sözleşme metninde yapağının türü, tüccara verilecek komisyon oranı, mal ödemesinin ne şekilde yapılacağı, Avrupa'dan İstanbul'a kadar olan masraf ödemelerinin kime ait olduğu şeklindeki tüm detaylara yer verilmiştir.⁵⁶ Kasap esnafı Şükrü Efendi'den birim fiyatı 12 kuruştan 73860 kıyye Zifa-yı yapağısı ve birim fiyatı 10 kuruştan 20000 kıyye Rumeli yapağısı alınmıştır. Tüccardan alınan yapağın türlerine göre birim fiyatları ve yapağı bedelinin taksitler halinde tüccara ödeneceğine dair detaylar sözleşmede belirtilmiştir.⁵⁷ Cevahir oğlu Ağbazar'dan birim fiyatı 25 kuruştan 25000 kıyye Karahisar yapağısı satın alınmıştır. Alınan yapağının ne kadar sürede teslim edileceği, yapağı bedelinin ne kadar sürede ve hangi kaynaklarla finanse edileceği, yapağının zamanında fabrikaya ulaşamaması durumunda zararların tüccardan karşılanacağı, yapağının numunesine uygunluğu gibi kriterlerin tamamı belirlenmiştir.⁵⁸ Amerika'lı tüccar Azaryan'dan da birim fiyatı 18,5 kuruştan 25000 kıyye Anadolu yapağısı satın alınmıştır.⁵⁹ Son olarak Kirkoraki'den birim fiyatı 7 kuruştan 50000 kıyye Eskişehir yapağısı alınmıştır. Tüccardan alınan yapağının fiyatı, bedelinin nereden ödeneceği, gümrük resminin fabrikaya diğer mavna ve navlunun tüccara ait olduğu, yapağının bozukluk payının %10 kadar olabileceği şeklindeki tüm detaylar belirlenmiştir.⁶⁰

⁵⁶ "...beher kilogramı mahallinde mübayaası kıyyesi on buçuk gurus franka olmak ve faturası mücebince Avrupa canibinde vukubulan bu tarafa vüruduna değin sarf olunan masarîf Hazine-i Hassa-i Şahane'den tesviye kılınmak ve yapağının bahası olan kırk bin dokuz yüz elli aded frankın nisfı olan yigirmi dört bin dört yüz yetmiş beş frankı peşinen ita olunacağından bunun itası Burusa fiyatıyla hesab olunarak verilmek..." **BOA, HH.FSH., 2/17, 22 Mayıs 1860.**

⁵⁷ 1859 yılında çuka imalatı için Eğrikapı'da bulunan Şükrü Efendi'den yirmi bin okka yapağı kontrata bağlanmıştır. Şükrü Efendi bu miktar yapağının nasıl tedarik edileceğini şu şekilde açıklamaktadır; Eğrikapı'da kendisine ait salhanesinde birkaç debbağ esnafı tarafından işlenecek derilerden hâsıl olacak yapağının fabrikaya gönderileceğini, eğer debbağ esnafı tarafından bir engel çıkarsa durumun debbağ esnafı kethüdasına bildirileceğini belirtmiştir. Ayrıca Zifa-yı ve Rumeli yapağısı Şükrü Efendi aracılığıyla Tuna taraflarından getirilmekteydi. **BOA, HH.İ., 30/45, 21 Cemâziyelâhır 1275 (26 Ocak 1859).**

⁵⁸ **BOA, HH.FSH., 2/34, 7 Şaban 1276 (29 Şubat 1860).**

⁵⁹ **BOA, HH.FSH., 2/37, 15 Şaban 1276 (8 Mart 1860).**

⁶⁰ Tüccar ile imzalanan kontrat metninde tarafların hak ve yükümlülükleri şu şekilde belirtilmiştir; "...yapağı-ı mezkûrun beher vukiyyesinin yedişer gurus yigirmi beşer para hesabıyla icab eden üç yük seksen bir bin iki yüz elli gurus bahası Kütahya ve İzmid sancakları emvalinden beşlik akçesi olarak havaleten ifa buyrulacağı misillü yapağı-ı mezkûrun mahallinden der-alıyeye vürudunda mukavelemiz vecchile resm-i gümrüğü Feshâne-i Âmire'ye raci' olduğundan fakat navl-ı sefine ve mavna vaz' ve Feshâne-i Âmire'ye nakl ve teslimine kadar kâffe-i masarîfatı taraf-ı acizanemden tesviye ve memhuren mahfuz olan numunesi gibi beyaz olub fakat yüzde on vukiyye kadar kara ve boz yapağı kabul olunmak kontratomuz iktizasından olub toprak olur veya yaş olur ise kabul olunmayacaktır." **BOA, HH.FSH., 4/18, 11 Rebiülevvel 1279 (6 Eylül 1862).**

1860 yılı itibariyle Fabrika-i Hümâyûnlar Meclisi'nde görüşülen usul-u münakasa yöntemi ve Feshâne-i Âmire lazımesinin vaktiyle ve ehven fiyatlarla mübayaası kaidesince yerli ve yabancı tüccardan toplamda iki yüz elli bin kıyye kirli ve yıkanmış yapağı alınmıştır. Şükrü Efendi'den çuka imalatı için alınan Zifa-yı yapağısı bedelinin Kastamonu sancağı emvalinden havalesi ve tüccar Azaryan'dan alınan yapağı bahasının Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları emvalinden havalesi istenmiştir.⁶¹ Ancak bu sancakların kendi giderlerini finanse edebilecek durumda olduğu ve yapağı bedellerine havale yapılamayacağı belirtilmiştir. Bu durumda yapağı ödemelerinin taksitli olarak Amasya ve Ordu sancaklarından havalesi uygun görülmüştür. 1862 yılında askeri çuka imali için Selanik'ten alınan elli bin kıyye yapağının değeri olan dokuz yük elli sekiz bin kuruşun, Siroz ve Drama sancakları emvalinden karşılanması Selanik kaymakamlığına bildirilmiştir. Aynı şekilde tüccar Kırkoraki'den alınan üç yük seksen bir bin iki yüz elli kuruş değerindeki Eskişehir yapağısı değerinin de Kütahya sancağı emvalinden taksitli şekilde karşılanması talep edilmiştir.⁶²

Fabrikada imal edilen ürünlerin zamanında yetiştirilebilmesi, hammadde kaynaklarının mevcudiyetine bağlıdır. Dolayısıyla tüccardan yapağı tedarikinde mal bedelinin aksatılmadan finanse edilmesi önem arz etmektedir. Tüccarlarla yapılan sözleşmelerde ödemelerin yapılacağı kaynaklar; *“...esman-ı icabiyesi taşraların münasib emvalinden havaleten veyahut bu taraf da Hazine-i Hassadan beşlik olarak münakasaten ifasıyla...”*⁶³ şeklinde belirtilmektedir. Yapağı bedellerinin ödenmesinde başvurulacak diğer finansman kaynağı, alacakların karşılık tutulmasıdır.⁶⁴

Fabrika yöneticileri tüccarlardan yapağı alımında özellikle birim fiyat üzerinde durmaktadır. Birim fiyatı yüksek olan yapağının maliyetleri artırıcı etkisi göz önünde bulundurulmaktadır. Nitekim Feshane idarecileri ile Selanik valisi arasında geçen yazışmada, Selanik valisi telgrafla Çek tüccarından yüz bin kıyye yapağı alınması

⁶¹ Bu dönem fabrika kâr elde etmektedir. Ancak kârlarını önceki dönem iç borç faizlerine ve olağanüstü giderlere aktarmaktadır. Ayrıca Kırım Savaşı nedeniyle hazineler de mali açıdan sıkıntı yaşamaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı, tüccarlardan alınan yapağı bedellerinin finansmanı için vilayet gelirlerine başvurulmuştur. BOA, HH.FSH., 2/61, 7 Zilhicce 1276 (26 Haziran 1860).

⁶² BOA, HH.FSH., 3/93, 19 Zilkade 1278 (18 Mayıs 1862).

⁶³ BOA, HH.FSH., 2/31, 18 Cemâziyelâhır 1276 (12 Ocak 1860).

⁶⁴ BOA, HH.FSH., 2/37, 26 Şaban 1276 (19 Mart 1860).

gerektiğini belirtmiştir. Fabrika müdürünün valiye vermiş olduğu cevabında, tüccardan tedarik edilecek yapağının birim fiyatının fabrika için elverişli olması gerektiği, aksi takdirde alınamayacağını beyan etmiştir.⁶⁵

Bu dönemde tüccarların yanı sıra eyalet ve sancaklardan da İstanbul'a yapağı gönderilmiştir. 27 Mayıs 1862 tarihli tezkere kaydında, miktarı ve fiyatı belli olmamakla birlikte Bosna Hersek'ten fabrikaya yapağı gönderildiği bilgisi mevcuttur.⁶⁶ 1862 yılında Filibe taraflarında Hisariçi mevkiinden 3597 kıyye İspanya yapağısı gönderilmiştir.⁶⁷ 1862 yılında Edirne'den 51361 kıyye kirli yapağı transfer edilmiştir.⁶⁸ 1863 yılında Köstence taraflarından 30000 kıyye kadar Zifa-yı cinsi yapağı gönderilmiştir.⁶⁹ 1863 yılında Selanik'ten 50000 kıyye yapağı ve Mihaliç

⁶⁵ BOA, HH.FSH., 3/89, 20 Şevval 1278 (20 Nisan 1862).

⁶⁶ BOA, HH.FSH., 3/95, 28 Zilkade 1278 (27 Mayıs 1862).

⁶⁷ BOA, HH.FSH., 4, 3 Muharrem 1279 (1 Temmuz 1862).

⁶⁸ Edirne'den yapağı getiren görevlilerin isimleri; Kırkilisa'dan zabıta Yakup, Edirne'den zabıta Süleyman, Baba-yı Atik'ten zabıta Mazlum, Edirne'den arabacı Hacı Ahmet, Edirne'den arabacı Turan şeklindedir. **BOA, HH.FSH., 4/40.**

⁶⁹ BOA, HH.FSH., 4/50, 29 Zilhicce 1279/17 Haziran 1863. Yapağı tedarik eden ve satın alan kurumlar arasındaki alışveriş bazı şartlara bağlı olarak gerçekleştirilmekteydi. Öncelikli olarak fabrika için gerekli olan yapağı tüccarlar arasında münakasa yöntemi ile belgelerde açık eksilme olarak da sıkça geçen yani talep edilen yapağıyı en düşük birim fiyattan veren tüccara yapağı ticareti ihale edilmekteydi. Ayrıca fabrikalarda imalatın kalitesini korumak amacıyla tüccarlardan alınan yapağının belli oranlarda zayıyatı olacağı bunun dışındaki yapağının istenilen niteliklere uygun olması gerektiği önemle vurgulanmıştır. Tüccarların ihale de üzerinde durdukları hususular ise, verdikleri yapağının bedellerini ne şekilde ve ne kadar süreyle finanse edebilecekleri idi. Feshane için gerekli olan Zifa-yı yapağısının temininde tüccarlar ile ilgili kurumlar arasında geçen müzakerelere dair bir kesitte; “*Feshâne-i Âmire için esmanî Silistre eyaleti emvalinden havaleten tesviye buyrulmak ve resm-i gümrüğü almayarak vakt-ü zamaniyle Feshâne-i Âmire'ye teslim kılınmak ve yüzde beş boz ve siyah olmak şartlarıyla birinci Zifa-yı yapağısının beyne'l-tüccar münakasa ettirilerek beher kıyyesinin kaç guruşa teslim olunabileceğinin... 26 Ramazan 1278 tarihiyle telgrafnamede muahharan dahi te'kid ve izbar buyrulmasından naşi keyfiyet derhak Köstence kaymakamlığı ile icab eden mahallere icab ve iktiza edenler meclise celb olunarak münakasa-i ihalesi tarafına gitmiş ise de burada... kabulüne talep bulunmayub fakat Köstence kaymakamı tarafından cevaben bi'l-vürud sureti leffen takdim-i pişgah telgrafname mütalaasından matlub buyrulan yapağının bahasına mahsuben beş yüz bin guruşu peşinen verilmek ve küsuru şeraiti muharrere üzere ita kılınmak şartıyla beher kıyyesini on buçuk guruşa teslim etmeğe Belçikalı tacir taahhüd edeceği iş'ar olunması ve bundan sonra burada dahi Rusya Devleti teb'asından bir tacir daha zuhur edüb bu dahi iş bu yüklerin bahası olan mebaliğin kontratoya rabt olduğu gün nısfı ve Haziran'ın yiğirmisinde iki yüz elli bin guruş ve Temmuz'un yiğirmisinde ve küsuru Ağustos gayetinde tamamen Feshâne-i Âmire'ye teslim olunmak üzere beher kıyyesinin on ve Tulça ve Köstence'de teslim olunur ise dokuz guruşa taahhüd edeceğini bi'l-beyan... Teb'a-i Devlet-i Aliyeden ve Tulça ahalisinden Marko dahi sekiz bin kıyyesi yıkanmış ve on bin kıyyesi yıkanmamış olarak yıkanmışın kıyyesi on ve yıkanmamışın kıyyesi sekiz guruşa Tulça'da teslim edeceğini ve eğerce kendüsüne beher okkada yiğirmişer semariye verilir ve akçesi peşinen ita kılınır ise küsur-u yapağın dahi fiyat-ı mezkûre ile tedarik ve itasını taahhüd edeceğini ifade eylemiş ise de yıkanmış dediği yapağısı muayene olunduk da kireçli olduğundan kabul olunmamış... bunlardan başka müteahhid dahi bulunmadığı cihetle merkulardan kangisinin taahhüdü rey-i devletlere tevafuk eyler ise ol-vechile icabının icrası...*” **BOA, HH.FSH., 4/50, 29 Zilhicce 1279 (17 Haziran 1863).**

Çiftliği'nde idare edilen ağnamdan, 1502 kıyye yapağı İstanbul'a aktarılmıştır.⁷⁰ Fabrikaya yapağı tedarikinde yerli ve yabancı tüccarların aktif olduğu ikinci dönem, 1866 ve sonrasını kapsamaktadır. Bu dönemde tüccarların yanı sıra Emlâk-ı Hümâyûn Çifliklerinden de yapağı alınmıştır. 1866-1874 arası Feshane'ye yapağı transfer eden kurumlar, yapağı miktarı ve değeri aşağıdaki tabloda detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 28:1866-1874 arası Feshane'ye yapağı tedarik eden kurumlar, yapağı türleri, miktar ve değerleri

Dönem	Yapağı Tedarik Kurumları	Yapağı Türü	Miktarı (Kıyye)	Değeri (Kuruş)
1866	Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü	Kirli saf	34429	378.719
	Tüccar Ali Efendi	-	1647	
	Mösyö İstavraki	Tathir kaba	14420,5	245.148
	Alibeyköy ve Ayamama Çiftlikleri	-	1705,5	14.496
	Kaza-i Erbaa Çiftlikâtı	Kaba kirli	678	6.108
1867	Tüccar İstavraki	Kaba kirli	20781	301.324
	Mösyö İzak Topuzyan	Tathir İspanya	15000	607.500
	Kapamacı oğlu Avanis ve İstavraki	Tathir İspanya ve Kirli Edirne	5000, 50000	907.500
	Baruh ve Boda Tüccarlar	Tathir ve kirli İspanya	75000	1.365.000
1868	Tüccar Yovanço	Kirli Edirne	110000	1.388.750
	Tüccar Tapşılı	Kirli Edirne	60000	742.500
	İngiltere Tüccarı ⁷¹	Kirli İspanya	10000	140.000
	Debbağ şirketi	Dobruca kirli kaba yapağı,	150000	-
	Petro oğlu Kirço	Kirli yapağı	60065	-
1869	Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü ve Mihaliç Çiftlikât-ı Şahâne	-	23507, 7703	-
	Ayamama Çiftliği	-	-	4.540
	İzmit Çiftlikât-ı Şahâne	-	-	6.000
1870	Ayazağa Çiftliği			3.000
	Tüccar Baruh	İspanya yapağısı		176.352,5
	Tüccar İskiliç	Kasapbaşı	-	15.000
	Tüccar Maryano	Tathir ince Moskov yapağısı	19000	494.000
	Tüccar Dimitraki	Kirli Dobruca yapağısı	100000	700000

⁷⁰ BOA, HH.FSH., 4/58, 15 Rebiülahir 1280 (29 Eylül 1863).

⁷¹ İngiliz tüccardan alınan 140.000 kuruş değerindeki yapağının değeri Edirne vilayeti emvalinden ödenmiştir. BOA, HH.FSH.,7/46, 17 Safer 1285 (9 Haziran 1868).

Dönem	Yapağı Tedarik Kurumları	Yapağı Türü	Miktarı (Kıyye)	Değeri (Kuruş)
1871	Mihaliç Çiftlikât-ı Şahâne	Çiftlik yapağısı	48063	
	Alembedros Çiftliği ⁷²	-	250	-
	Edirne tüccarı Tlaşniko ⁷³	Edirne yapağısı	50000	651.900
	Tüccar Kohen	Tathir ince Moskov yapağısı	39000	1.014.000
	Tüccar Todoroki	Kasapbaşı yapağı	96000	720.000
	Tüccar İstanco	Kasapbaşı yapağı	96000	720.000
1873	Tüccar Niko	Kirli Dobruca	10000	124.250
1874	Tüccar Baruh	Moskov yapağısı	17383	633.895
	Kasap esnafı Şükrü Efendi	Kirli Anadolu yapağısı	5000	40.000

Kaynak: BOA, HH.d., 387, 409; HH.FSH., 7/46; HH.FSH., 12/11.

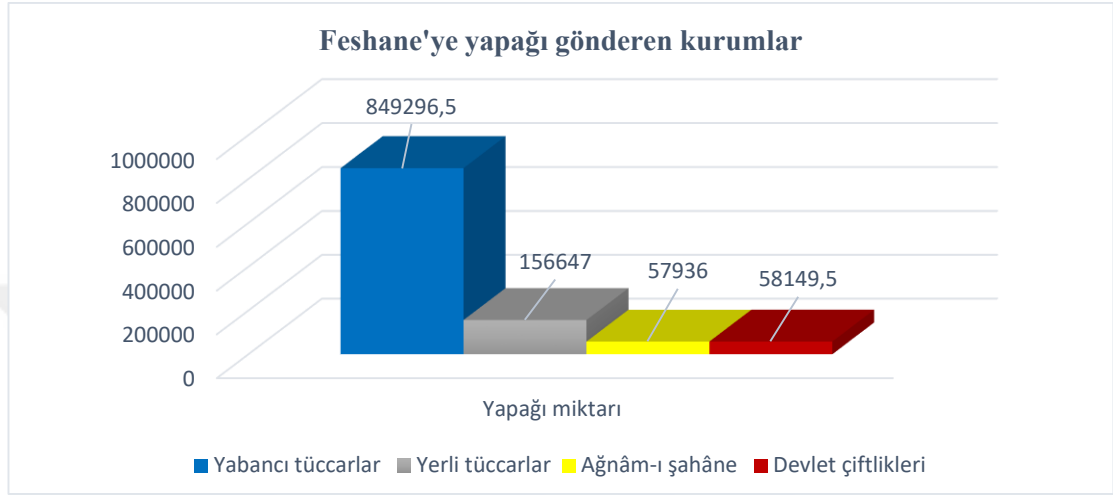
1866-1874 yıllarında tabloda da gösterildiği üzere, fabrikanın yapağı ihtiyacı başta yabancı tüccarlar olmak üzere yerli tüccarlar, Ağnâm-ı Şahâne Müdürlüğü ve Emlâk-ı Hümâyün Çiftlikleri gibi kurumlardan sağlanmıştır. Filibe’de bulunan ağnamın yapağısından yalnızca 1866 yılında 34429 kıyye alınmıştır. 1866 sonrası Hayrabolu ve Filibe taraflarında idare edilen ağnam, Mihaliç Çiftliği’ne getirilmiş ve burada idare edilmeye başlanmıştır. 1870 ve 1871 yıllarında Mihaliç Çiftliği’nde idare edilen Ağnâm-ı Şahâne’den sırasıyla 32955 kıyye ve 38183 kıyye yapağı hasılatı elde edilmiştir. 1866 ile 1874 arasında fabrikaya devlet çiftlikleri, Ağnâm-ı Şahâne, yerli ve yabancı tüccarlar olmak üzere dört kurum üzerinden yaklaşık 10.723.282,5 kuruş değerinde yapağı gönderilmiştir. Aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere, 1866-1874 yıllarında fabrikaya yapağı temin eden kurumlar içerisinde en yüksek pay %76 ile yabancı tüccarlara aittir. Devlet çiftlikleri, Ağnâm-ı Şahâne ve yerli tüccarın yapağı tedarikiindeki toplam payı %24’e tekabül etmektedir. Kurumlardan temin edilen toplam yapağı miktarı 1122029 kıyyedir. Bunun 57936 kıyyesi Ağnâm-ı Şahâne,

⁷² Çiftliğin Küçükçekmece civarlarında olduğu kaydedilmiştir. **BOA, HH.THR., 1228/2, 24 Şevval 1286 (27 Ocak 1870).**

⁷³ Feshâne-i Âmire için gerekli olan yapağı tedarikiinde ara masrafların neler olduğu ve maliyetlerin ne şekilde ve hangi kurumlar tarafından karşılanacağı önem arz etmektedir. Edirne vilayetinden Tüccar Tlaşnikoz’dan alınan 14430 kıyye yapağının değeri 15.873 kuruştur. Bu miktar yapağı Tekirdağ’ında bulunan Ermeni tacirleri aracılığı ile vapura yüklenerek Feshane Fabrikası’na sevk edilmekteydi. Tekirdağ gümrüğünden geçen 14430 kıyye Edirne yapağısının gümrük maliyeti 11.428 kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı tarihlerde aynı tüccarla yapılan sözleşme gereği fabrikaya gönderilen 43.244 kuruş değerindeki 4368 kıyye kirli yapağının rüsum bedeli 3.459 kuruş ve 120.553 kuruş değerindeki 140 balya/12177 kıyye kirli yapağının rüsum bedeli ise 9.644 kuruş olarak belirlenmiş olup, Hazine-i Hassa tarafından ödenmesi emri mazbata kaydında yer almıştır. **BOA, TS.MA.e., 1108/77, 19 Temmuz 1288 (31 Temmuz 1872).**

849296,5 kıyyesi yabancı tüccarlar, 156647 kıyyesi yerli tüccar ve Debbağ Şirketi ve 58149,5 kıyyesi çiftliklerden gelen yapağı miktarını göstermektedir.

Grafik 7: 1866-1874 arası Feshane'ye yapağı gönderen kurumlar ve yapağı miktarları (kıyye)

Kaynak: BOA, HH.d., 387, 409, HH.FSH., 7/46; HH.FSH., 12/11.

Kurumlardan fabrikaya gönderilen yapağının birim fiyatı incelendiğinde, birtakım farklılaşmalar olduğu görülmektedir. Mösyö İzak Topuzyan'dan alınan tathir İspanya yapağısının birim fiyatı 40 kuruştur. Kapamacı oğlu Avanis ve İstavraki tüccardan alınan tathir İspanya yapağısı birim fiyatı ise 46 kuruştur. Aynı tüccarlardan alınan kirli Edirne yapağısı fiyatı 13 kuruş iken, Yovanço ve Tapşılı'dan alınan kirli Edirne yapağısı 12 kuruş olarak hesaplanmıştır. Maryano, Kohen ve Baruh tüccarların üçü de aynı birim fiyat üzerinden fabrika ile sözleşme yapmış ve 26 kuruştan ince Moskov yapağısını vermişlerdir. Dimitraki tüccardan alınan kirli Dobruca yapağısı birim fiyatı 7 kuruştur. İstanco ve Todoroki tüccarlardan alınan kasapbaşı yapağısı fiyatı 7,5 kuruştur. Debbağ şirketinden kontrata bağlı alınan kirli kaba Dobruca yapağı 9 kuruş, kirli kaba Kasapbaşı yapağı 11,5 kuruş şeklinde belirlenmiştir. Yapağı birim fiyatlarının farklılaşmasındaki temel unsurlardan biri yapağının niteliğidir. Diğer ise, tüccar ve diğer kurumlar arasındaki rekabete bağlı fiyat oluşumudur. Nitekim kalitesine göre tathir İspanya yapağısı 40-46 kuruş bandıyla birinci sırada, tathir ince Moskov yapağısı 26 kuruş ile ikinci sırada, kirli Edirne yapağısı 12-13 kuruş ile üçüncü sırada, Kasapbaşı yapağısı 7,5-11,5 kuruş ile dördüncü sırada yer alırken, kirli Dobruca yapağısı 7-7,5 kuruş ile son sırada yer almaktadır. Fabrikada imalat için

tüccarlardan alınan yapağı bedelleri, vilayet mallarının havalesi yoluyla birazı nakit birazı taksitler halinde ödenmiştir.

Fabrika imalatı için tüccarlardan alınan yapağının, bedellerinin yanı sıra birim fiyatları ve niteliklerine dair tüm kriterler sözleşmelerle belirlenmekteydi. Nitekim birim fiyatı 7 kuruştan 100000 kıyye kirli Dobruca yapağısı tedarikiyle ilgili Hazine-i Hassa ile tüccar Dimitraki arasında yapılan sözleşme metninin içeriği şu şekildedir;⁷⁴ 1872 yılında Feshane imalatı için gerekli görünen 100000 kıyye Dobruca yapağısı için uygulanan yöntem münakasa (açık eksiltme) yöntemidir. Bu yöntemle tüccarlar arasından numunesine uygun olmak şartıyla en düşük birim fiyatı verene yapağı tedariki ihale edilecektir. Bu anlaşmada fabrikanın talebine uygun ve birim fiyatı 7 kuruş 27 paradan yapağı tedariki tüccar Dimitraki'ye ihale edilmiştir. Sözleşme metninde üzerinde durulan hususlardan biri, yapağının niteliğinin fabrika numunesine uygun olmasıdır. Bu uygunluk sağlandığında tüccar yapağuları Bahariye mahalline teslim edecektir. Teslim tarihinden sonra yapağı bedelleri Ankara ve Kastamonu vilayetlerinden havale edilecektir. Eğer yapağılar taksit tarihinden önce ulaşır ise taksit süresi gelinceye kadar herhangi bir faiz ödemesi yapılmayacaktır. Yapağının naklinde gümrük yerine kadar gümrük resmi hariç bütün masraflar tüccara ait olacaktır. Tüccar tarafından yapağının zamanında teslim edilmemesi durumunda fabrika için zarar meydana gelecek ve ilgili yapağının dışarıdan satın alınması zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bütün bu olumsuz durumların meydana getirdiği ek maliyetler tüccar tarafından karşılanacaktır.⁷⁵

Tüccarlar haricinde Hazine-i Hassa ile diğer tedarikçi kurumlar arasında imzalanan hammadde kontratlarında da yapağı birim fiyatı, niteliği ve ödemesine dair

⁷⁴ BOA, HH.d., 409.

⁷⁵ Fabrikanın ilk dönemlerine ait vesikalar incelendiğinde, bu dönemden itibaren yapağı tedarikinde tüccarların etkin rol oynadığı görülmektedir. Bu süreçte tüccarlardan yapağı talep edilmesinin en önemli sebebi, arzın talebi karşılaması noktasında yaşanan birtakım sıkıntılardır. Fransız kumpanyası tüccarı vasıtasıyla ek masraflar dahil yedi yüz elli bin kuruş değerinde yapağı tedarik edilmiştir. 1836 yılında fabrikada hammadde kıtlığına karşı Avusturya'dan ithal edilmesi düşünülen 20.000 kıyye yapağı Galata'da ikamet eden Avrupa beratlı tüccarlarından Apel ve Hermez aracılığı ile gerçekleştirilmiş ve bahsedilen yapağının Avusturya'nın Adriyatik denizindeki önemli limanlarından olan Trieste'den gemilere yüklenerik fabrika mahzenlerine getirilmesi planlanmıştır. 1842 senesi başlangıcında Apel, Hermez ve Mikail adlı tüccarlar aracılığı ile 25000 kıyye yapağının fabrikaya teslimi taahhüt edilmiştir. 1842 Nisan'ında da 40000 kıyyelik bir yapağı siparişi aynı tüccarlar aracılığı ile Avusturya'dan sipariş edilmiştir. **BOA, HH.d., 21523, 15606; HH.FSH., 1/10, 1/14; MAD.d., 9146; D.DRB.İ., 2/5, 2 Cemâziyelâhır 1252 (14 Eylül 1836).**

kriterler açıkça belirtilmiştir. Örneğin; Debbağ şirketi⁷⁶ ile Hazine-i Hassa arasında imzalanan sözleşmeye göre şirketten yapağı tedarik edildiğinde fabrika adına yetkili kurum Hazine-i Hassa Nezareti, şirket adına yetkili isim Derviş Hacı Mustafa Efendidir. Hazine-i Hassa Nezareti ve Hacı Mustafa Efendi arasında imzalanan kontrat beş maddeden oluşmaktadır.⁷⁷ Birinci madde: Yapağının türü ve miktarı ile ilgilidir. Fabrikaya Hacı Mustafa Efendi yüz elli bin kıyye miktarında Dobruca yapağısı satmıştır. İkinci madde: Yapağının niteliği ve birim fiyatı ile ilgilidir. Yüz elli bin kıyye Dobruca yapağısının yüzde elli beşinin beyaz ve temiz olması yüzde kırktan fazla yapağının boz ve siyah olmaması ayrıca içerisinde kum, çakıl, toprak gibi maddelerin bulunmaması gerekmektedir. Yapağının nakliye ve diğer bütün masrafları

⁷⁶ Debbağlık mesleği, Hz. Adem peygamberin emr-i Hak ile ilahi olarak öğrendiği ilk meslekler arasında yer almaktaydı. Debbağlık mesleği Hz. Adem'den diğer peygamberlere intikal etmiş ve nihayetinde Hz. Muhammed'e geçmiştir. Hz. Peygamber ise debbağlık mesleğini Ahi Evran'a öğretmiştir. Böylece Ahi Evran, Ahî ve fütüvvetin öncüsü ve debbağların piri olmuş ve 1206-1220 yılları arası Ahî felsefesine dayalı olarak Kayseri'de ilk debbağ esnaf birliğini kurmuştur. Ahmet Kala, **Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi Tedarik Sistemi-Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 223-225, 276. Ahi Evran tarafından kurulan bu birliğe dayalı yeni kümelenme üretim modeli Osmanlı Devleti tarafından geliştirilerek uygulanmıştır. Nitekim İstanbul'da Yedikule, Üsküdar ve Kasımpaşa gibi bölgelerde debbağ esnafı, birlik şeklinde organize edilerek deri imalatı gerçekleştirilmiştir. Ahmet Kala, **Debbağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.101-108. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, sanayi alanındaki değişimler lonca düzeninde üretim yapan küçük esnafı önemli ölçüde etkilemiştir. Açık bir piyasa haline gelen ve Avrupa malları karşısında rekabet edemeyen yerli üreticiler için birtakım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden birisi birlik şeklindeki imalatçıları, daha geniş bir organizasyonda toplu halde çalışmalarını sağlayacak kurumda birleştirmekti. Devlet tarafından bu amaç için Islah-ı Sanayi Komisyonu adıyla bir komisyon oluşturulmuştur. 1860'larda teşkil edilen komisyon yönetmeliğine göre, esnaflar herhangi bir kısıtlama olmaksızın hisseler alabilecekti. Şirket hisseleri halka da arz olunabilecekti. Komisyonun çalışmaya başlaması ile birlikte faaliyete geçen şirketler simkeşler, kumaşçılar, saraçlar, demirciler ve debbağlardı. Bu şirketler arasında diğerlerine göre daha uzun süre faaliyette bulunan Debbağ Şirketi'ydi. 1866 yılında on bin altın sermaye ile faaliyete başlayan şirket, bir yıllık çalışmaları neticesinde ortaklarına yarıdan fazla kâr payı dağıtarak sermayesini önemli ölçüde artırmıştır. Kübra Dinçer, "19. Yüzyıl Osmanlı Esnaf Birliklerini ve Mensubu İşyerlerini Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2016, s. 69-79. Deri imalatı ve satışı yapan Debbağ Şirketi'nin aynı zamanda Feshane'nin hammadde tedarikçilerinden olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, Osmanlı'da fabrika üretim kurumları ile esnaf şirketleri ve esnaf-sanayi birlikleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymada önem arz etmektedir. Feshane Fabrikası, Debbağ Şirketi haricinde fabrika ürünlerinin pazarlanması aşamasında fesçi, püskülcü ve serpuşçu esnafı ile de işbirliği yapmıştır. Nitekim İngiltere'de 1750'de başlayan fabrika üretimine dayalı sanayi devriminden sonra Osmanlı Devleti esnaf-sanayi birliklerine dayalı üretimle fabrikaya dayalı üretimi önemli ölçüde ilişkilendirmiştir. Ahmet Kala, "ana sanayi- yan sanayi" ilişkisine dayalı bu sanayileşme modelinin dünyada ilk kez Osmanlılar tarafından başarıldığını ifade etmektedir. Ancak yeni sanayileşme modeli teknolojiye uyarlanamadığından bu modelden üretim avantajı elde edilememiştir. 1860'larda Almanya ana sanayi yan sanayi modeline teknolojiyi de uygulamış ve böylece maliyetleri düşürmüş ve diğer sanayileşmiş Avrupa ülkelerini geride bırakarak dünya pazarlarına hakim olmayı başarmıştır. Ahmet Kala, **Sanayi Devriminin Üç Evresi Yeni Dünya-Yeni İktisat-Yeni Türkiye...**, s. 78-79, 252-254.

⁷⁷ BOA, HH.d., 47; HH.FSH., 8/1, 22 Safer 1286 (3 Haziran 1869).

şirkete ait olacaktır. Yapağının değeri üzerine bu masrafların eklenmesiyle yapağının birim fiyatı dokuz kuruş dört para olarak belirlenmiştir. Şirket, kontrat tarihinden itibaren iki buçuk ayda belli miktarlarda yapağıyı fabrikanın Bahariye’de bulunan temizleme ünitesine teslim edecektir. Üçüncü madde: Gümrük vergisinin ödenmesi üzerinedir. Bahariye mahalline deniz yoluyla nakledilecek yapağların gümrüğü, şirket tarafından ödenecektir. Şirket, gümrük ve eda tezkeresi ibrazına mecbur olacaktır. Dördüncü madde: Yapağı ödemesinin hangi kurum tarafından yapılacağına dairdir. Şirket tarafından tedarik edilen yapağının bedeli, Feshane memuruna bildirilecek ve memur ilgili bedeli Hazine-i Hassaya ibraz edecektir. Memurun ibrazından itibaren otuz bir gün içinde metelik olarak Hazine-i Hassa tarafından ödeme yapılacaktır. Beşinci madde: Şirketin sorumlulukları ile ilgili hükümleri içermektedir. Yapağının tamamı veya bir miktarı iki buçuk ay zarfında teslim edilmelidir. Ve teslim edilecek yapağının cinsi numunesine uygun olmalıdır. Bu kriterlere uyulmaması halinde tüm zarar şirkete ait olacaktır.

Debbağ Şirketi ile Hazine-i Hassa Nezareti arasında imzalanan beş maddelik sözleşmede, şirket tarafından verilecek yapağının fiyatı, miktarı ve niteliği, sözleşme tarihinden itibaren ne kadar sürede teslim edilmesi gerektiği, nereye götürüleceği ve bu süreçte gümrük ve diğer maliyetlerin taraflardan kime ait olacağı, yapağı bedelinin kim tarafından ve ne şekilde ödeneceği gibi tarafların hak ve sorumlulukları açıkça belirtilmiştir.

2.7. Çiftlikler ve Avrupa Yün Şirketleri

1857-1873 arası dönemde Feshane ve Çuka Fabrikası’na hammadde temininde yabancı ve gayrimüslim tüccarların aktif olduğu görülmektedir. 1873-1874’den sonra fabrika, yapağını tüccarlardan ziyade devlete bağlı çiftlikler ağnamından ve fabrika ağnamından almıştır. Dönemlere göre fabrikanın hammadde tedarik kurumlarındaki değişim, uluslararası arenada meydana gelen olayların etkisinden kaynaklanmaktadır. Nitekim 1873 yılı dünya için mali kriz dönemidir. Yaklaşık 1840 yılından 1873 yılına kadar Avrupa ve Osmanlı Devleti’nin karşılıklı olarak ihracat ve ithalat kalemlerinde

önemli artış izlenmektedir. 1873 yılındaki krizle birlikte bu değişkenlerde önemli azalışlar meydana gelmiştir. Bu dönem, küresel koşullarda şekillenen dünya ekonomi sisteminin dayandığı argümana⁷⁸ bağlı olarak durma yaşamıştır. Yaklaşık yirmi yıl kadar süren bu durgunluk, 1898-1914 arası farklı aktörlerinde (Almanya) sistemde var olmasıyla beraber yeniden yükselişe geçmiştir. Ancak, bu dönemde de İngiltere Osmanlı ile ticarete öncü aktör olmaya devam etmiştir. Peki, 1873'te merkez ülkelerde yaşanan mali bunalımın Osmanlı İmparatorluğu için sonuçları neler olmuştur? Bu olağanüstü halin devlet için iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi, bu krizle birlikte uluslararası finans merkezlerinden gelen sermaye akışı kesintiye uğramıştır. Bu durum borçla kendini ayakta tutan devletin sendelemesine yol açmıştır. Ayrıca önceki dönemler alınan borçlarında ödenememesi, devletin mali bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. İkincisi, imparatorluğun sanayisi ve sanayi kurumları üzerinde daha fazla tesir göstermiştir. Dış ticaret politikası üzerinden görülen bu etkiyle, ihracat ve ithalat hacminde azalmalar yaşanmıştır.⁷⁹ İçeride kapanışa doğru giden bu süreçte, Feshane ve Çuka Fabrikası yapağını kendi iç piyasası olan çiftlikler üzerinden temin etme yoluna gitmiştir. Ayrıca 1873-1878 yılları arasında İmparatorluk üzerinde siyasî, toplumsal ve iktisadî birçok unsurun etkisi söz konusudur. 1873-1874 yıllarında Anadolu'da görülen kıtlık, Amerikan buğdayının dünya pazarlarına girmesi, 1875-1876 arası devletin malî iflası, 1876 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ve 1877-78 yılında Osmanlı-Rus Savaşı bunlardan bazılarıdır.

1877-78 Rus harbi, tüccarlar tarafından dışarıdan getirilen yapağı ve teknik alet transferinde önemli engel oluşturmuştur. Fabrikada üretilen feslerin daha kaliteli olabilmesi için İspanya yapağına bir miktar Saksonya yapağısı karıştırılması tecrübe edilmiştir. Ancak fabrikanın sekiz bin kıyye Saksonya yapağısı talebi, muharebeden dolayı tüccara mani olmuş ve getirilememiştir.⁸⁰

⁷⁸ Bu argüman, serbest dış ticaret / piyasa ekonomi sistemidir.

⁷⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 125-136.

⁸⁰ Yine bu dönemde askeri ve sivil piyasaya yönelik imal edilen feslerin hem kaliteli ve hem de daha kârlı olabilmesi için yani bir fes üzerinden daha fazla kâr elde edilebilmesi için Mösyö Teridön aracılığıyla Avrupa'ya dört adet asabe çarhı sipariş edilmiş ancak muharebeden dolayı bu talep askıda kalmıştır. **BOA, HH.FSH. 9/135.**

Kuruluş döneminden itibaren Feshane Fabrikası'na çiftliklerden gerekli yapağı tedarik edilmiştir. Fabrikaya, Ağnâm-ı Şahâne yapağısının yanı sıra Valide Sultan Çiftliği, Mustafa Reşit Paşa Çiftliği ve Ortaköy'de bulunan Balmumcu Çiftliği'nden İspanya yapağısı verilmiştir.⁸¹ İlerleyen dönem Mihaliç, Alibeyköy, Ayamama, Kaza-i Erbaa, Ayazağa, Çavuşbaşı,⁸² İzmit ve Balaban Çiftliklerinden de yapağı transfer edilmiştir. Bu çiftliklerden özellikle Mihaliç Çiftliği yapağı tedarikinde daha aktiftir. 1846'da Mihaliç'te kurulan⁸³ bu çiftliğin en önemli uğraş alanı hayvancılık olmuştur. Çiftlikte, hayvan yetiştiriciliği yapılmış ve en önemli gelir kalemlerini de hayvan ve yapağı satışları oluşturmuştur.⁸⁴ Fabrikaların yapağıyı ihtiyacını karşılamak, çiftliğin kuruluş ve uğraş alanını belirlemiştir. 1866 sonrası Feshane'ye ait ağnamın bu çiftliğe aktarılması ve buradan idare edilmesi çiftlik ile fabrika arasındaki faaliyetleri yoğunlaştırmıştır. Bu çiftlikten fabrikaya, çiftliğin hem kendi ağnam yapağısı hem de fabrika ağnamının yapağısı aktarılmıştır. 1858-1862 arası kırk aylık sürede Mihaliç Çiftliği'nden fabrikaya 1502 kıyye Merinos yapağısı, İzmit Çuka Fabrikası'na ise, merinos, melez ve parlak olmak üzere 70616 kıyye yapağı gönderilmiştir.⁸⁵ Mihaliç Çiftliği İdaresi'nde bulunan ve Feshane'ye ait ağnamdan elde edilen yapağıdan, fabrikaya gönderilen yapağı miktarları tabloda gösterilmiştir.⁸⁶

⁸¹ BOA, HH.d., 14058.

⁸² Çavuşbaşı Çiftliği için bkz. Ertuğrul Çam, "19. Yüzyılda İstanbul Çiftlikleri: Hekimbaşı, Çavuşbaşı, Alemdağ Örnekleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.

⁸³ BOA, HH.d., 616.

⁸⁴ Çiftlikten fabrikaya ilk olarak 1858 yılında yapağı gelmiştir. Bu bilgiye Feshane Fabrikası kayıtları üzerinden gidildiğinde ulaşılmaktadır. Mihaliç Çiftliği kayıtları incelenmemiştir. Ancak Mihaliç Çiftliği bir doktora çalışmasına konu olmuştur. Bu çalışmada çiftlik yapağısının hangi kurumlara ne miktarlarda verildiğine dair detaylı bir veri seti kullanılmamıştır. Mihaliç Çiftliği için bkz. Necmi Odabaşı, "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayunu ve İdaresi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014, s. 143-146.

⁸⁵ BOA, HH.İ., 38/2, 11 Muharrem 1280 (28 Haziran 1863).

⁸⁶ Tabloda gösterilen veriler Hazine-i Hassa-i Şahane İdaresi'nde ve Hüdavendigar vilayetinde olan Mihaliç Çiftliği'nin Maliye Hazinesi'ne devir teslim tarihi olan 11 Kasım 1876 tarihi öncesinde müdür Mustafa Efendi tarafından idare edilen dönemde fabrikaya gönderilen yapağı değerleridir.

Tablo 29: 1872-1875 arası Mihaliç'te bulunan Feshane ağnamından gönderilen yapağı miktarı ve değerleri (kıyye/kuruş)

Dönem	Yapağı Miktarı (Kıyye/Balya)		Değeri
	Kıyye	Balya	
13.11.1872-11.11.1873	37065	426	370.650
13.11.1873-11.11.1874	28888	341	317.768
13.11.1874-11.11.1875	22674	215	249.414
Toplam	88627	982	982.832

Kaynak: BOA, HH.d., 13624.

Mihaliç Çiftliği'nden Feshane'ye 982.832 kuruş değerinde ve toplamda 88627 kıyye fabrika ağnam yapağısı gönderilmiştir. İlk iki yıl yapağılar doğrudan fabrikaya gönderilmişken, 1874-1875 yılında yapağılar çiftlikten direkt İzmit Dinkhanesi'ne aktarılmıştır.⁸⁷

Çiftliklerle fabrika arasındaki alışverişte aktif olan kurumlar; Hazine-i Hassa Nezareti, Seraskerlik ve Fabrika-i Hümayunlar Komisyonu'dur. Çiftliklerden yapağı tedariki, adı geçen kurumlar arasındaki yazışmalarla sağlanmıştır. Bu süreç şu şekilde işlemektedir; Mihaliç Çiftliği Müdürlüğü'nden Hazine-i Hassa Nezareti'ne, çiftlik ağnamından hasıl olan ve fabrikaya gönderilecek yapağı miktarını bildiren bir tezkere gönderilmektedir. Fabrika-i Hümayunlar Komisyonu'da nezarete çiftliklerden talep ettiği yapağı miktarını bildirmektedir. Nezaret, fabrikanın talebini çiftlik müdürlerine haber vermektedir. Çiftlik müdürleri de nezarete, telgrafname ile gönderilecek olan yapağının kimler aracılığıyla ne kadar sürede geleceğini bildirmektedir. Bu sistemle, 1887-1902 arası fabrikaya çiftlikler üzerinden yapağı transfer edilmiştir.

1887 yılında Mihaliç Çiftliği ile Feshane arasındaki müzayede neticesinde, fabrikaya birim fiyatı yedi kuruştan 2945 kıyye yapağı gönderilmiştir.⁸⁸ 1891 yılında da on iki kuruştan 22122,5 kıyye yapağı gönderilmiştir. Bahsi geçen miktar yapağının değerinin Nizamiye Hazinesi tarafından karşılanması, Hazine-i Hassa-i Şahane tarafından Seraskerlik'e bildirilmiştir.⁸⁹ 1893 yılında fabrikaya hem Mihaliç ve Safra Çiftlikleri'ne ait has yapağı hem de Mihaliç Çiftliği'nde idare edilen Ağnâm-ı Şahâne

⁸⁷ BOA, HH.d., 13624.

⁸⁸ BOA, ML.EEM., 88/81, 8 Cemaziyelevvel 1304 (2 Şubat 1887). 7 Kasım 1886 tarihli telgrafnamede, Mihaliç Çiftliği'nden Cebel-i Keşişte bulunan ağnamın son kırkımdan gönderilen tahminen iki bin küsur kıyye yapağının Feshane'de üretilen elbiseler için pek uygun olmadığından satın alınamayacağı fabrika yetkilileri tarafından bildirilmektedir.

⁸⁹ BOA, ML.EEM., 130/40, 2 Safer 1308 (17 Eylül 1890).

yapağısı gönderilmiştir. Mihaliç Çiftliği ağnamından 14565 kıyye ve çiftlikte bulunan fabrikaya ait ağnamdan ise 1964 kıyye olmak üzere toplamda 16529 kıyye yapağı gönderilmiştir.⁹⁰ 1894 yılında Mihaliç Çiftliği ağnamından elde edilen 1904 kıyye saf yapağı gönderilmiştir.⁹¹ 1894 yılında Safra Çiftliği'nden birim fiyatı altı kuruştan 679 kıyye yapağı verilmiştir.⁹² 1894 yılı Mihaliç Çiftliği'nden Feshane'ye birim fiyatları altı kuruştan sırasıyla 15751 kıyye ve 19069 kıyye yapağı gönderilmiştir.⁹³

1895 yılında Ayamama/Safra Çiftliği'nden birim fiyatı altı kuruştan safi 545 kıyye yapağı gönderilmiştir. 1895 yılında Cebel-i Keşiş Dağı ağnamının ikinci kırkımından elde edilen kırk bir çuval içinde dört bin iki yüz doksan altı kıyye kuzu yünü ve otuz sekiz çuval içinde dört bin yüz kırk beş kıyye koyunyünü bulunmaktadır. Nizamiye Hazinesi tarafından ödemesi yapılan yetmiş dokuz çuval yapağı fabrikaya teslim edilmiştir.⁹⁴ Aynı dönemde Mihaliç Çiftliği'nden tedarik edilen yapağının miktarları verilmese de iki yüz doksan dört kuruş, yüz otuz bir kuruş ve yüz elli altı kuruş nakliye masrafı tutarlarından üç defa fabrikaya yapağı gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁰ BOA, ML.EEM., 180/32, 23 Cemaziyelevvel 1311 (2 Aralık 1893).

⁹¹ BOA, ML.EEM., 196/63, 8 Rebiülahir 1312 (9 Ekim 1894).

⁹² BOA, ML.EEM., 21 Receb 1312 (18 Ocak 1895).

⁹³ 1894 yılında Mihaliç Çiftliği İdaresi'nden Seraskerlik'e tezkere gönderilmiştir. Bu tezkere ilgili makam tarafından mütalaa edilmiş ve buna karşı yazılan cevapta, Fabrika-i Hümayunların çiftlik yapağısına ihtiyaç duyduğu ancak gönderilecek yapağı fiyatının araştırılması ve uygun bir şekilde belirlenmesi ve ayrıca yapağının niteliklerini incelemek üzere numunesinin gönderilmesi talebi de çiftlik idaresine yazılmıştır. Mihaliç İdaresi'nden Seraskerlik talebine karşı yazılan kayıta; "...üç yüz on senesi ağnam-ı seniye'nin kırkımından hasıl olan ve suret-i sevki 8 Mayıs 1310 tarih ve otuz iki numaralı arzname-i çakeranemizle arz ve istizan olunan yapağılardan bir çuval derununda altı kıyye yapağı numune olarak koruyucu Mehmed onbaşıya teslimen irsal... fiyat bahsine gelince bu cins yapağı şimdiye kadar buraca fûruht edilmeyüb Feshâne-i Âmire'ye gönderilmekte ise de yerli Rumeli ağnamı yapağılarının buraca yedi sekiz guruşla alınub satılmakta olmasına nazaran Ağnâm-ı Şahâne yapağısının inceliği ve nefaseti cihetle on iki guruş kadar değeri olduğunun cevaben arz ve beyanına... tezkere-i seraskeri de fiyat için bir sarahat bulunmamasına mebni tahkikat-ı icra ettirildik de marü'z-zikr yapağının beher kıyye-i atikine lira yüz guruş hesabıyla altı guruşa taleb bulunmuş ve bunun bir miktar tezyidi dahi muhtemel bulunduğu ve geçen sene Bab-ı seraskerileri mezkûr yapağının beher cedit kıyyesini altı guruş otuz yedi santime kabul eylediği halde bu kere vukubulan... bu sene yapağı kontratosunda fiyatı dört guruş otuz yedi buçuk santim olub bu miktar bedelle kabul olunacağı anlaşılmış ise de tüccarın el-yevm vermekte olduğu fiyattan dün bulunduğu ve Ağnâm-ı Şahâne yapağısının inceliği ve nefaseti cihetiyle diğer yapağılara kıyas olunamayacağına mebni fiyat-ı sabıkasıyla kabul olunduğu halde mahallerinden celb ile Feshâne-i Âmire'ye teslim olunacağı hakkında..." şeklinde Seraskerlik'e açıklama yapılmıştır. **BOA, ML.EEM., 211/64, 24 Muharrem 1313 (17 Temmuz 1895).**

⁹⁴ BOA, ML.EEM., 221/28, 4 Cemâziyelâhır 1313 (22 Kasım 1895).

1897’de Çavuşbaşı Çiftliği ağnamından birim fiyatı altı kuruştan 546 kıyye⁹⁵ aynı yıl Ayamama/Safra Çiftliği ağnamından birim fiyatı altı kuruştan 514,5 kıyye kirli yapağı fabrikaya teslim edilmiştir. 3 Ağustos 1898’de 146 harar(çuval), 23 Ağustos 1898’de 37 harar ve 20 Eylül 1898’de 88 harar yapağı Mihaliç Çiftliği’nden fabrikaya verilmiştir. 1899 yılında İzmit ve Balaban Çiftlikleri ağnamından elde edilen 1300 kıyye saf yapağı fabrikaya gönderilmiştir. Bu miktar yapağının birim fiyatı altı kuruştan toplam bedeli olan sekiz bin iki yüz seksen yedi buçuk kuruşun Nizamiye Hazinesinden verilmesi için Emlâk-ı Hümâyûn Müdürü tarafından Seraskerlik’e tezkere yazılmıştır.⁹⁶

1899 yılında Mihaliç Çiftliği İdaresi’nde bulunan Ağnâm-ı Şahâne’den elde edilen 18972 kıyye yapağının birim fiyatı altı kuruş otuz yedi santimden toplam değeri yüz on sekiz bin iki yüz kırk dokuz kuruş olarak hesaplanmıştır. Aynı yıl içinde yine Mihaliç Çiftliği’nden aynı birim fiyattan 992 kıyye yapağı fabrikaya verilmiştir. 1900 yılında Cebel-i Keşişte bulunan Ağnâm-ı Şahâne yapağısı kırkımından 5263 kıyye kuzu yapağısı ve 5370 kıyye koyun yapağısı olmak üzere toplam 10633 kıyye yapağı Mudanya’dan kalkan Plevne vapuruyla İstanbul’a nakledilmiştir. Aynı çiftlikten 8 Haziran 1901 tarihinde yüz yetmiş dokuz çuval ağnam yapağısı, 10 Ekim 1901’de doksan yedi çuval çiftlik mahsulü yapağı gönderilmiştir. 1902 tarihinde Mihaliç Çiftliği’nden fabrikaya Ağnâm-ı Şahâne’nin ikinci kırkımından dört bin üç yüz kırk iki kıyye yapağı verilmiştir.⁹⁷ Özetlemek gerekirse 1887-1902 yılları arası beş kurum üzerinden yapağı tedariki sağlanmıştır. Bu kurumlar şu şekilde sıralanmaktadır;

- Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu kendi ağnamından
- Mihaliç’te bulunan Feshane Fabrikası ağnamından
- Çavuşbaşı Çiftlikât-ı Hümâyûnu
- Ayamama/Safra Çiftlikât-ı Hümâyûnu
- İzmit/Balaban Çiftlikât-ı Hümâyûnu

Feshâne-i Âmire İdaresi’nin askeriyeğe geçmesi sonrasında yapağı temininde aktif olan kurumlar devlete ait çiftliklerdir. 1890 sonrası ise, hammadde kıtlığına karşı

⁹⁵ BOA, ML.EEM., 268/15, 23 Rebiülahir 1312 (24 Ekim 1897).

⁹⁶ BOA, ML.EEM., 319/2, 4 Cemâziyelâhır 1317 (10 Eylül 1899).

⁹⁷ BOA, ML.EEM., 430/4, 21 Şevval 1320 (21 Ocak 1903).

ve imalatla nitelikli hammadde kullanımı için Osmanlı vilayetleri ve Avrupa piyasalarından yapağı tedarik edilmeye çalışılmıştır. 1894'te Fabrika-i Hümâyunlar Meclisi ile Londra Sefareti arasındaki yazışmalar, Feshane için Londra'da imal edilen *alpaca*⁹⁸ wool olarak da bilinen bir yün talep edildiğini göstermektedir. İstanbul'dan istenilen alpaka yapağısının; “...boz beyaz siyah ve kahve renklerden olarak birinci nev' alpaka yapağına lüzum görüldüğü...”⁹⁹ şeklinde özellikleri belirtilmiştir. Ekim 1894 tarihinde fabrika meclisinden gönderilen yazıya, 21 Kasım 1894'de Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa tarafından cevap verilmiştir. Paşa, talep edilen alpaka cinsi yapağının birim fiyat araştırması için İngiltere'de yün muamelesi ile işgal eden George Holden & Sons, Bath Mills Lockwood Huddersfield'de Lodge & Sons, Kaye & Crowthen, Louo & Co Limited ve Northern Counties Wool Sales-Whitwell Hargreaves & Co Kendal şirketi ile görüşmeler yapmıştır. Bu şirketler arasından Whitwell Hargreaves ve ortakları, Lodge & Sons ve Kaye & Crowthen şirketinden aldığı yün numunelerini İstanbul'a göndermiştir.¹⁰⁰

1898-1900 arası fabrikaların yoğun bir şekilde yapağıya ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir.¹⁰¹ Feshane'de yaşanan bu hammadde ihtiyacı aynı zamanda İzmit ve Bez Fabrikası'nda da görülmektedir. Bu süreçte Bağdat, Aydın, Halep, Trabzon, Hüdavendigar, Konya, Suriye, Beyrut, Yanya, Diyarbekir vilayetleri ile Kudüs mutasarrıflığına telgraf çekilerek yapağı istenmiştir. Ancak vilayetlerden bu konuda olumlu yanıt alınamamıştır. Bağdat vilayetinden elli bin kıyye yapağı talep edilmiş

⁹⁸ İnce bir yün türüdür.

⁹⁹ BOA, HR.SFR.3., 421/15, 22 Cemaziyelevvel 1312(21 Kasım 1894).

¹⁰⁰ Feshâne-i Âmire'de imalata sarf edilen malzemeler içerisinde kullanılan yapağının birim fiyatı, miktarı ve hangi tür yapağı kullanıldığına dair kayıtlar Hazine-i Hassa fonundaki defterler içerisinde yer almaktadır. Bu defter kayıtları fabrikanın askeri idareye devrine kadardır. Örneğin; 1876 sonrasına tarihlenen evraklar içerisinde BOA, HR.SFR.3. fonuna bağlı evraklarda alpaka yünü geçmektedir. Ancak bu yünün Londra'dan getirildiği ve fabrika imalatında kullanıldığı ve çıkan ürünlerin niteliğine dair bilgilere ulaşamamıştır.

¹⁰¹ İhtiyaç duyulan yapağının tedarik edilememesi durumunda ortaya çıkacak olumsuz sonuçlar Seraskeri Mektubi Kalemi tarafından Babîâli, İslahat-ı Maliye Komisyonu ve Maliye Nezareti'ne yazılan kayıta şu şekilde sıralanmaktadır; İkinci, üçüncü ve dördüncü Ordu-yı Hümayunlardan acil olarak fazla miktarda çuka ve aba talebi olduğu ancak, Feshane ve İzmit fabrikalarındaki yapağı miktarının bunu karşılamaya yetmeyeceği bilgisi verilmektedir. Eğer yapağı tedariği sağlanmazsa, fabrikaların imalatlarını sonlandıracağı ve bu kurumlarda istihdam edilen yaklaşık iki bin sekiz yüz amelenin de işsiz kalacağı belirtilmiştir. Ayrıca Fabrika-i Hümâyunların imalatlarını durdurması neticesinde askeri elbise ihtiyacı için gerekli bir milyon iki yüz bin metre çukunun dış piyasadan satın alım sürecinin başlayacağı ifade edilmiştir. **BOA, Y.PRK.ASK.,146/51, 27 Cemaziyelevvel 1316 (13 Ekim 1898).**

ancak vilayet, bu yapağının imalata elverişli olmadığını sebep göstererek gönderilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁰² Yanya vilayetinin yapağı talebine cevabı, yapağının henüz düzenlenemediği, bu yüzden gönderilemeyeceği şeklindedir.¹⁰³

Yapağı tedarikiyle ilgili bu dönem yaşanan bir diğer problem, tüccarlar aracılığıyla vilayetlerden getirilen yapağı bedellerinin fabrika tarafından ödenmemesidir. 13 Aralık 1898 tarihli Halep'ten İstanbul'a yazılan tahrirat kaydı birtakım bilgiler vermektedir. Vesikada; Antaki ve Münşi adlı iki tüccar Feshane'ye yapağı verdiklerini ancak, kendilerine ödemelerinin yapılmadığını belirtmişlerdir. Yapağı bedellerinin ödenmemesi durumunda, tüccarlarla fabrika arasında yapılan sözleşmelerin feshedileceği belirtilmiştir.¹⁰⁴

¹⁰² BOA, BEO., 1272/95361, 14 Şevval 1316 (25 Şubat 1899).

¹⁰³ BOA, BEO., 1552/116399, 27 Cemaziyelevvel 1318 (22 Eylül 1900). “...İzmid bez fabrikalarıyla Feshane’ce vilayetlerden istenilen yapağının gönderilmemesi cihetiyle bir iki güne kadar tatil-i imalat olunması zaruri bulunduğu... asakir-i şahanenin melbusatı olan kâffe-i ihtiyacatı harice müracaata hacet kalmadığından tebeyyün kılınmış olmasına nazaran tatil edilmesi asla olmayacağından muktezi yapağının serian celbi...” BOA, BEO., 1549/116155, 20 Cemaziyelevvel 1318 (15 Eylül 1900).

¹⁰⁴ BOA, BEO., 1593/119460, 29 Receb 1318 (22 Kasım 1900).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FESHANE-İ AMİRE YAN SANAYİSİ: ÇUKA FABRİKASI

Ana sanayinin idari kadrosuna bağlı olarak, farklı bir mekânda farklı teknoloji ve kendine özgü işgücü ile faaliyet gösteren kurum yan sanayi olarak adlandırılır. Bu doğrultuda, Feshane Fabrikası'na bağlı yan sanayi girişimleri meydana getirilmiştir. Feshane'ye bağlı yan sanayi girişimlerinden kimisi uygulamaya geçirilmişken, kimisi deneme aşamasında son bulmuştur. Nitekim Çuka Fabrikası Feshane'nin önemli bir yan sanayisi olup, uzun süre faaliyette kalmıştır. İplik fabrikası ise bir girişim olarak kalmış ve faaliyete geçememiştir. Bu bölümde Çuka Fabrikası'nın kendine özgü işleyişi ele alınmış ve aynı zamanda fabrikanın ana sanayi ile ilişkileri üzerinde durulmuştur.

3.1. Osmanlı Yünlü Sanayisi ve Çuka İmalatına Yönelik Girişimler

Sanayi öncesi dönemde Osmanlı ordusunu oluşturan kapıkulu askerleri ve yeniçerilerin kıyafetleri yünlü bir kumaş olan çukadan üretilmekteydi. İnce sık dokunmuş tüysüz yün kumaş türü olan çuka imali birkaç aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşama yapağı temini ve işlenmesi aşamasıydı. İkinci aşamada işlenilen yapağı iplik haline getirilir, çile yapılır ve boyanırdı. Son aşamada yünlü kumaşlar dokunurdu.¹ Kullanılan kumaşlar içerisinde çukadan daha kaliteli bir başka yünlü kumaş türü softu. Üretim merkezi Ankara olan sof'un pazarı, askeri kesimden ziyade yurtiçindeki üst tabakanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Bunun yanı sıra önemli miktarlarda sof dış pazarlara da satılmaktaydı.²

¹ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969, s.82.

² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.132-137.

16. yüzyıl öncesinde, Osmanlı yünlü ihtiyacının önemli bir kısmı İtalyan yünlüleri ve Floransa y nl lerinden karşılanmaktaydı. Yalnız bu ülkelerden değil, Avrupa'dan gelen ticaret gemileri bölgede bulunan diğer ülkelerin y nl  mamullerini de İstanbul'a getirmekteydi.³ Bu durum ilerleyen dönemlerde devam etmekle birlikte, pazara yeni bir aktör olarak Venedik dahil oldu. Venedik 16. yüzyılın yarısından itibaren hem kendi mallarının ticaretini hem de diğer Avrupa  lkelerinin y nl  ticaretini yapmaktaydı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren dünya ticaretinde önemli bölgesel değişimler meydana gelmiş ve ticaret Doğu Akdeniz'den Atlantik'e kaymıştır.⁴ Böylelikle İngiltere ve Hollanda dünya ticaretinde daha aktif rol almaya başlamıştır.⁵ Dolayısıyla 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Venedik'in Doğu Akdeniz ticaretindeki önemi azalmıştır.⁶ Bu yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin dünya

³ Robert Anhegger, Halil İnalçık, **Kânûnnâme-i Sult ni Ber M ceb-i örf-i Osmani: II. Mehmed ve II. Bayezid Devrine Ait Yasakn me ve K n nn meler**, Ankara, TTK Basımevi, 1956, s. 56-58. Ortaçağ Avrupası'nda özellikle İtalya y nl  kumaşlarda üstünlük sağlamıştı. İtalya'da imal edilen y nl  kumaşların ihracı Türkiye, İran ve Asya'ya kadar yapılmaktaydı. Buna karşılık Avrupa'nın Doğu'dan aldığı ürünler ipekli, kadife, saten, kemhalar ve ince pamuklu kumaşlardı. Avrupa'nın doğudan aldığı y nl ler arasında yalnızca halı ve sof kumaşı vardı. Halil İnalçık, **Türkiye Tekstil Tarihi,  zerine Araştırmalar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 13.

⁴ Akdeniz'deki bu ticari alışverişin 1000-1200 yılları arası Anadolu'da yaşanan gelişmelerle önemli ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim Anadolu'da Selçukluların inşa ettiği Çin'den Ortadoğu'ya, Akdeniz'e, Karadeniz'e, Anadolu'ya ve Avrupa sınırlarına kadar uzanan İpekyolu şehirleri'nde tarım ve sanayiye dayalı üretim ve kervan ticaret ağının oluşumu 1000-1200 yılları arası tamamlanmıştır. Bu gelişmeyle Akdeniz ticareti canlanmış ve Avrupa devletleri de bu sürece dahil olmuştur. İpekyolu ticaret ağının kurulmasıyla Avrupa tüccarının ticaretteki payı önemli  l de artmış oldu. Selçukluların kurduğu ve geliştirdiği İpekyolu şehirleri ticaret ağında, Akdeniz Avrupası  vre pozisyonunda olmuştur. Bu ticari aę üzerinde Anadolu'da başlayan esnaf birliklerine dayalı kümelenmiş sanayi üretim kurumu aynı şekilde İtalya şehir devletlerinde de kurulmaya başlanmış ve böylece Anadolu Sanayi Devrimi Avrupa Akdeniz'ine de ulaşmıştır. Anadolu'da ilk olarak esnaf-sanayi birlikleri şeklindeki kümelenmiş sanayi üretim kurumları Ahi Evran tarafından Kayseri'de kurulmuştu. Sonrası dönemde Avrupa'da İtalya şehir devletlerinde lonca olarak ifade edilen esnaf-sanayi birlikleri kurulmuş ve 17. yüzyıl ortalarına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemden itibaren Akdeniz canlılığını yitirmeye başlamış ve ticaret, Akdeniz'den Batı ve Kuzey Avrupa'ya kaymıştır. Burada da İngilizler esnaf- sanayi birlikleri şeklindeki kümelenerek sanayi üretimini, 1750'lerde daha büyük ölçekli bir başka kümelenerek sanayi üretim kurumu olan fabrika üretim sistemi ortaya çıkana kadar devam ettirmişlerdir. Ahmet Kala, **Sanayi Devriminin    Evresi Yeni Dünya-Yeni İktisat-Yeni Türkiye.....**, s. 44-45.

⁵ Hollanda'nın dünya ekonomisinde hegemonya durumuna gelmesini sağlayan ve Baltık ticaretinde maliyet avantajları kazanmasına katkıda bulunan unsurlar; zirai ve endüstriyel etkinliğe ulaşması, keşfedilen kimyevi maddelerin (kökboya ve turba gibi) imalata dahil edilmesi ve gemi yapımcılığını üstlenmesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi II: Avrupa Dünya Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600-1750**,  ev. Latif Boyacı, C.2, Yarın Yayınları, 2015.

⁶ Venedik'in 17. yüzyılın başlarında Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetleri için bkz. Suraiya Faroqli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedikliler (1600-1630)", **Osmanlı Dünyasında  retmek, Pazarlamak, Yaşamak**,  ev. G l Çağalı Güven ve  zg r T resay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2021, ss. 35-70.

ticaretindeki payı büyük ölçüde önemini kaybetmeye başlamış⁷ ve yabancı ürünler yerli sanayi ürünlerine karşı güçlü birer rakip olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle İngiliz çukaları bu konuda verilebilecek güzel bir örnektir. İngiliz çukalarının Osmanlı Devleti'ne ihracının yoğunluğu İstanbul gümrük kayıtlarından izlenmektedir. Kayıtlarda *Londra* veya *Londrin* olarak geçen İngiliz çukalarının yerli çuka üretimini pasifize ettiği düşüncesiyle ülkeye ihracı 18. yüzyıl başlarında bazı devlet adamları tarafından kısıtlanmıştır.⁸ Ancak bütün kısıtlamalara rağmen, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yünlü kumaş ihracındaki üstünlüğü 18. yüzyılın yarısına kadar devam etmiştir. İlerleyen zamanlarda İngiltere'nin payı azalmış ve Fransa'dan ülkeye yünlü kumaş ithali fazlalaşmıştır.

Osmanlı ülkesine dışarıdan yünlü kumaş ithali yapılmakla beraber, ülke içerisinde de bazı bölgeler yünlü imalatında uzmanlaşmıştı. 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl ortalarına kadar özellikle Ankara ve çevresindeki bazı bölgeler yünlü kumaş üretim ve ihracat merkezi idi. 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl boyunca yünlü kumaş üretimi yerini y n ipliğı üretimi ve ihracatına bırakmıştır. 19. yüzyıl başlarındaki ticari hareketlilik ise, y nlerin dışarı satılması ve buna karşılık dışarıdan yünlü kumaş alımı şeklinde gerçekleşmiştir. 1834 yılında William Hamilton adlı bir seyyah Ankara bölgesinde yünlü ticaretinin önemini kaybettiğı ve yapağının az bir kısmının bölge içinde tüketildiğı, büyük çoğunluğunun dışarı ihraç edildiğı bilgisini vermiştir.⁹

Herhangi bir sanayi dalının gelişme gösterdiği bölge ile hammadde kaynakları arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Örneğin kaliteli yünlü kumaşlardan olan sof, şalı ve muhayyerinin Ankara bölgesinde imal edilmesinin önemli nedeni, bölgede sanayi

⁷ Osmanlı Devleti'nin özellikle 16. yüzyıl sonlarından itibaren uygulamış olduğı kapitülasyon politikasının en önemli nedenlerinden biri Akdeniz ticaretini canlı tutmak olduğı söylenilebilir.

⁸ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s.493-494. 18. yüzyılda yabancı ülkelerden yabancı tüccarlar vasıtasıyla İstanbul'a getirilen çuka türleri; Çuka-i nim: Fransız-Marsilya, Livorno, Çuka-i saye: Venedik, İngiliz, Felemenk, Trieste, Çuka-i Londrin: Fransız-Marsilya, Cenova, İngiliz, İzmir, Venedik, Nemçe, Livorno, Çuka serit: Nemçe, Çuka-i bedevra: Venedik, Çuka-i Felemenk: Felemenk, Çuka-i İngiliz: İngiliz, Çuka-i Mahud: Trieste, İngiliz, Marsilya, Çuka-i Leh: Fransız-Marsilya, Nemçe, Belgrad, Rus Venedik, Cenova, Çuka şalı: İngiliz. Kocakaplan, **a.g.t.** s. 185-186.

⁹ zer Ergenç, **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 257-298, 299-308, 317; Gülay Webb Yıldırım, “18. Yüzyılda Tiftik İpliğinin Osmanlı-İngiliz Ticaretindeki Yeri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006; H ly Taş, “17. Yüzyılda Ankara”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2004; Jülide Akyüz, “Ankara'nın Bütüncül Tarihi  er evesinde 18. Yüzyılda Ankara, Şeriyye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi SBE**, Ankara, 2003.

dalının gelişimine imkân sağlayan tiftik keçisinin yetiştirilmesi ve yününden faydalanılmasıdır. Pamuk yetiştirilebilen Batı Anadolu, Rumeli ve Anadolu aynı zamanda pamuklu sanayi dalı için önemli merkezler olmuştur. Anadolu ve özellikle de Rumeli doğa şartları gereği koyun besiciliği için uygundur. Dolayısıyla bu bölgede de yünlü sanayi dalları olan çuka, aba, kebe, keçe, kilim gibi ürünlerin imalatı mümkün hale gelmiştir.¹⁰ İlerleyen zamanlarda Balkanlarda üretilen yüne Avrupalı devletler tarafından yoğun talep gösterilmiştir.¹¹ Bu talebin artması kimi dönemler Selanik yünlü imalatını olumsuz etkilemiştir. Bölgede bulunan yünün, alım hakkı öncelikle yerli üreticilere aitti. Yerli dokumacıların ihtiyaçları karşılanmadan yünün ihracı yasaktı. Ancak yün üreticilerine yüksek fiyat teklifi veren yabancı tacirler bu yasakları bir şekilde aşmaktaydı. Hammadde aşamasında başlayan yerli yabancı rekabeti mamul ürün aşamasında da devam etmiştir. Selanik yünlüleri Avrupa yünlüleriyle devamlı rekabet halinde olmuştur. Balkanlar bölgesi yoğun bir şekilde Avrupa mamulü olan yünlü kumaş ticaretine sahne olmuştur.¹²

16. ve 17. yüzyıllarda yeniçeri askerlerinin yünlü ihtiyacı, Selanik'te yaşayan Sefarad Yahudileri tarafından üretilen yünlü dokumalardan karşılanmaktaydı.¹³ 15. yüzyılın sonunda Almanya, İspanya ve Portekiz'den kaçan Yahudiler Ege kıyılarına yerleştirilmişlerdir. Bunlar içerisinde mesleği dokumacılık olan Yahudiler yünlü dokuma alanındaki teknik bilgilerini bu bölgede cömertçe kullanmışlardır. Selanikli Yahudi dokumacılar tarafından dokunan yeniçeri çukasının niteliği 16. yüzyıla ait bir

¹⁰ Halil Sahillioğlu, Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi, **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C.2, S:3, 1974, ss.415-457.

¹¹ Rumeli bölgesinde özellikle Yunanistan'da koyun yetiştiriciliği için tabiat şartları mevcuttu. 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından Selanik'in fethedilmesi sonrasında bölgeye çeşitli yörelerden gelen yörük aşiretlerinin beraberinde getirdikleri koyunları ve koyun yetiştiriciliği konusundaki bilgileri bölgede var olan yün miktarının artmasına önemli katkı sağlamıştır. Tayyib Gökbilgin, **Rumeli'de Yörükler ve Evlâd-ı Fâtihân**, İstanbul, Osmanlı Yalçın Matbaası, 1957, s. 74-78. Ayrıca bkz. Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan'da Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.27, S:1-2, 1967-69, s.1-36.

¹² Selanik yünlüleri Avrupa (İtalyan) yünlüleri ile rekabet halinde olsa da, Mehmet Genç'in üçlü iktisat politikası olan işçilik, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkelerinin gereği, sarayın ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ile dokumacılık merkezleri ve gelişimi arasında önemli bağlantı bulunmaktadır. Nitekim ithal ikameci politikaların 19. yüzyıl öncesinde de uygulanma gayretleri söz konusudur. 16. yüzyılda yeniçeri ordusu için İtalyan yünlüleri yerine, Selanik yünlülerinin ikame edilme çabası bunu örneklendirmektedir. Bu ithal ikameci politika ile hem ordunun ihtiyacı karşılanmış olmakta hem de kaynaklar dışarıdan ziyade hazineye aktarılmaktaydı.

¹³ Özgür Kolçak, "Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005, s.41-42.

kaydı referans gösteren makalede; “*Yeniçeri çukasının topu 80 arşındır. Kumaşının sık olup seyrek olmaması ve bunun için dirge diye adlandırılan boyuna olan çözgü ipliklerinden başka enine olan atkı iplikleri içinde 40 çile yün ipliği lazımdır. Yapağının çivit boyası ile boyanması ve kalitesiz yün kullanılmaması*”¹⁴ şeklinde belirtilmiştir.

Sanayi öncesi dönemde Selanik’te yoğunlaşan dokumacılık faaliyetlerine bakıldığında, yüksek kapasite teknoloji gerektirmeyen daha ziyade emek gücüne dayalı ve toplumun alt kesiminin imalat sürecine çekildiği bir üretim anlayışı söz konusudur. Bu üretim biçiminde, imalatın önemli bir kısmı aile bireylerinin ortaklaşa hizmetlerine dayanmaktaydı. Üretimin uzmanlık gerektiren kısımlarında ise, usta zanaatkârlara başvurulmaktaydı. Bu dönemde Selanik yünlü dokumacılığında sermaye devlet tarafından sağlanmakta, yünlü dokumalar büyük oranda devlet tarafından satın alınmakta ve satın alınan çukaların bedelleri yine devlete ait bazı gelir kaynaklarının tahsisıyla ödenmekteydi.¹⁵

19. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti’nde geleneksel üretim merkezlerinin yanı sıra farklı üretim biçimlerine de rastlanmaktadır. Bu üretim biçimlerinden biri, putting out sistem olarak da adlandırılan sipariş üzere çalışan kapitalist ev sanayisidir. Bu sistemde reaya ve tüccar olmak üzere iki aktör bulunmaktadır. Bu aktörlerden reaya, girişimci tüccarın temin ettiği hammaddeyi alıp işlemektedir. Tüccar ise, işlenen ürünü reayadan alarak ticaretini yapmaktadır. Bu sistemin uygulanmasını zorunlu kılan unsurlar; yoğun dış talep, askeri ihtiyaçlar ve kırsal alandaki imalatçıların geçim kaygısıdır. Osmanlı coğrafyasındaki sipariş üzere imalat uygulamalarına 15. yüzyıldan itibaren Bursa ve Ankara çevresinde rastlanmaktadır. 15. ve 16. yüzyıllarda talep artışına bağlı Bursa’da ipekli dokumalar ve Ankara’da sof ve muhayyer imalatı sipariş üzere yapılmaya başlamıştır. Bursa ve Ankara’daki bu üretim biçimine 17. yüzyılda da rastlanmaktadır. Selanik’te saray ve yeniçerilerin ihtiyaçlarını karşılamak için devletin verdiği yün ile devlet denetiminde kumaş dokumalarına rastlanmaktadır.¹⁶ Bu sistemin izleri 19. yüzyılda da görülmektedir. 1860’larda İzmir çevresinde halı

¹⁴ Sahillioğlu, **a.g.m.**, s. 418-423.

¹⁵ Kolçak, **a.g.t.**, 51-53.

¹⁶ Pullukçuoğlu, **a.g.t.**, s. 12-15.

dokumacılığı yoğun bir dış talebe sahipti. Bu talep artışı nedeniyle bu bölgedeki halı dokuyucuları tüccara sipariş üzere üretim yapmaya başlamışlardı. Sonrasında ise, bölgede tüccarlar tarafından halı dokuma fabrikaları kurulmuştur.¹⁷

Geleneksel üretim merkezlerinden farklı bir diğer üretim biçimi ise, kapitalist üretimin ilkel biçimi olan manifaktürdü. Devletin bu manifaktür kurma girişimleri daha ziyade kaliteli ince yünlü ihtiyacının karşılanmasına yöneliktir. Nitekim aba ve kebe olarak adlandırılan kaba ve ucuz yünlü imalatı, hammadde kaynaklarının bol olduğu Balkanlar bölgesinde yoğun şekilde yapılmakta ve Avrupa'ya satılmaktaydı. Kaliteli yünlülerde ise, durum çok daha farklıydı. Özel bir yeri olan Ankara tiftiğinden imal edilen sof kumaşının serüveni bir kenara bırakılırsa, devletin daha nitelikli yünlü kumaş ihtiyacı Avrupa'dan karşılanmıştır. Buna karşılık, 15. ve 16. yüzyıllarda Selanik'teki girişimler ancak imalatın kalitesini düşürme yoluyla maliyetlerde avantaj sağlamış ve piyasada kalmıştır. Neticede, kaliteli yünlü ihtiyacı hedefinden sapılmış ve dışarıya olan bağımlılık devam etmiştir. Ancak 17. yüzyılın sonlarında savaş gibi olağanüstü bir durumda, fazlaca ihtiyaç duyulan bir metanın dışarı yüksek oranlarda bağımlılığının zararları ortaya çıkmıştır. Venedik, Fransa, İngiltere ve Hollanda'dan yünlü ithalatı bahsedilen sebepten dolayı önemli ölçüde azalmıştır.¹⁸

Yukarıda bahsi geçen ülkelerden yünlü kumaş alımının azalması, Osmanlı Devleti'nin yeni hamleler yapmasını zorunlu hale getirmiştir. 18. yüzyılın başlarında devlet tarafından ilk olarak askeri zümre için büyük miktarlarda ithal edilen ince yünlü ve ipekli ihtiyacının yerli üretimle karşılanması amaçlanmıştır. Bu sebeple yünlü ve ipekli manifaktürler kurulmuştur. Büyük miktarlarda ödeme yapmayı gerektiren askeri sınıfın ince yünlü kumaş ihtiyacı için yerli kurumlar faaliyete geçirilmiştir. Ancak ülke içindeki hammadde niteliğinin ince yünlüden ziyade kaba yünlü imalatına uygun olması, yünlü kumaş ithalinin devam etmesine neden olmuştur. 18. yüzyılda İstanbul'da devlet tarafından kurulan ipekli ve ince yünlü manifaktürler gümrük koruması altına alınmaması, ustaların niteliksiz olması, gerekli hammaddenin ülke

¹⁷ Ouataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü...**, s. 239-282.

¹⁸ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016, s.236-237.

içinde bulunmaması ve teknoloji ithalinin kısıtlayıcı olması gibi nedenler dolayısıyla uzun süre faaliyette bulunamamıştır.¹⁹

19. yüzyıla gelindiğinde, çuka imalatına yönelik İslimiye, İzmit ve İstanbul'da modern tarzda fabrikalar kurulmuştur. 1835-36 yılında kurulan İslimiye Çuka Fabrikası, 1843 yılında inşa olunan İzmit Çuka Fabrikası devletin ve askeri ihtiyaçların karşılanması için kurulan modern sanayi işletme örnekleridir. 1843 yılında İstanbul'da faaliyet göstermeye başlayan bir diğer Çuka Fabrikası Feshane Fabrikası'na bağlı yan sanayi şeklinde kurulmuş olan Feshane Çuka Fabrikası'dır. Bu bölümde Feshane'ye bağlı bu yan sanayi girişiminin işleyişi ve ana sanayi ile ilişkileri üzerinde durulacaktır.

3.2. Çuka Fabrikası'nın Kuruluş Nedeni, Kuruluş Yeri Seçimi ve Sermayesi

İstanbul'da çuka imaline yönelik bir fabrikanın tesisinde en belirleyici etken, askeri ihtiyaçların karşılanmasıydı. Bu ihtiyaçların karşılanmasıyla beraber ithal ikâme ve yerli işgücünün istihdamı gibi iktisadi politikaların uygulanması hedeflenmekteydi. Bu politikaların iktisadi açıdan faydaları; *“...ileride erbab-ı san'at çoğalarak daha fabrikalar inşasıyla Avrupa'dan gelmekte olan çukanın bir haylicesi Dersaâdetle husule gelerek meta'-ı mezkûre için Avrupa'ya gitmekte olan akçenin pek çok... ve istihdam olunacak ameleden... Feshane misillü zükür ve inastan fukara geçinüb...”* şeklinde açıklanmaktadır.²⁰

Feshâne-i Âmire fabrikatörü Avanis'de layihasında, çuka imaline dair bir fabrika kurulması gerekliliğini teknoloji kullanımına ve yerli işgücünün üstünlüğüne bağlamaktadır. Feshane Fabrikası'nda Avrupa'dan tedarik edilen teknolojinin kusursuz işlemesi ve yerli işgücünün yetenekli oluşu bunda etkili olmuştur. İstanbul'da fes üretimine dair önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler ürün portföyünde çeşitliliğe gidilmesini gündeme getirmiştir. Çuka bu ürünlerin başında gelmektedir.

¹⁹ A.e., s. 234-240,

²⁰ BOA, C.DRB., 64/3190, 25 Cemâziyelâhır 1257 (14 Ağustos 1841).

Çuka imalatının gerçekleştirilmesine yönelik bir fabrika kurulması planlanmıştır. Fabrikanın teknik malzemeleri ve bunları işletecek işgücü tedarikinin Fransa'dan sağlanması planlanmıştır. Bunun için İstanbul'da ikamet etmekte olan ve çuka imali konusunda malumata sahip Fransız tüccar Boday adlı tacir ile güvenilir bir zımmı görevlendirilmiştir. Çuka Fabrikası'nın nerede inşa edileceğine dair tetkikler ayrıntılı hesaplanmıştır. Beykoz'da kurulması düşünülen fabrikanın yüksek maliyetli olacağı gerekçesiyle, Eyüp civarında Feshane bitişiğinde kurulmasına karar verilmiştir. Bu durum belgede şu şekilde açıklanmaktadır;

‘‘mukaddema Beykoz'da inşası keşf olunan Çuka Fabrikası biraz tekellüflü olduğundan masarîf-ı inşaiyesi ol-vakitten beri yedi sekiz bin kese akçe tahmin olunmuş ise de ol-vakitten bu ana kadar es'ar u ücretlerin vaki olan tefavütlerinden onda iki ve üç hesabıyla terki bulunarak el-haletihinde mahal-i mezkûrede keşf olduğu surette fabrika-i mezkûrun müteferriatıyla inşası on bin kese akçe masarîfla ancak vücuda geleceği zahir olup mahaza ebniyenin anlayış ve zayiinden zat-ı maslahata bir güne menfaat hâsıl olmayacağı ve hemen iş işleyecek ve amelenin barınacağı kadar tam misillü tahtani koğuşlar ve ahşaptan mağazalarla idare olunmasından imalata bir nev' zarar ü ziyan tertib etmeyeceği bahir olduğuna ve Beykoz canibi mesafe-i baide olarak müstelzim-i külfet olup Eba Eyüb Ensari civarının eşrefiyet-i manevîyesinden başka Feshâne-i Âmire münasebetinden dolayı dahi mahalle-i saireye rüçhaniyet ve amelenin iyab u zihabına suhuleti derkar olacağına binaen el-haletinde Feshane tahsisi buyrulmuş olan Sahilsaray-ı atikin bir tarafı Fes Fabrikası ve bir tarafı Çuka Fabrikası olmak üzere tahsisi ve ebniyesi teklifat-ı resmîyeden ari olarak tahtani koğuşları ve ahşaptan mağazaları inşa ve dinkhane ve müteferriati İznikmid de yaptırılarak çuka imaline şûrû' kılınması tensib buyrulduğu...²¹

Feshane Fabrikası yan sanayisi olan Çuka Fabrikası'nın kuruluş yeri seçiminde maliyet analizi yapılmış ve daha düşük maliyetli olabilecek mekân fabrika kuruluş yeri olarak tercih edilmiştir. Feshane yanında inşasına karar verilen Çuka Fabrikası'nın faaliyete geçebilmesi için 1,5 milyon kuruş kadar kuruluş sermayesi tahsis edilmiştir. Fabrikanın 1,5 milyon kuruşluk kuruluş sermayesinin 500.698 kuruşu Feshane'nin 1842 yılı kârı, 600.000 kuruşu Ergani madeni geliri ve 399.000 kuruşu da Darbhâne-i Âmire geliridir. İlerleyen dönemlerde, Feshane Fabrikası yıllık kârlarının bir kısmı Çuka Fabrikası sermayesi için aktarılmıştır. Nitekim 1844 yılında Feshane'nin fes satış kârının 479.140 kuruşu Çuka Fabrikası sermayesine ilave edilmiştir.²² 1849 yılında

²¹ BOA, TS.MA.e., 714/24, 17 Rebiülahir 1255 (30 Haziran 1839).

²² BOA, HH.d., 36.

eklenen 241.640 kuruş sermaye de Feshane'nin yıllık kârından transfer edilmiştir.²³ Çuka Fabrikası'nın mevcut sermayesi 1851 yılında 2.220.780 kuruşta sabitlenmiş ve 1856 yılına kadar aynı seviyede kalmıştır.²⁴

3.3. Çuka Fabrikası İnşası

Çuka Fabrikası binasının inşasına 1841 yılında başlanılmıştır. Fabrika binası için gerekli malzeme ve teknik personel yurtdışından getirilmiştir. 1841 yılında Çuka Fabrikası binası için sarf edilen malzeme ve işgücü giderleri toplamı 8.633.189,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.²⁵ Fabrikada inşa edilen üretim birimleri çarhhâne, boyahâne, vapurhâne, perdahthâne, buğu mengenehânesi, çuka külhânesi, dinkhâne, tathirhâne, dekatürhâne, çilingirhâne, marangozhâne ve satış mahzeninden oluşmaktaydı.²⁶ Fabrika binası ve işgücü giderleri için 1843-44 yıllarında 370.750,5 kuruş, 1848 yılında ise 212.767,5 kuruş harcama yapılmıştır.

3.4. Fabrika İçin Satın Alınan Makine ve Teknik Aletler

Ana sanayi ve ana sanayiye bağlı yan sanayilerin birbirini destekleyici yönde hareket etmesi ve sanayi kurumlarının kârlarının üretime yönelik alanlara dağıtılması sürdürülebilir sanayi üretimi için esastır. Teknoloji tedariği ve yenilemesinin makro ve mikroekonomi açısından değerlendirilmesi bu noktada önem arz etmektedir. Sanayi politikalarında teknoloji tedariğini ekonomi içinde döndürmek, sermaye mallarının ekonomi içinde üretilmesi makro bir bakış açısı iken, fabrika düzeyinde teknoloji tedariği-teknoloji yenilenmesi nasıl çözümlenebilir şeklindeki bir soru mikro bazda bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Teknoloji yenileme maliyetinin dağıtılmasında, ana sanayi ile yan sanayi entegrasyonu mikro bazlı değerlendirmede önemli bir araç

²³ BOA, HH.d., 37.

²⁴ BOA, HH.d., 18331, 62, 13352, 18321, 36, 20929, 20931, 14251, 12107, 17861, 18326, 37, 17824.

²⁵ BOA, HH.d., 36.

²⁶ BOA, HH.d., 32813, 18321, 15456.

niteliğindedir. Nitekim bir yan sanayi girişimi olan Çuka Fabrikası, sermaye temini ve teknoloji tedariği gibi hususlarda Feshane Fabrikası tarafından desteklenmiştir.

Fabrikada çuka imalatı için ilk olarak 1841 yılında İngiltere'den makine ve teçhizat getirilmiştir. Feshane fabrikatörü Hoca Avanis marifetiyle kontratlı ve kontratsız olarak İngiltere'den alınan ve İstanbul'a getirilen aletlerin içeriği ve tutarı tabloda gösterilmiştir.

Tablo 30: 1841 yılında İngiltere'den getirilen teknik alet ve edevatın içeriği ve tutarı

İngiltere'den Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Yünü hallaçlamak için bir takım şeytan dolabı ve taraklamak için iki takım kart tarafları ve yünü çarşaf etmek için iki takım çarh ve çarşafı sıkıştırmak ve tellerini birbirine birleştirmek için dört takım silindir çarhları beş adet dink takımı ve çukayı kurutmak için demirden bir takım alet ve çukanın havını kabartmak için gerekli alet ve kırmak için iki takım mıkra ve forçalı hav çarhı ve bir takım çuka mengenesi ve tüm bu aletlerin nakliye, sandıklanma ve gümrük masrafları	421.317
Çarhlardan başka demirden olan malzemeyi cila etmek için bir adet mükemmel tam çarh ve nakliyesi	13.689
Çarhların icrası için satın alınan envai kayışlar ve nakliyesi	5.850
Gönye dişli bir adet tekerlik ile dört adet mil ve beş adet çuka dinkhanesi tokmaklarını kaldıracak çarh takımı ve nakliye masrafları	18.603
Çuka perdahtına mahsusı mıkra ve yedek olmak üzere satın alınan çelik mıkra bahası	1.170
Çarhların yağlanması için satın alınan otuz beş adet yağdanlık ve nakliye masrafı	468
Çarhların demirden olarak lazım olan aletleri ve yedekleri olmak üzere tanzim ve satın alınan mil ve halka milleri bahası ve nakliyesi	41.535
Çarhhaneye buğu vermek için altı re's bargir kuvvetinde demirden üç parmak kalınlığında yirmi kantarlık su kazanı ve demir borularıyla ıskara vesaire levazımat ve şardon ve iki takım alet-i dest ve mengene makaraları vesaire alet ve nakliye masrafları	33.111
Çuka boyahanesinde mevcut sekiz adet büyük boya kazanı ve çuka tathir edilecek kebir mermer havuzları kaynatmak ve çarhlara buğu vermek için demirden yirmi re's bargir kuvvetinde bir adet kebir kazan ve kazandan boya kazanlarına, havuzlara ve çarhlara buğu vermek için borular ve çukayı tathir için bir adet çarh ve civid ezmek üzere değirmen çarhı bahası ve nakliyesi	84.613,5
Vapur kazanı (Buhar kazanı)	140.000
Teknik personel masrafı	130.104
Diğer teknik giderler	25.631,5
Toplam Masraf	916.620

Kaynak: BOA, HH.d., 36; D. DRB.İ., 8/30.

1841 yılında Çuka Fabrikası için İngiltere’den getirilen teknik alet ve edevatın toplam maliyeti 916.620 kuruştur. Bu aletler, çukanın hammadde aşamasından mamul ürün haline gelinceye kadar tüm aşamalardaki gereksinimi karşılamaya yöneliktir. Özellikle de makinelerin işletim gücü olan enerjinin, geleneksel enerji gücünden modern enerji gücüne geçilmesi zarureti; “*çuka çarhları fes imali için mukaddemce mübayaa ve celb olunan çarhların bargir ile idare olunan dolabıyla icra olunmakta ise de... bil-cümle çarhların kâmilten layıkıyla idare ve icra olunması için beher hal vapura muhtaç olduğu tebeyyün eylemiş olduğundan ...*”²⁷ şeklinde vurgulanmıştır. Çuka Fabrikası için 1843-1844 yıllarında İngiltere ve Belçika’dan toplamda 582.102 kuruş değerinde makine ve teçhizat alımı yapılmıştır.

Tablo 31: 1843-1844 yıllarında İngiltere ve Belçika’dan ithal edilen teknolojinin içeriği ve tutarı

İngiltere ve Belçika’dan Alınan Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Yirmi altı re’s bargir kuvvetinde bir adet vapur, altı adet halka, vapur makinesini fes ve çuka millerine bitiştirmek ve ilk ve ikinci ve üçüncü devirleri icra etmek için satın alınan aletler, gerek açıktan kazana su almak ve gerisini tekrar denizin açığına vermek için alınan elli yedi adet demir borular, ağır demirleri kaldırmak için alınan bir adet münavele çarhı, üç adet kebir demir makara ve dört adet kebir palanga, yedeklik için alınan üç varil demir tozu	224.020
Mükemmel olarak satın alınan bir adet çuka mengenesi, çukanın mengeneyle ve aralarına konulmak için bin dört yüz kırk adet bir nev’inden ve üç yüz seksen sekiz diğer nev’inden olarak alınan bin sekiz yüz yirmi sekiz adet mukavva bahası	36.211
Kaba çukayı buğu ile pişirmek için alınan silindir çarhı ve çarhların borularıyla muslukları, mil ve ravelleri ve mil ayakları bahası, çuka perdahthanesine ilave için satın alınan çukanın havını boyuna kırmak için mikras çarhı enine ve sağına ve soluna kırmak için mikras çarhı ve yıkanmış çukayı kurutmak için tanzim edilecek dolabı vapur ile icra için gerekli aletler, çuka sobahanesinde çukayı kurutmak üzere ilave edilmek için getirilen aletler, çilingirhane takımı, demirhane takımı	125.025,5
Toplam	582.102

Kaynak: BOA, HH.d., 12319.

²⁷ BOA, D.DRB.İ., 8/30, 15 Rebiülahir 1259 (15 Mayıs 1843).

Çuka Fabrikası için 1846 yılında da Belçika'dan makine ve teçhizat ithal edilmiştir. Toplamda 292.322 kuruş değerinde olan teknoloji transferinin bir önceki dönemde ithal edilen teknolojiyi tamamlayıcı-ilave nitelikte bir teknoloji transferi olduğu “...ba irade-i seniye hazret-i şahane derun-u Feshâne-i Âmire de imal olunmakta olan Çuka Fabrikası için mukaddemce Belçika ve İngiltere'den celb ile mahallerine vaz' ve imal ve icra olunan makinelerle ilave için bu def'a dahi Belçika'dan tanzim ve mübayaa olunan....”²⁸ şeklinde belirtilmektedir. 1846 yılında Belçika'dan sipariş edilen teknolojinin içeriği ve maliyeti şu şekildedir; Çarhların icrası için önceden tanzim edilmiş olan kayışların bazısının tamiri ve bazı yeni alınan kayışlar için 23.019,5 kuruş, iki takım mükemmel çuka perdahtı mengenesi ve bir adet demir fırın ve çuka tamiri için bir takım makine ve kırk sekiz adet ıskara demiri için 66.575 kuruş ve çuka imalatı için gerekli yapağının temizlendikten sonra kurutulması için alınan bir adet makine masrafı 26.554,5 kuruş olmak üzere toplam tutar 116.160 kuruştur. 176.172 kuruşta teknik personel giderleri için harcanmıştır.

Çuka Fabrikası'nın faaliyete başlayabilmesi için 1841 yılında İngiltere'den, 1843-1844 yılında İngiltere ve Belçika'dan, 1846 yılında yine Belçika'dan teknoloji tedarik edilmiştir. 1848 yılında daha önce ithal edilen makine ve teçhizata ilave olarak bir teknoloji alımı daha gerçekleştirilmiştir. 1848 yılında İngiltere, Belçika, Saksonya ve Fransa'dan teknoloji tedariğinde öncelikli olarak neden yerli değil de, yabancı teknolojiye gidildiği “Der-aliyede tanzim olunmakta güçlük olub ehven bahalarıyla Londra'dan mübayaa ve celb olunan” şeklinde ifade edilmiştir.

1848 yılında Londra'dan 93.561 kuruş, Belçika'dan 369.496,5 kuruş değerinde eşya ve eşyaların işletilmesi için nitelikli işgücü tedarik edilmiştir. Saksonya'dan da birtakım eşya alınmıştır. İstanbul'daki masraflarla birlikte Saksonya'dan getirilen eşyanın maliyeti 96.316 kuruşa tekabül etmiştir. Çuka dokumak için Fransa'dan alınan iki adet mükemmel tezgâh ile bir adet mikras bileme çarhı ve yurtdışında meydana gelen masraf ile İstanbul'a getirildiğinde oluşan sair masraflarla birlikte toplam masraf tutarı 60.531 kuruşa varmıştır. 1848 yılı itibariyle fes ve çuka imalinde gerekli teknoloji alımı için Londra, Belçika, Saksonya ve Fransa gibi ülkelere yoğunlaşıldığı

²⁸ BOA, HH.d., 14250.

görülmektedir. 1848 yılı toplam teknoloji maliyeti içinde Londra %14, Belçika %59, Saksonya %18 ve Fransa ise %9'luk payı oluşturmaktadır. Bu ülkeler içerisinde en yüksek değerde teknoloji Belçika'dan alınmıştır. Makinelerin yanı sıra yurtdışından nitelikli işgücü de getirilmiştir. 1848 yılı için alınan makine ve bunların yerleştirilmesi için gerekli mekânların inşası, mevcut olan mekânların tadilatı, işgücünün çalışma ve konaklama bedeli için harcanan masrafların toplamı 863.560 kuruş olarak hesaplanmıştır.²⁹ Aşağıdaki tabloda 1848 yılında ithal edilen teknolojinin niteliği ve maliyeti verilmiştir.

Tablo 32: 1848 yılında Londra, Belçika, Saksonya ve Fransa'dan getirilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarları

Londra'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Fes perdahtı makineleri ve altı adet silindir ve mıkraş ağızları ve on adet makara ve sekiz kanat ve altı çift dirsekli makara	12.913
Makinelere kalıp tanzimi için alınan ıhlamur ağacı, istihdam edilen marangoz yevmiyesi ve iki nefer müs'temen demircilerin bir senelik aylıkları ve mühendise verilen ikramiye	24.858
Makinelere yedeklik olmak üzere getirilen silindir ağaçlar	1.738
Fes perdahtı çarhlarının yerlerine konulması, imal ve icrası için çeşitli miller ve bu miller için dökme demir, ayak ve ravel vesair aletler	9.105,5
Feshâne-i Âmire'de imal ve icra edilmekte olan fes ve çuka çarhları lazımesi için çeşitli ravel, demir mil ve ayak	33.891
Çuka mıkraşlarına yedeklik olmak için mıkraş ağızı ve demirden çeşitli makara	11.055,5
Belçika'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Fes ve çuka çarhları için Belçika'da tanzim ve satın alınan nev-icad olarak çeşitli çarh ve makine ve tarak kartları ve demir telden masnu' gavsale ve ince iplik keşidesi için vargel	270.130,5
Çarhların icrası için önceden tanzim olan kayışların bazısının tamiri ve yeniden tanzim edilen kayışlar için alınan gavsale, tokmak kayışı, tilatin ve istihdam edilen saraç yevmiyesine verilen	18.335,5
Belçika'dan alınan iki adet vargel ile ip	19.977,5
Fes perdahtı için Belçika'dan alınan yeni bir takım mükemmel mıkraş ve yeni iki takım mükemmel fes şardonu çarhlarıyla çarhlara yedeklik bazı aletler ve yerinde tanzimi için yurtdışından getirilen çarhhane mualliminin masrafları ve ikramiyesi	61.053
Saksonya'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Fes örmek için ellişer parça olmak üzere on iki parçadan iki takım mükemmel makine bahaları ve verilen komisyon, simsariye ve nakliye	62.663
Fes asabesi dokumak için alınan her bir takımıyla mükemmel altı adet fes dokuma makineleri	30.100
Tepesiyle beraber fes örmek için Saksonya'dan satın alınan iki takım mükemmel makine	3.553

²⁹ BOA, HH.d., 18329.

Fransa'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Çuka dokumak için yeni olarak iki mükemmel tezgâh takımı ile bir adet mikras bilemesi çarhı	16.990
Fes perdahtı ve örme çarhları için demir ve pirinç yatak ve demir tel ve ağaç kalıp vesair alet	8.376,5
Fes dokuma için beş adet mükemmel dokuma makineleri	11.333
Paris'ten satın alınan üç adet mükemmel fes perdahtı makinesi	23.831,5
Genel Toplam	650.793

Kaynak: BOA, HH.d., 18329.

Çuka ve fes imalatı için 1849 yılında da yine İngiltere, Belçika ve Fransa'dan makine ve teçhizat alımı yapılmıştır. 1849 yılında dışarıdan alınan makine ve aletlerin yanı sıra İstanbul'da 36.780 kuruşluk çuka ürününe yönelik alet imal edilmiştir. İstanbul'da çuka mekikleri lazımesi için yirmi sekiz bin adet teneke, Belçika'dan alınan yirmi beş adet çuka dokunacak tezgâha ilave için kırk beş adet tezgâh ve yine Belçika'dan çuka dokumak için alınan bir adet hallaç çarhına ilave olarak bir adet hallaç çarhı imal edilmiştir. 1849 yılında ithal edilen teknoloji fabrikanın faaliyetini sürdürme, teknolojisini yenileme ve kapasitesini artırıcı niteliktedir.

Tablo 33: 1849 yılında Belçika, İngiltere ve Fransa'dan getirilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarları

Belçika'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Çuka imalatı için lazım olan yapağıyı tathir sonrası kurutmak için nev-icad harir takımı ve mükemmel bir adet makine	26.554,5
Çuka Fabrikası için iki adet şardon çarhı ve çuka tezgâhlarına mekik ve tarak	47.484
Çuka Fabrikası için önceden Belçika'dan alınan iki adet nev-icad şardon çarhları için bu defa alınan demirden aletler	12.869,5
Kırmızı çuka dokunmak için satın alınan tezgâh tarağı ve çeşitli aletler	2.888,5
Çarhlar ve çuka tezgâhları	315.546
Kırmızı çuka dokunacak tezgâh aletleri şardon demiri ve kalın iplik çarhı	48.875,5
Çuka dokunacak tezgâh aletleri	54.916,5
İngiltere'den Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
İki takım mükemmel çuka perdahtı mengenesi ve mükemmel bir adet demir fırın ve çuka tathiri için bir takım makine	66.575
Çuka yapağısının çer çöpünü ayırmak için bir adet mükemmel çarh ile bir adet mükemmel çözgü çarhı (Gümrük resmi+Kalemiye+Nakliye).	28.545,5
Mükemmel bir adet çarh bahası	67.348,5
Vapurda yedek kazan borusunu vapur miline yapıştırmak için buğu kapağı ve borusu	2.888,5
Birkaç adet sac kabı, demir ravel, altı adet asma yatak, bir adet demir dökme mil	9742,5

İngiltere'den Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Mevcut bulunan çuka mıkraşlarına yedeklik için mıkraş ağızları ve nakliye masrafı	1.004,5
Çuka dinklerini ağır işletmek için bir adet demir çarh ve çeşitli föyce? çarhları ve silindirler	21.226,5
Lekday ve civid boyalarını ezmek için mükemmel harir takımıyla iki adet çelik değirmen	4.626
Vapur kazanlarının değiştirilmesi lazım geldiğinden yerleştirilmesi ve tamirleri için yedeklik olmak alınan kalın demir sac	9.619,5
Vapur miline diğer milleri birleştirmek için ve mevcut bulunan millere yedeklik için alınan demir miller ve bir takım dökme dişli tekerlik, iki adet sac kablo ravel, iki çift kazan	8.091
Vapur makinelerinin mevcut pirinç edevatı ve yataklarına yedeklik olmak üzere alınan pirinç edevat ve yatakları	6.543
Dökme demirden olarak bir adet havan ve üç adet buğu derecesi ve destere ve çarh tezgâh demiri	2.938,5
Çuka boyahanesi lazımesinden olan envai bakkam boyaları doğramak için takımıyla mükemmel olarak kırk parçadan oluşan bir adet çarh	29.594
Çuka boyahanesi için bir adet mükemmel çarh	9.268
Çuka perdahtına ait mıkraş ağızlarının değiştirilmesi gerektiğinden yedeklik olarak üç takım mıkraş ağızları ve mükemmel bir adet mıkraş çarhı ve sekiz adet kebir ve dört adet sağır tanbure ve yedeklik forceler?	48.705
Çuka Fabrikası için mükemmel olmak üzere bir adet demirhane ve bir adet çilingirhane takımları	4.390,5
Vapur ve buğu kazanlarının tabanlarının değiştirilmesi gerektiğinden yedeklik olmak üzere alınan kalın demir sac	6.469
Vapur ve buğu kazanlarının haftada bir defa temizlenmesinde denizden su almak için bir adet demir talmiye ile talmiye için kurşun borular	4.595
Çuka ve fes çarhlarının icrası için yirmi altı re's bargir kuvvetinde Londra'dan tanzim edilen mükemmel bir adet vapur	264.265
Kullanılmakta olan bir adet çuka mengenesine ilave için Londra'dan alınan yirmi bir adet mükemmel çuka mengenesi ve bin beş yüz adet makara	36.256,5
Fransa'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Çuka makinesi için iki bin beş yüz yetmiş iki adet makara	11.370
İki takım yeni şardon çarhı ve çarhlar için on altı adet demir (nakliye+ gümrük resmi+ kalemiyesi)	19.143,5
Genel Toplam	1.411.723,5

Kaynak: BOA, HH.d., 18317.

1849 yılında Belçika'dan 516.831,5 kuruş, İngiltere'den 632.686 kuruş ve Fransa'dan ise 202.513,5 kuruş değerinde makine ve teçhizat alınmıştır. *Toplam teknoloji maliyetinin içinde Belçika %38, İngiltere %48 ve Fransa ise %14'lük payı oluşturmaktadır.* İngiltere'nin diğer ülkelerden daha yüksek orana sahip olması, buhar makinesinin bu ülkeden teminiyle açıklanabilir. 1849 yılında İngiltere'den alınan eşya

maliyeti içinde buhar makinesi maliyeti %42 gibi oldukça yüksek bir orana karşılık gelmektedir.

Fes ve Çuka Fabrikası için 1850 yılında İngiltere ve Belçika'dan ithal edilen makineler ve makinelere mekân inşası ve daha önce inşa edilen yerlerin tamiri için toplamda 548.892,5 kuruş harcanmıştır. 1852 yılında Fransa, İngiltere ve Belçika'dan makine alınmıştır. Bu dönem alınan makineler fabrikanın hem kapasitesinin artırılması hem de tamirat ve yenilemeye yöneliktir. Fes ve Çuka Fabrikası için elli beş beygir kuvvetinde İngiltere'den satın alınan bir adet buhar kazanı, fes örme için İngiltere ve Belçika'dan satın alınan sekiz adet fes perdahtı ve beş adet mikras çarhları, dökme pirinç ve demir için toplam 739.500 kuruş harcanmıştır. 1852 yılında Feshane ve bağlı üretim birimlerinin yenileme maliyetleri toplamı 86.448,5 kuruştur. Teknoloji tedarigi, fabrika binalarının tamiri ve yenileme masrafı ve çalışan ücretleri için toplamda sarf edilen tutar 923.453 kuruşa tekâbül etmiştir.³⁰ Fes ve Çuka Fabrikası için 1853 yılında da Fransa, İngiltere ve Belçika'dan makine ve çeşitli edevat ithal edilmiştir. Fes ve çuka makinelerinin kayışlarının bazıları tamir ve bazısının da tamamen değiştirilmesi için çeşitli gavsale alımı yapılmıştır. Belçika'dan fes asabesi çarhları, çuka dokuma tezgâhları, fes şardonu makinesi sipariş edilmiştir. Bu makinelerin kullanılabilmesi için gerekli olan nitelikli işgücü de yine dışarıdan getirilmiştir. Bu dönem sipariş edilen makine ve edevat fabrikanın *tamirat ve yenilemesine* yöneliktir.

1850, 1852 ve 1853 yıllarında İngiltere, Belçika ve Fransa'dan alınan alet ve edevatın toplam maliyeti 907.885 kuruştur. İngiltere'de alınan makinelerin maliyeti 612.976 kuruş, Belçika'dan alınan makine ve aletlerin maliyeti 178.196 kuruş ve Fransa'dan alınan makinelerin maliyeti 116.713 kuruştur. *Toplam teknoloji maliyeti içinde İngiltere %67, Belçika %20 ve Fransa ise %13'lık payı oluşturmaktadır.* İngiltere'nin diğer ülkelere göre teknoloji maliyet payının yüksek olması, makinelerin çalışabilmesi için gerekli olan buhar kazanının bu ülkeden alınmasıyla açıklanabilir. İngiltere'nin toplam teknoloji maliyeti içinde buhar kazanı maliyeti %46'luk bir paya karşılık gelmektedir. 1850, 1852 ve 1853 yıllarında ithal edilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarı tabloda gösterilmiştir.

³⁰ BOA, HH.d., 17859, 27 Şaban 1268 (16 Haziran 1852).

Tablo 34: 1850, 1852 ve 1853 yıllarında İngiltere, Belçika ve Fransa'dan ithal edilen makine ve teçhizatın içeriği ve tutarı

İngiltere'den Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Su çarhı makinesi ve kâffe-i mil ve yatak vesair aletler	60.249
Elli beş beygir kuvvetinde vapor (buhar kazanı)	279.600,5
Vapor havuzuna denizden su almak için çeşitli dökme demir borular	7.244,5
Vapurun temeli için İngiltere'de işlenmiş olarak satın alınan taş bahası	21.995
Vapor müteferriatından olarak alınan piston halkaları, buğu su kapakları takımları ve mil boğazlıkları vesaire alet	48.166,5
Fes perdahthanesine ilave edilmek üzere Feshane mühendisi marifetiyle yeniden düzenlenen sekiz adet şardon ve beş adet mikras çarhları için satın alınan pirinç ve dökme demir	138.029
Vapor mahalline konulmak ve diğer ağır şeyleri nakletmek için bir adet manivela, yatak ve tavel	41.202,5
Feshane'nin boyahanesi hatabı için icab eden kerestenin biçtirilmesi için vapor ile icra edilmek üzere alınan ibre	2.104
Fes asabesi için İngiltere'den satın alınan bir adet çarh	14.385
Belçika'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Fes asabesi imalatına mahsusi çarhlar için beş bin dört yüz elli adet iğne	2.110
Fes asabesi çarhları lazımesi için sandık içinde beş bin iki yüz adet iğne ve bin elli sekiz adet pulâtin masrafı	20.073
Mevcut çuka dekatiri için bir takım makine	4.830
Fes ve çuka imaline mahsusi yapağının çerçöpünü tefrik ve kuskusunu açmak için alınan iki adet makine	29.078
İngiltere'den satın alınıp Feshane'de mevcut bulunan kaba ve ince tarak çarhlarıyla fitil çarhlarının tanzim ve tekmili için Belçika'dan satın alınan bir sandık çeşitli alet	9.727,5
On yedi adet çuka dokuma tezgâhları	110.967
Fransa'dan Getirilen Teknik Alet ve Edevatın İçeriği	Tutarı (Kuruş)
Çarh ve makinelerin icrası için önceden tanzim edilmiş kayışların bazısının tamirâtı ve yeni tanzim edilmiş olan kayışlar için sarf edilen Fransız ve yağlı gavsale	22.420
Bir adet yapağı aklama ve iki adet kuskusu açma makineleri	867
Feshane'nin fes perdaht çarhlarına ilave için Paris'ten satın alınan bir takım nev-icad mikras çarhlarıyla perdaht çarhları	9.580
Fes asabesi imali için Paris'ten alınan dört adet makine ile yedeklik iğne ve pulâtin	12.211,5
Fes asabesi imali için alınan altı adet makine ile yedeklik iğne	21.818
Bir adet nev-icad fes şardonu makinesi	23.980
Fes asabesi için Paris'ten alınan beş adet çarh ve pulâtin ve iğne	19.862,5
Fes örme çarhları için Paris'ten satın alınan iğne ve platin vesair alet	5.974
Genel Toplam	907.885

Kaynak: BOA, HH.d., 21320, 17859, 14512.

Özetlemek gerekirse, Fes ve Çuka Fabrikası için 1841, 1843-44, 1846, 1848, 1849, 1850, 1852 ve 1853 yıllarında İngiltere, Fransa, Saksonya ve Belçika gibi Avrupa ülkelerinden makine ve aletler tedarik edilmiştir. Tedarik edilen eşyaların

hangi amaçlarla temin edildiği de önem taşımaktadır. 1841 yılında 916.620 kuruş değerindeki teknoloji, Çuka Fabrikası'nın faaliyete geçmesi için alınmıştır. 1843-44 yılındaki 582.102 kuruşluk teknoloji maliyeti ise fabrikanın faaliyete geçme ve çuka imalatını sürdürmesine yöneliktir. 1846 yılındaki 292.322 kuruş değerindeki teknoloji ilave niteliğindedir. 1849 yılındaki 1.411.503,5 kuruş değerindeki teknoloji tedariği fabrika için ilk kuruluş ve faaliyet dönemi sonrasındaki en yüksek değerli teknoloji maliyetini oluşturmaktadır. Bu dönemde alınan teknoloji içeriğine bakıldığında, daha ziyade makine sayısının artırılması ve makineleri çalıştırmak üzere aynı kapasite enerji makinesi tedariği, yani kapasitenin genişletilmesi ve imalatın sürdürülmesine yönelik olduğu görülmektedir. 1852 yılındaki 923.453 kuruşluk teknoloji alımı, fabrika üretim faaliyetlerini artırmak ve enerji gücünü yirmi altı beygirden elli beş beygire çıkarmaya yöneliktir. 1853 yılındaki 425.254 kuruş değerindeki teknoloji tedariği ise, tamir ve yenileme niteliği taşımaktadır.

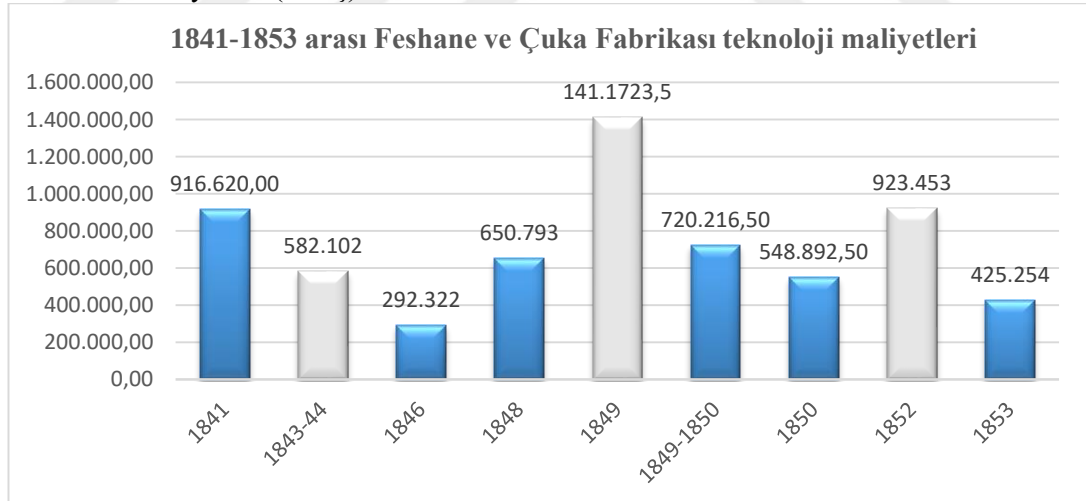
Avrupa'da gerçekleştirilmiş teknik ilerlemelerden teknoloji transferi yoluyla yararlanılsa da, teknik imkânların elverdiği ölçüde olan makine ve aletler Osmanlı topraklarında da üretilmiştir. 1845 yılında iki adet şardon makinesinin ithalinden sonra 1848 yılında İstanbul'da sadece fes perdahtı için kullanılacak altı adet şardon makinesi ve iki adet perdaht makinesi mühendis tarafından üretilmiştir. Makinelere yerleştirilecek fes kalıplarının üretimi için de marangoz istihdam edilmiş, kalıp maddesi olarak ıhlamur ağacı kullanılmıştır. İstanbul'da üretilen fes şardon ve perdaht makinelerinin içeriği şu şekildedir; altı adet şardon makinesi için dökme demir, iki adet perdaht makinesi için dökme demir, pul ve tekerlik, demir kanat, dökme pirinç, dökme demir, perdaht makinesi için dökme demir, şardon makinesi için demir tel, şardon çarhlarının milleri için halka ve makineler için pirinçtir. Bu imalat için harcanan toplam teçhizat maliyeti 30.885,5 kuruş olarak hesaplanmıştır.³¹ 1849 yılında ithal teknolojinin yanı sıra 36.780 kuruş değerinde çuka ürününe yönelik yerli teknoloji de üretilmiştir. Üretilen yerli teknolojinin içeriği; İstanbul'da çuka mekikleri için üretilen yirmi sekiz bin adet teneke, Belçika'dan alınan yirmi beş adet çuka dokunacak tezgâha ilave için İstanbul'da üretilen kırk beş adet tezgâh, yine

³¹ BOA, HH.d., 18329.

Belçika'dan alınan çuka dokumak için bir adet hallaç çarhına ilave olarak diğer bir adet hallaç çarhı şeklindedir.³²

1841, 1843-44, 1846 ve 1849 yıllarındaki teknoloji maliyetlerinin tamamına yakını çuka ürününe yöneliktir. 1848, 1850, 1852 ve 1853 yıllarındaki maliyetler ise, hem çuka hem de fes ürünü maliyetlerinin toplamını vermektedir. 1848 yılında yerli olarak imal edilen teknoloji maliyetinin toplam teknoloji maliyeti içindeki oranı %5 kadardır. 1848 yılındaki yerli teknoloji üretimi fes imalatına yöneliktir. 1849 yılında ise, yerli teknolojinin toplam teknoloji maliyeti içindeki payı %3 tür. 1849 yılındaki yerli teknoloji üretimi çuka imaline yöneliktir. 1841-1853 yılları arasında toplam sermaye malları maliyeti içinde yerli sermaye üretiminin payı %1 gibi çok düşük bir orana karşılık gelmektedir. İstanbul'da teknik alet imalinde işgücü başta olmak üzere birtakım güçlükler bulunmaktadır. Bundan dolayı dışarıdan ithal edilecek alet ve edevat maliyetinin yerli imalattan daha kârlı olacağı hesap edilmiştir.

Grafik 8: 1841-1853 arası Feshane ve Çuka Fabrikası için Avrupa'dan getirilen makine ve teknik alet maliyetleri (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 14512, 17859, 18317, 14250, 12319, 18329, 21320, D.DRB.İ., 8/30.

Grafikteki mavi sütunlar Fes ve Çuka Fabrikası için alınan makine ve diğer eşya maliyetlerini göstermekte iken, gri sütunlar imalat makinelerinin yanı sıra bu makinelerin çalıştırılması için alınan buhar makinesi maliyetlerini de göstermektedir.

³² Aynı Defter.

1841 yılında alınan ve bedelinin önemli bir kısmı ödenen yirmi altı beygir gücündeki buhar makinesinin kalan tutarı 1843-1844 yılı teknoloji maliyet giderleri arasında gösterilmiştir. 1849 yılında 1843-44 yılında olduğu gibi yine aynı enerji gücüne sahip (yirmi altı beygir) buhar makinesi alınmış iken, 1852 yılında elli beş beygir gücünde buhar makinesi satın alınarak fabrikanın enerji kapasitesi önemli ölçüde artırılmıştır.

3.5. Çuka Fabrikası'nda Makine ve Teçhizatın Finansmanı

1842 yılından 1850 yılına kadar yaklaşık on yıllık dönemde Çuka Fabrikası sermaye ve teknoloji finansmanı Feshane Fabrikası kârları ile karşılanmıştır. Feshane Fabrikası kârlarının yanı sıra Çuka Fabrikası'nın kendi imalat faaliyetlerinden elde ettiği kârlar ve bazı kamu gelirleri de fabrikanın teknoloji finansmanı için harcanmıştır.

Tablo 35: 1842-1850 arası Feshane'den Çuka Fabrikası'na aktarılan kârlar (kuruş)

Yıllar	Feshane Fabrikası'nın yıllık kârları	Çuka Fabrikası teknolojisi ve teknik eleman giderlerine aktarılan	Çuka Fabrikası sermayesine ilave edilen
1258/1842	2.500.698	2.000.000	500.698
1259/1843	2.732.080	756.105,5	-
1260/1844	2.887.516	777.979,5	479.140
1261/1845	1.691.266	191.265	-
1262/1846	1.723.123	1.012.540	-
1263/1847	2.092.985	714.345	-
1264/1848	2.102.639	532.684,5	-
1265/1849	2.129.709	863.560	-
1266/1850	2.390.157	1.269.109	-

Kaynak: BOA, HH.d., 18331, 36, 60, 21530, 23543, 18328, 18321, 20932; D.DRB.İ., 8/30, 12/3, 19/13, 15/5, 11/30.

Feshane'nin 1842 yılına ait 2.500.698 kuruş değerindeki kârının, 2.000.000 kuruşluk kısmı Çuka Fabrikası çarhları ve bina masraflarına harcanmış iken, 500.698 kuruşu fabrika için sermaye olmak üzere Darphane'den tahsis edilmişti.³³ 1842 yılında Çuka Fabrikası sermayesine 600.000 kuruş kadar da Darbhâne-i Âmire mahzenlerinde

³³ BOA, HH.d., 18331, D.DRB.İ., 8/30, 15 Rebiülahir 1259 (15 Mayıs 1843).

mevcut olan Ergani nühasının satış hasılatından ilave edilmiştir.³⁴ Ayrıca 399.301,5 kuruşta Darbhâne-i Âmire'nin alacaklarının tahsiliyle katılmıştır.³⁵

1843 yılında Feshane'nin 7.854.201 kuruş hasılasından 5.122.161 kuruşu imalat masraflarına ayrıldığında, 2.732.080 kuruş kadar bir faaliyet kârı kalmaktadır. 2.732.080 kuruş kârın 756.105 kuruşu Çuka Fabrikası buhar kazanı binası için sarf edilmiştir.³⁶ 1844 yılında Feshane'nin 2.887.516 kuruş kârının, 479.140 kuruş kadarı Çuka Fabrikası için başlangıçta tahsis edilen 1.500.000 kuruş sermayenin az olması nedeniyle üzerine ilave edilmiştir. 777.979,5 kuruş ise, Çuka Fabrikası için İngiltere ve Belçika'dan satın alınan iplikli çuka tezgâhı, çarh, mil ve mil askılarının bahasına ve inşa kılınan tezgâh koğuşuna harcanmıştır.³⁷ 1845 yılında Feshane'nin toplam 1.691.266 milyon kuruş kârının, 1.362.382 milyon kuruşu yıllık faaliyet kârı, 390 kuruş Feshane'ye ait aşçı dükkânı kirası, 61.300 kuruş Darbhâne-i Âmire malı olarak Feshane'ye mahsusi İspanya cinsi ağnamın kırkım yapağısı hasılatı ve 267.192,5 kuruş ise nevresim bükme püskülleri kârıdır. Farklı kalemlerden elde edilen fabrika kârının 191.265 kuruşu çuka çarhları ve makinelerin tanziminde çalışan İngiliz ve Fransız mühendis ve muallimlerin aylıklarına tahsis edilmiştir.³⁸

1846 yılında Feshane'nin faaliyet kârı ve fabrika içerisinde bulunan bir adet aşçı dükkânı kirası olmak üzere toplam 1.723.123,5 kuruştur. 1846 yılı toplam fabrika kârından 1.012.540,5 kuruş Çuka Fabrikası için önceden Belçika ve İngiltere'den getirilen çarh ve makineler bedeline, Fransız muallim, demirci ve marangozların maaşlarına ve çukaların dinklenmesi için ilave edilen yerlerin inşa masrafına ve bazı tamirata harcanmıştır.³⁹ Yukarıdaki tabloda, 1847 yılı için gösterilen toplam 2.092.985,5 kuruş kârın, 1.957.448 kuruşu Feshane'nin satış faaliyetleri neticesindeki kârlarını gösterirken, 135.537,5 kuruşu Çuka Fabrikası'nın üretim faaliyetleri kârını vermektedir. 2.092.985,5 kuruş kârın 714.345,5 kuruşu Çuka Fabrikası'nda kazmir çuka dokunmak için Belçika ve İngiltere'den sipariş edilen tezgâh ve makineler

³⁴ Ergani bakır madeni için bkz. Ersoy Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümâyunu (1900-1918)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:22, Haziran 2018, ss. 933-959.

³⁵ BOA, HH.d., 36.

³⁶ BOA, HH.d., 18331.

³⁷ BOA, D.DRB.İ., 12/3; HH.d., 18331.

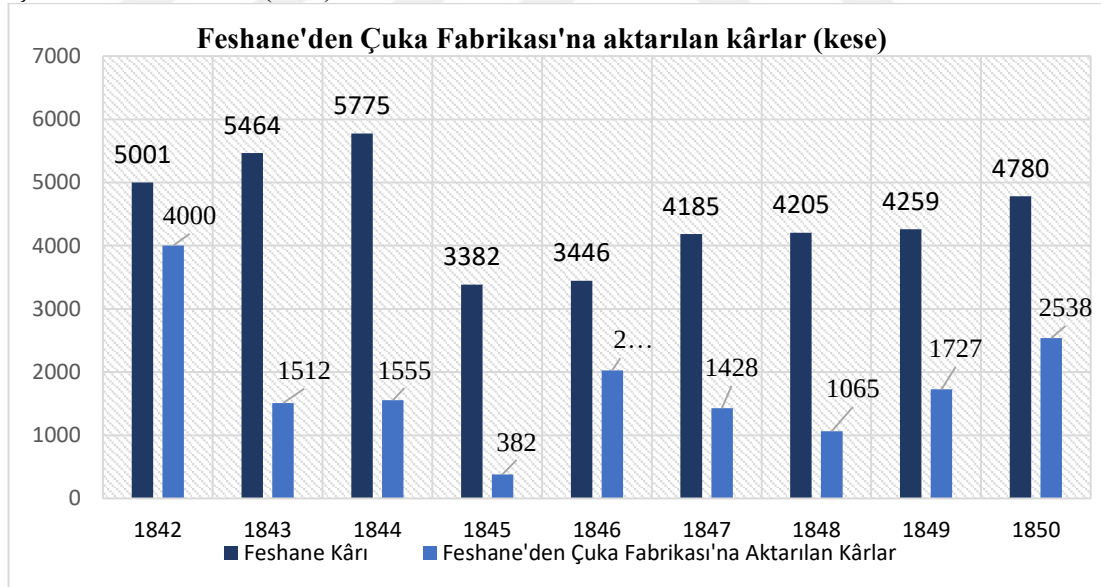
³⁸ BOA, HH.d., 60.

³⁹ BOA, HH.d., 18331. D.DRB.İ., 19/13, 3 Cemâziyelâhır 1263 (3 Mayıs 1863).

bedeline verilmiştir.⁴⁰ Feshane'nin 1848 yılı toplam kârı 2.102.639,5 kuruştur. Bu kârın 532.684,5 kuruşu Çuka Fabrikası için Belçika'dan sipariş edilen makinelerin masrafına ve yurtdışından getirilen muallim, tercüman ve demircinin aylıklarına harcanmıştır.⁴¹

1849 yılında fabrikanın toplam kârı 2.129.709 kuruştur. Bu kârın 863.560 kuruşluk kısmı fes örme ve çuka perdahtı için Belçika, İngiltere, Saksonya, Fransa ve Paris taraflarından sipariş edilen çeşitli makineler ile bunların yerleştirileceği mekânın inşasına yönelik maliyetlere aktarılmıştır.⁴² Feshane'nin 1850 yılı toplam faaliyet kârı 2.390.157 kuruştur. Bu kârın 1.269.109 kuruşu fes ve çuka imali için İngiltere ve Belçika'dan sipariş edilen çarh ve makineler ile bunların yerleştirilecek mekânlarının inşasına, mühendis ve muallimlerin 1849 ve 1850 yılı aylık ve hane kiralarna verilmiştir.⁴³

Grafik 9: 1842-1850 arası Feshane yıllık kârlarından Çuka Fabrikası inşası ve teknik giderleri için aktarılan tutarlar (kese)

Kaynak: BOA; HH.d., 18331, 36, 60, 21530, 23543, 18328, 18321, 20932; D.DRB.İ., 8/30, 12/3, 19/13, 15/5, 11/30.

⁴⁰ BOA, HH.d., 21530.

⁴¹ BOA, HH.d., 23543.

⁴² BOA, HH.d., 18328; HH.d., 18321.

⁴³ BOA, HH.d., 20932.

Grafikte görüldüğü üzere, 1842-1850 arası ana sanayi yıllık kârlarının bir kısmı yan sanayisi olan Çuka Fabrikası'na aktarılmıştır. Yıllara göre aktarılan kaynak tutarı değişmektedir. Ana sanayiden yan sanayiye en fazla kaynak 1842 yılında aktarılmıştır. 1842 yılında 5001 kese⁴⁴ olan ana sanayi kârının 4000 kesesi yan sanayiye transfer edilmiştir. En az kaynağın aktarıldığı yıl ise 1845 yılıdır. 3382 kese olan ana sanayi kârından yalnızca 382 kesesi Çuka Fabrikası'na verilmiştir. Ayrıca diğer yıllarda aktarılan kaynaklar özellikle teknoloji harcamalarına yoğunlaşırken, 1845 yılındaki 382 kese, yan sanayinin teknik personel ücretleri için kullanılmıştır. 1847 yılına ait 4185 kese kârın 3914 kesesi Feshane'nin fes satışlarından, 271 kesesi ise Çuka Fabrikası'nın çuka satışlarından elde edilen kârın toplamını vermektedir. 1847 yılındaki 1428 kese kâr, fabrikanın hem kendi faaliyetleri hem de ana sanayi kârları tarafından desteklendiğini göstermektedir. Feshane'nin yıllık kârlarından Çuka Fabrikası'na aktarılan tutarları oranlar şeklinde ifade etmek gerekirse; *1842 yılında %79, 1843 yılında %28, 1844 yılında %27, 1845 yılında %11, 1846 yılında %59, 1847 yılında %34, 1848 yılında %25, 1849 yılında %40 ve 1850 yılında ise %53 tür.*

Grafik, yalnızca Çuka Fabrikası'nın teknoloji ve teknik personel giderlerine yönelik yapılan ana sanayi kâr transferlerini göstermektedir. Bunun yanı sıra 1842 yılında Çuka Fabrikası sermayesine ilave için 1001 kese 198 kuruş kadar bir kaynak aktarımı da gerçekleşmiştir. Yine 1844 yılında 958 kese 140 kuruş ana sanayi kârı yan sanayinin sermayesine eklenmiştir. Yukarıdaki tablo ve grafikte, 1842-1850 arası incelenmiştir. Nitekim 1851 yılı kırım dönemi. 1851 yılında Feshane'nin 3124 kese 479,5 kuruş kârının 238 kese 279 kuruşu, Çuka Fabrikası'na aktarılmıştır. Ancak aktarımın yapıldığı alan önceki yıllara göre farklılık göstermektedir. 1851 yılında Çuka Fabrikası'nın satış hasılatı imalat maliyetlerinin altında kalmış ve fabrika bilançoları zararlı kapanmıştır. Dolayısıyla 1851 yılı Feshane kârı, Çuka Fabrikası zararını kapatmaya yönelik bir kaynak transferidir.⁴⁵ Aynı şekilde 1853/1854 ve 1857 yılında da Çuka Fabrikası bilançoları zararlı kapanmış ve bu zararlar ana sanayi kaynakları tarafından karşılanmıştır.

⁴⁴ 1 Kese-i Rumi =500 kuruşa veyahut 1 Kese-i Rumi= 50000 akçeye karşılık gelmektedir. Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.105.

⁴⁵ BOA, HH.d., 20930.

1857 yılı sonrasında Feshane'nin Çuka Fabrikası'nı destekleme süreci kesintiye uğramıştır. Bu dönemde Feshane ve Çuka Fabrikası'nın alet ve edevat temini, yeniden inşa ve üretim üniteleri tamiratları borçlanılarak karşılanmıştır. Feshane Fabrikası Baltacı Manolaki adlı bir tüccardan borçlanmıştır. Borcun bir kısmı ödendiği halde on bir bin üç yüz kesesi ödenememiştir. Tüccardan alınan borçların aktarıldığı alanlar ise, daha ziyade fabrikanın faaliyetine işlerlik kazandıracak alanlardır. Bunlar imalat için gerekli aletler, buhar kazanının değişimi, fabrika ve fabrikaya bağlı üretim ünitelerin tamirata ve Ağnâm-ı Şahâne'ye ilave edilmek için Hocabey'den sipariş edilen on bin baş koyun değerinin sarfına yöneliktir. Yine Baltacı Manolaki tüccarın kefaletiyle beş senelik bir imtiyaz ile Fransa Devleti teb'asından tüccar Razolati aracılığıyla Çuka Fabrikası'nın yeniden inşası taahhüt altına alınmıştır. Böylece her bir alet ve edevatı ile Feshane bitişiğinde Çuka Fabrikası yeniden inşa edilmiştir.⁴⁶ Ancak fabrikanın faaliyete geçme aşamasında, Feshane yönetimi yıllık on beş bin kese kâr bırakacak fabrikanın tüccar idaresinde bulunmasına pek yanaşmamıştır. Sarf edilen maliyetlere katlanarak fabrikanın yeniden Feshane İdaresi'ne alınması istenmiştir.

Her iki tüccarın alacaklarını fabrika, sarraflardan borçlanarak ödeme yoluna gitmiştir. Nitekim kayıta detaylı olarak belirtildiği üzere, Baltacı Manolaki'ye on bir bin üç yüz kese ve Razolati'ye ise on iki bin kese olmak üzere toplamda tüccarlara olan borç tutarı yirmi dört bin kûsur kese kadardır. Sarraf Dobini ve diğer tüccarlardan borçlanılarak bahsedilen tüccarların alacaklarının ödenmesi ve fabrika ile ilişkilerinin kesilmesi hedeflenmişti. Feshane ve Çuka Fabrikası faaliyet kârlarının bir kısmı ise borçlanılan kurumlara karşılık gösterilmiştir.⁴⁷

Çuka Fabrikası'nın yeniden inşa edilmesindeki en önemli sebep, askeri piyasanın ürün talebinin artmasıdır. Nizamiye askeri için yüz bin arşın kadar çukaya

⁴⁶ 1850'lerden itibaren teknoloji geliştirmede yaşanan sorunlardan kaynaklı fabrikalar kapanmaya başlamıştır. Bu durum karşısında devlet, *imtiyazlı yap-işlet-devret* şeklinde yeni bir sanayi modeli geliştirmiştir. Ahmet Kala, **Sanayi Devriminin Üç Evresi Yeni Dünya-Yeni İktisat-Yeni Türkiye...**, s.208. Nitekim bu yeni sanayi modelinin, Çuka Fabrikası'nda uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Beş senelik imtiyazla fabrikanın inşası, teknik alet ve edevat temini ve idaresi Fransız tüccar Razolati'ye bırakılmıştır. Ancak Feshane yönetimi yıllık yüksek miktarlarda kâr bırakacağını düşündüğü Çuka Fabrikası'nın idaresini tüccara bırakmaktan vazgeçmiş ve bu süreçteki zararları başka tüccarlardan borçlanarak tazmin etmeye çalışmıştır.

⁴⁷ BOA, HH.İ., 21/47, 19 Zilkade 1273 (11 Temmuz 1857); MB.İ., 14/79, 22 Zilkade 1273 (14 Temmuz 1857).

ihtiyaç olduğu Fabrika-i Hümayunlar Meclisi'ne gönderilen tezkerede bahsedilmiştir. 1858 Mart ve Nisan aylarında elbise ambarına acilen kırk bin arşın kadar çukanın teslim edilmesi istenmiştir. Bunun için İzmit Fabrika-i Hümayunun 15000 arşın, Feshane'nin 22000 arşın ve Beykoz Fabrikası'nda Hoca Ferhad'ın 15000 arşın çuka olmak üzere toplam 52000 arşın çukanın temin edilmesine dair sözleşme yapılmıştır. Askeri çukanın Londra'dan tüccarlar aracılığıyla getirilmesi de gündeme gelmiştir. Ancak tüccarların getirdiği ürünlerin numuneye uygun olmadığı, kimi tüccarın getirdiği İngiltere çukasının numuneden daha kaliteli olması ve dolayısıyla değerinin yüksek çıkması, kimi tüccarın getirdiği İngiltere çukasının ise numunenin altında kalitede olması sebebiyle satın alınmamasına meclis tarafından karar verilmiştir. Farklı uygulamalar neticesinde iki yük elli bin arşın çukanın on üç bin kırk arşını elbise ambarına teslim edilmiştir. Geri kalan iki yük otuz altı bin dokuz yüz altmış arşını üretim açığı olarak görünmektedir. Bu üretim açığını kapatmak için bir an önce fabrikada gerekli teknik alet ve edevatın ikmal ve tanzimi yapılarak imalata başlanması gerekmektedir. Bunun için fabrika yönetimi ile tüccar arasında yeniden sözleşme yapılmıştır. Yapılan sözleşmede, tarafların beklentileri ve mukavelenin içeriği ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu dönemde Çuka Fabrikası'nın esas hedefi üretim miktarını artırarak askeri piyasanın ihtiyacına cevap verebilmektir. Bu hedefe yönelik fabrikaya teknik donanım tedarigi, idaresi ve tüm bunlar için mekân inşası Baltacı Aristidi adlı tüccara ihale edilmiştir. İhale şartlarına göre, Çuka Fabrikası makinesinden senevi iki yüz elli bin zira askeri çuka üretmesi beklenmektedir.⁴⁸

Fabrika tüccarla yaptığı sözleşmede taleplerini belirtmiştir. Sözleşmeye göre; Çuka Fabrikası'nda senelik iki yüz elli bin arşın askeri çukası imal edilecek ve çuka birim maliyetleri yirmi beşer kuruştan belirlenecektir. Tüccarla yapılan beş senelik kontrata göre toplamda bir milyon iki yüz elli bin arşın çuka imali hedeflenmiştir. Beş sene sonunda tüccar, mevcut makine ve edevatı tümüyle Feshâne-i Âmire İdaresi'ne herhangi bir bedel ödmeden bırakacaktır. Sözleşme metninde tüccara yönelik de birtakım haklar bulunmaktadır; Çuka Fabrikası için gerekli alet edevat ve makinenin temini ve yapı inşası masrafları yaklaşık dokuz bin kese olarak ve kârı ise üç bin küsur toplamda yaklaşık on üç bin kese taksitler şeklinde tahsis edilecektir. Yukarıda ifade

⁴⁸ BOA, TS.MA.e., 1197/44, 10 Zilkade 1274 (22 Haziran 1858).

edildiği üzere, fabrikanın temel hedefi askeri piyasanın ihtiyaçlarını karşılamaktır. Ancak, fabrikada mevcut olan aletle hedeflenen miktarda çuka imali yapılamayacağı anlaşılmıştır. Tüccarın fabrikaya yerleştirdiği makine ve çarhlara Feshane malından ilave çarh eklense dahi en fazla yüz kırk bin arşın çuka imal edileceği ve hedeflenen üretime ulaşılamayacağı fabrika yönetimi tarafından anlaşılmıştır. Ayrıca fabrikanın gerek bina ve gerek makinesinin toplamda değerinin dokuz bin kese değil, beş altı bin kese civarında olduğu tahmin edilmiştir. Yüksek fiyat talebi, Feshane sandığının zarara girmesine neden olacaktır. Bundan dolayı ilgili makinenin gerçek değerinin belirlenerek fazla olan kısmından indirim yapılması istenmiştir.⁴⁹

Fabrikanın işletme hakkını ve teknoloji tedarikini belli bir teknoloji bedeli ve kâr karşılığında beş yıl süre ile tüccara bırakması, teknolojisini kendi içerisinde döndürmeye muktedir olmamasıyla açıklanabilir. Çuka Fabrikası'nı işletme hakkının tüccara ihale olunması uygulamaları süreklilik göstermemiştir. Çuka Fabrikası, faaliyetlerine Feshane İdaresi'nde devam etmiştir.

1876 yılında Çuka Fabrikası'nın ikinci kez yeniden inşa edilme çabaları askeri piyasanın çuka ihtiyacını karşılama amacına yöneliktir. Çuka Fabrikası'nın inşasına dair detaylı bir maliyet analizi yapılmıştır. Feshane bitişiğindeki arsaya yapılacak fabrika binasının sekiz bin yüz bir arşın boyutlarında ve her arşının beşer Osmanlı altınıyla meydana gelebileceği tahmin edilmiştir. Böylece fabrikanın toplam inşaat masrafları kırk bin lira olarak hesaplanmıştır. Fabrika masraflarının Haydarpaşa'daki kamu arazisinin satılarak karşılanması planlanmıştır. Fabrikanın inşa faaliyetlerine dair diğer alternatif yol, Feshane bitişiğinde yalnızca bir sıra çuka kurutmaya mahsus bina inşa edilerek, burada bulunan iplik koğuşlarının tamamının çuka imaline tahsis edilmesi ve böylelikle iplik dokuma faaliyetlerinin de İzmit'te dinkhane civarında yeniden bir fabrika inşasıyla yapılması şeklindedir. Bu şekildeki inşa faaliyetlerinden sağlanacak maliyet avantajları; a) İzmit'te dinkhâne civarında bir iplik fabrikası⁵⁰ inşa

⁴⁹ BOA, TS.MA.e.,1197/44, 25 Şevval 1274 (8 Haziran 1858).

⁵⁰ 11 Aralık 1883 tarihli bir kayıta, İstanbul'da Feshane'ye bağlı inşası tamamlanamamış bir İplik Fabrikası olduğu bilgisi yer almaktadır. Fabrikanın tamamlanamamasının nedeni, hazineden tahsis edilen paranın fabrikaya harcamak yerine zimmete geçirilmesidir. Burada suçlanan Nersisyan Kırkor Efendi kendisinin yalnızca müteahhid Serkiz Bey'in aylıklı çalışanı olduğu ve Serkiz Bey'in hazineden aldığı parayı zimmetine geçirdiğini ifade ederek kendisini savunmuştur. Ayrıca kendisinin işle ilişkisi vesikada şu şekilde kaydedilmiştir; "...hazinece olan ilişkisi iki cihetten ibaret olup birisi ba-kontrato

edilmesi ve yapağı tathirinin de aynı mekânda yapılmasıyla inşaat masraflarından önemli avantaj sağlanacağı b)İzmit'te makineler su enerjisiyle çalıştırılacağından kömür masraflarından da tasarruf sağlanabileceği c)İzmit'te İstanbul'a nazaran amelenin daha ucuz ücretle istihdamının mümkün olması kısacası inşaat, enerji ve işgücü gibi maliyet unsurlarından kazanılan kaynakların Çuka Fabrikası giderlerine aktarılması şeklinde bir politika hedeflenmiştir.⁵¹

Faaliyete geçirilen politikaların yer aldığı sadır olan padişah iradesinde, askeri ihtiyaçların karşılanması için Feshane bitişiğinde yeniden inşa edilecek fabrika binasının on iki bin yüz otuz beş zira boyutunda olmak üzere toplam bedeli altı bin beş yüz bu kadar kese şeklinde hesaplandığı belirtilmiştir. Fabrikanın senelik beş yüz bin arşın yani yüz bin askeri neferin çuka ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olacağı düşünülmektedir. Fabrika binasının tamamlanma süresi altı ay olarak müteahhidi Kırkor tarafından taahhüt edilmiştir. İnşaat masrafları ve Avrupa'dan sipariş edilecek makine ve edevatın bedeli, Hazine-i Hassa tarafından karşılanacaktır. Arta kalan on dokuz bin lira kadar bir sermayenin ise Tophane ve Tersane'de daha önce tecrübe edilmiş olan sanayi alayları⁵² gibi eğitim kurumlarının Çuka Fabrikası içinde açılması üzere kullanılması gerektiği ifade edilmiştir.⁵³

1885 yılı itibariyle Feshane yanında Çuka Fabrikası'nın yıkılmasının ardından yeniden inşa edilmesi gerekliliği tartışılmaya başlanmıştır. İstanbul'da bir fabrika kurulması fikrini gündeme getiren önemli saik iktisadi nedenlere bağlanmaktadır.

*maktuan ve deruhte ederek inşa eylemiş olduğu mahallerin masarîfattan kalıb Hazine-i Hassadan Maliye Hazinesi'ne devredilmiş olduğu bil-muhabere beyan olunan yigirmi dört yük küsur gurusu matlubu keyfiyeti ve diğeri dahi kezalik ba-kontrato maktuan Feshâne-i Âmire'de otuz dört yük gurusu bedel ile inşasını deruhte edüb masarîf-ı inşaiyesine mahsuben hazine-i müşarünileyhden nakden on iki yük doksan bin dokuz yüz seksen yedi buçuk ve sergi suretiyle üç yüz kırk dört bin sekiz yüz yedi buçuk gurusu ki cem'an on altı yük otuz beş bin yedi yüz doksan beş gurusu almış olduğu sırada zuhur eden vakıa-i fevkaladeye mebni nâ-tamam kalmış olan İplik Fabrikası ebniyesi olub...". Bu kayıt haricinde Feshane İplik Fabrikası ile ilgili bir belgeye rastlanılamamıştır. **BOA, ML.EEM., 73/30, 10 Safer 1301 (11 Aralık 1883).***

⁵¹ BOA, HH.İ., 57/12, 19 Zilkade 1292 (17 Aralık 1875).

⁵² Kalifiye işgücü yetiştirilmesine yönelik Osmanlı Devleti'nin uygulamaya çalıştığı yöntemler; kalifiye işgücü ithal etmek, teknoloji transferi amacıyla Osmanlı vatandaşlarını Avrupa'ya göndermek, İstanbul'da ve ülkenin çeşitli yerlerinde sanayi okulları açmak ve son olarak harp sanayi alanında faaliyette bulunan devlet kuruluşlarında sanayi alayları oluşturmaktır. Sanayi alayları için bkz. Engin Kırılı, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kalifiye İşgücü Yetiştirmeye Yönelik Hamleleri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:68, 2021, ss. 437-462.

⁵³ BOA, HH.İ., 57/34, 29 Safer 1293 (26 Mart 1876).

Özellikle Harbiye Nezareti tarafından yönetilen İzmit Fabrikası çuka talebini karşılayamamaktadır. Bu sebeple birinci, ikinci, beşinci ve yedinci ordularla Fırka-i Hicaziye, Trablusgarp ve Girit fırkalarında bulunan askerin elbise ihtiyacı için İngiltere çukası ithal edilmekteydi. Taşra orduları yağmurlukları için gerekli olan aba ise Maye dağından tedarik edilmekteydi.⁵⁴ Yerli üretimin teşviki ve askeri ihtiyaçların ülke içinden karşılanması, Çuka Fabrikası'nın yeniden inşa edilmesinin en önemli nedenidir. Feshane yanındaki arsaya inşası düşünülen fabrika için yapılan keşif çalışmalarıyla inşa masrafları dört milyon dört yüz yirmi dört bin sekiz yüz doksan dokuz kuruş olarak hesaplanmıştır. Ayrıca fabrikanın faaliyete geçebilmesi için Avrupa'dan makine alet ve edevat sipariş etme ihtiyacı duyulmuştur.⁵⁵ Fabrikanın inşa ve teknoloji maliyetlerini gösteren iki kıt'a keşif defteri⁵⁶ ve bir adet harita Seraskerlik'e ve Maliye Nezareti tarafından Meclis-i Mahsusa-i Vükelada mütalaa

⁵⁴ BOA, Y..A..RES. 29/5. 4 Cemâziyelâhır 1302 (21 Mart 1885).

⁵⁵ Serasker Rıza imzasıyla 1893 yılına tarihlenen tezkerede, Çuka Fabrikası için lazım olan ve kontrata bağlanan alet, edevat ve kazanın birinci kafilesi olan dört kazan ve teferruatının İngiltere'de bulunan Papayanni Kumpanyası vapuruyla geleceği bildirilmektedir. **BOA, Y.PRK..ASK., 91/93, 7 Zilhicce 1310 (22 Haziran 1893)**. Ellerman/Papayanni Line Kumpanyası Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren belli başlı İngiliz şirketlerinden biriydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Akdeniz'de Fransızlarında önemli rakipleri olan belli başlı diğer İngiliz şirketleri şunlardır; Prince Line, Bell's Asia Minor, John Bruce, Salvesen Line, Northern Steam Ship, Compagnie Moss, Wilson Line, Falbot Steam Ship, T.Leyland, Cunard Line, Prince Willeam & Son, Westheald & Laurance. Süleyman Uygun, "Fransız Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası (Compagnie Francis de Navigation a Vapeur Cyprien Fabre) ve Levant Limanlarındaki Faaliyetleri (1868-1914)", **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Vol.3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, s. 421.

1310/1893 yılına tarihlenen Seraskerlik'ten Londra Sefareti'ne gönderilen tahrirat yazısında; Feshâne-i Âmire yanında yeniden inşa edilecek Çuka Fabrikası için gerekli olan makine ve aletin İngiltere Huddersfield'de John Haigh ve mahdumları kumpanyasından satın alınması kararlaştırılmıştır. Bu İngiliz şirketten tedarik edilmesi kontrata bağlanan makine vesairenin bizzat kontrolü ve muayenesi için Londra'dan iki mühendis İstanbul'dan bir mühendis olmak üzere üç mühendisin görevlendirildiği bildirilmektedir. Makineler yerinde muayene olunduktan sonra Çuka Fabrikası'na getirilecektir. Bunun için Fabrika-i Hümayunlar makineler müfettişi Rasim Bey ile İngiltere'de Huddersfield'de yün ve iplik fabrikası sahibi William Syskes'in makinelerin muayenesi hususunda bizzat aktif oldukları tahrirat kaydında geçmektedir. **BOA, HR.SFR..3., 404/57, 17 Şevval 1310 (30 Nisan 1893)**.

⁵⁶ 1302/1885 yılında Feshane'nin yanında bir Çuka Fabrikası'nın kurulması için iki kıt'a keşif defteri düzenlendiği bilgisine ulaşılmaktadır. İnşa olunacak Çuka Fabrikası'nın incelenmesi neticesinde inşa maliyetleri dört milyon dört yüz yirmi dört bin sekiz yüz doksan dokuz kuruşa tekabül etmektedir. **BOA, Y..A..RES., 29/5, 14 Cemâziyelâhır 1302 (31 Mart 1885)**. Evrakta geçen Çuka Fabrikası için inşa maliyetinin belirtildiği keşif defterine ulaşılamamıştır. Evrak tarihinden yaklaşık iki yıl öncesine tarihlenen ve üç milyon iki yüz doksan sekiz bin sekiz yüz otuz yedi kuruşla vücuda geleceği bildirilen bir keşif defterine ulaşılmıştır. Feshâne-i Âmire bitişiğinde bulunan saray arsasına Kırkor Efendi üzerine kontrat ile ihale edilerek başlanılan fabrika binasının temelleri atılmış ve önemli bir kısmı inşa edilmiş ancak uzun bir süre tamamlanamadığından harap olma durumuna gelmiş ve yeniden inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Keşif defterinde mucur üzerine inşa edilecek Çuka Fabrika-i Hümayunu için 2.931.311 kuruş ve yine fabrika bitişiğinde yeniden inşa edilecek boyahâne ebniyesi içinde 367.526 kuruş olmak üzere toplamda 3.298.837 kuruşluk inşa maliyeti hesaplanmıştır. **BOA, Y.PRK..ASK., 15/37, 17 Muharrem 1300 (28 Kasım 1882)**.

edilmesi için gönderilmiştir. Fabrikanın inşa ve teknoloji maliyetlerinin nasıl finanse edileceği de ayrıca önemlidir. Öncelikli olarak maliyetlerin Nizamiye Hazinesi'nden karşılanması gündeme gelmiştir. Ancak hazinenin bunu finanse edecek durumda olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumda maliyet finansmanında Ticaret Nezareti, Vergi Emaneti ve vergi kaynaklarından yararlanılmıştır. İnşaat masraflarının finansmanı için Vergi Emaneti'nden aylık yüz bin kuruş Ticaret Nezareti'nden ise aylık elli bin kuruş alınacaktır. Makine ve tezgâhların değeri olan yirmi altı bin liranın finansmanı, vilayetin 1884 yılı aşar malından karşılanacaktır. Ancak fabrikanın inşası için gerekli maliyetin yalnızca Vergi Emaneti tarafından desteklenebileceği, makine ve tezgâhlar gibi diğer masrafların maliyeti olan yirmi altı bin liranın 1885 yılı aşar malından verilmesi gerektiği “... *melbusat-ı asakiriye için muktezi çuka ve abanın dâhilen tedariki ile harice ihtiyaçtan kurtulmaması bu yolda sarfına lüzum gösterilen menafi' ise işin diğerine göre istiksar edebilecek derecede olmamasıyla ancak inşaat-ı merkûme için ticaret veznesinden şehri ellişer bin guruşun ifası kabil olamayacağı...*”

⁵⁷ kaydı Maliye Nezareti tarafından bildirilmiştir.

3.6. Çuka Fabrikası'nda Üretim ve Kâr Zarar Durumu

1841 ve 1842 yıllarında çuka imalatı için gerekli makine ve aletler tedarik edildikten sonra 1843 yılında fabrikada çuka imalatına başlanmıştır. Çuka imalatı iki aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşama yapağı temini, temizlenmesi, hallaçlanması, kaba ve ince taraklarda işlenmesi ve iplik haline dönüştürülmesiydi. İkinci aşama ise, yapağının iplik haline getirildikten sonra masuraya sarılması, dokunması, dinklenmesi, kimyevi maddelerle işlenmesi ve perdahtlanmasıydı. Bu aşamaların her biri ayrı mekân, işgücü ve teknolojiyi gerekli kılmaktaydı. Feshane bitişiğine inşa edilen Çuka Fabrikası'nda çuka imaline ait bazı ünitelerde inşa edilmiştir.⁵⁸ Çarhhâne⁵⁹,

⁵⁷ BOA, Y..A. RES., 29/5, 7 Receb 1302 (22 Nisan 1885).

⁵⁸ BOA, HH.d., 14057.

⁵⁹ Kelime anlamı itibariyle çarh bir eksen etrafında dönen pervaneli tekerlik demektir. Bir makinenin dönen tekerliği olarak ifade edilir. Çarkçı, bir vapurun makinesini veya başka bir makineyi kullanıp işleten kimsedir. Çarhhâne ise tüm bu işlemlerin yapıldığı atölye benzeri mekândır. **Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmus-ı Türki, Temel Türkçe Sözlük**, İstanbul, Yapı Kredi Bankası Yayınları, C.1, 1985, s. 194.

vapurhâne⁶⁰, boyahâne, perdahthâne⁶¹, dinkhâne⁶², dekatürhâne⁶³ bu bölümlerden bazılarıdır.

Çuka Fabrikası'nda ilk olarak 1843 yılında siyah ve lacivert renkli iki pastav⁶⁴ (top) çuka üretilmiştir. Ancak siyah ve lacivert renklerde numune olarak üretilen iki pastav çukanın istenilen nicelikte ve kalitede olmadığı görülmüştür. Bu durum fabrikada mevcut olan teknolojinin yetersizliği ve üretim teknolojisine işlerlik kazandıracak nitelikte işgücünün olmamasına bağlanmıştır. Fabrikada teknolojinin tam kapasite kullanılmaması ve çarhların bargir kuvveti ile işletilmesi hem istenilen miktarda üretimin olmaması hem de birim maliyetlerin yüksek çıkmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁵ Bu durumun giderilmesi için birtakım tedbirler düşünülmüştür. Nitekim Avrupa'dan getirilecek buharlı çarh ve kazan gibi inorganik enerji ile çalışan teçhizat ile makinelerin tam kapasite kullanımı sağlanacaktır. Böylece özellikle askeriye için üretilen çukanın daha kaliteli ve birim maliyetinin 31,5 kuruştan 28 kuruş ve hatta 22 kuruşa kadar inebileceği tahmin edilmiştir. Aynı zamanda miktar olarak da ayda 2500 zira çukanın 7000 zira seviyelerine çıkması hedeflenmiştir. İşgücünün daha nitelikli hale gelmesi ve iyi cins İspanya yapağısı kullanılması halinde ortaya çıkacak çukaların Avrupa'da imal edilen ala çukalara eşit olacağı ve her ay beş bin zira'ya

⁶⁰ Vapur, Fransızca 'vapeur' kelimesinden gelen ve Osmanlı'da buhar için kullanılan bir tabirdir. Vapurhâne ise, buharla işleyen işletmeler içerisinde ayrı bir bölüm olarak inşa edilen buhar ünitelerine denilmektedir. Boyacıoğlu, **a.g.t.**, s. 199.

⁶¹ Dokunan kumaşların estetik özellik kazanmaları amacıyla yapılan işlemlere apre denilmektedir. Osmanlılarda aprelemeye parlatma anlamına gelen perdahtlama denilmekteydi. Parlatma/cilalama işleminin yapıldığı yerler ise perdahthânelerdi. Perdaht yapılan yerlere mengenehâne de denilmekteydi. Atila Ergür, **Tekstil terimleri sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002, s. 11. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2008, s. 858. Emre Dölen, **Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 527.

⁶² Dinkleme ya da bazı kaynaklarda battanlama olarak geçen işlem yünlü kumaşın dokunmasından sonra çözgü ve atkısının sıkıştırılması işlemidir. Bu işlem neticesinde kumaş daha dayanıklı hale gelmekte ve ısı özelliği artmaktadır. Bu işlemin yapıldığı yerler dinkhânelerdir. Tathirhâne ise yünlü kumaşın hammaddesi olan yapağının temizlendiği mekânlardır. Dölen, **a.g.e.**, s. 523-524.

⁶³ Dekatür, yünlü kumaşların kullanıma hazır hale gelmesinde son aşama olarak kabul edilmektedir. Bu işlemle birlikte kumaşın daha önce geçirdiği işlemler sonucu kazandığı özelliklerin sabitlenmesi hedeflenir. Yani boyanan kumaşların boyarmadde moleküllerinin ve iyonlarının kuru ısı ya da buhar yardımıyla liflere bağlanması ve liflerin içerisine kalıcı şekilde yerleşmesi işlemine dekatür denilir. Bu işlemin yapıldığı atölyeler ise dekatürhânelerdir. Pervin Anış, **Tekstil Ön Terbiyesi**, Bursa, Alfa Aktüel Yayınları, 1998, s. 150.

⁶⁴ Pastav/pastal, ucu yaldızlı çuka topuna denilmektedir. **Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türki, Temel Türkçe Sözlük 3**, İstanbul, 1985, s. 1054.

⁶⁵ BOA, D.DRB.İ., 8/27, 26 Safer 1259 (28 Mart 1843); C.AS., 70/3275, 3 Rebiülevvel 1259 (12 Mart 1845).

yakın çukanın maliyetleri düşürülerek üretilbileceği anlaşılmıştır. Bu şekilde Çuka Fabrikası ile Avrupa ürünlerinin birim maliyetleri birbirine yakın seviyelere getirilerek, yabancı cins çukalarla rekabet avantajı yakalanması hedeflenmektedir.⁶⁶

Fabrikada ilk çuka denemesinin ardından yine 1843 yılında 358.954,5 kuruş değerinde 485 pastav çuka imal edilmiştir. Nitekim sekiz ay kadar bir sürede henüz buhar makinesiyle işlemeyen çuka makine ve tezgâhlarında imal edilen 485 pastav çukanın 281 pastavı mamul çuka, 113 pastavı boyanmış ancak perdaht ve mengene olmamış, 91 pastavı ise dinki icra edilmiş ancak boyanmamış olan beyaz çukadan oluşmaktaydı.⁶⁷ 1843 yılında ilk sekiz aylık sürenin sonunda fabrikada makine ve tezgâhlar buhar makinesiyle çalışmaya başlamıştır. Çuka Fabrikası için çarhlarda istihdam edilmek üzere satın alınan otuz dokuz re's bargir ile toplamda çarhlar için çalışan seksen bir re's bargir, çuka çarhları buhar makinesi ile icra edileceğinden 1843 yılında satılmıştır.⁶⁸ Çuka Fabrikası'nın faaliyete geçmesinden kısa süre sonra var olan teknolojinin inorganik enerji ile çalıştırılma gayreti söz konusudur. Bu enerji gücünün kullanılması sonucu ortaya çıkan çuka imalat verileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 36: 1845-1850 yılları arası Çuka Fabrikası'nda imal edilen çuka üretim miktarı ve maliyeti

Dönem	Toplam Üretim Miktarı (Pastav)	Toplam Üretim Maliyeti (Kuruş)
1845 Şubat-1848 Şubat	59956 arşın (2335 pastav)	2.649.733,5
1848 Şubat-1850 Şubat	46501 arşın (1811 pastav)	2.590.663

Kaynak: BOA, HH.d., 24064, 20934, 13027.

Tabloda gösterildiği üzere, Darbhâne-i Âmire'ye bağlı idare edilmekte olan ve Feshane bitişiğinde inşa edilen Çuka Fabrikası tezgâhlarında, 1845 Şubat'ı ile 1848 Şubat'ı arasında otuz yedi ay içerisinde üretilen çuka miktarı 59956 arşındır. Toplam imalat maliyeti 2.649.737,5 kuruş olup, 2335 pastav çukanın birim maliyeti 44 kuruşa gelmiştir.⁶⁹ 1848 Mart'ı itibariyle üretilmiş dokuma çukadan satılan haricinde ambarda mevcut bulunan çuka miktarı 22226 arşın, imalat masrafları 982.278 kuruş ve birim

⁶⁶ BOA, D.DRB.İ., 12/6, 9 Cemâziyelâhır 1261 (15 Haziran 1845).

⁶⁷ BOA, HH.d., 13027.

⁶⁸ BOA, HH.d., 13028.

⁶⁹ BOA, HH.d., 24064.

maliyeti ise 44 kuruş kadardır.⁷⁰ Çuka ambarlarında 1.522.280 kuruş değerinde imalat malzemeleri de bulunmaktadır.⁷¹ 1848-1850 arası iki yıllık dönemde üretilen 46501 arşın mamul çuka haricinde, henüz tamamlanmayan çukada mevcuttur. İki yıllık dönemde üretilen 46501 arşın çukanın üretim maliyeti ise 2.590.663 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1845-1852 arası fabrikada satılan çuka miktarı ve elde edilen kâr ve zarara dair veriler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 37: 1845-1851 arası Çuka Fabrikası'nda çuka satış miktarı, maliyeti ve hasılatı (zira/kuruş)

Yıllar	Satılan çuka miktarı	Üretim maliyetleri	Hasılat	Kâr /Zarar
1845-1848	37729,5	1.667.459,5	1.802.997	135.537,5 (Kâr)
1848-1851	37540	1.721.429	1.780.144,5	58.715,5 (Kâr)
1851-1852	9264	555.832,5	436.553,5	119.279 (Zarar)

Kaynak: BOA, HH.d., 18331, 21530, 20932, 20930.

1845 senesi Şubat'ından 1848 Şubat'ı sonuna kadar olan üç yıllık dönemde satılan çuka miktarı 37729,5 zira imaliye masrafı 1.667.459,5 kuruş ve bu miktar çukadan elde edilen gelir 1.802.997 kuruş şeklindedir. 135.537,5 kuruş kadar kâr oluşmuştur.⁷² 1848-1851 arası üç yıllık dönemde 1.721.429 kuruş maliyetle 45988 zira çuka imal edilmiş ve bu miktar çukanın yaklaşık 37540 zirası satılarak toplamda 1.780.144,5 kuruş hasılat ve 58.715,5 kuruş kadar kâr elde edilmiştir. Çuka satışından elde edilen 58.715,5 kuruş kâr, Feshane'nin 2.302.000 kuruş fes satış kârları ve Ağnam-ı Şahâne'nin 22.000 kuruş fazlası olmak üzere toplam kâr 2.390.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu kârın yaklaşık 1.269.000 kuruşu İngiltere ve Belçika'dan ithal edilen teknoloji ve istihdam edilecek yabancı teknik personele harcanmıştır. Geri kalan 1.121.000 kuruş, hazinelere aktarılmıştır. 1848-1851 arası üretilen 37540 zira çukanın satışının yapıldığı kurumlar ise şu şekilde açıklanmaktadır; birim fiyatı 47 kuruştan 26405 zira çuka Asakir-i Nizamiye-i Şahâne'ye, 42,5 kuruştan 3587 zira çuka zabtiye askerlerine ve farklı fiyatlardan 7548 zira kadar çukada dükkânlardan piyasaya arz edilmiştir. Çukanın %80'i askerî kurumlara %20'si piyasaya satılmıştır. Dönem içinde üretilen 45988 zira çukanın 8448 zirası ise, satılamayarak bir sonraki yıla

⁷⁰ BOA, HH.d., 13352.

⁷¹ BOA, HH.d., 18321.

⁷² BOA, HH.d., 13352.

devredilmiştir.⁷³ 1851-1852 yılında 555.832,5 kuruş maliyetli 9264 zira çukadan, 436.553,5 kuruş hasılat elde edilmiş ve yaklaşık 119.279 kuruş zarar ortaya çıkmıştır. Bu zarar aynı yıl içinde Feshane kârından karşılanmıştır.⁷⁴

1852 yılında üretimine başlanmış ancak tamamlanamamış çuka ile 1853 yılında üretilen mamul çuka miktarı 16064 arşındır. Birim maliyeti 62,5 kuruş olan çukanın üretim maliyeti toplamı 1.010.528,5 kuruştur. 1852 yılında imaline başlanılan yarı mamul çuka için 507.951,5 kuruş harcanmıştır. 1853 yılı çuka üretimi için değişken maliyet kalemlerinden malzeme giderlerine 674.902 kuruş, çuka dokunacak iplik imaline ait makine ve çarhlarda istihdam edilen memur ve amele aylıklarına 231.603 kuruş ödenmiştir. Ayrıca buhar ocağı için kömür, buhar makinelerini cila için revgân-ı zeyt ve kart taraklarının temizlenmesi için sarf edilen el tarağına da 22.920,5 kuruş harcanmıştır. Çuka çarhları haricinde 404,5 arşın çuka, amele tarafından dokunmuş ve karşılığında 24.650 kuruş ücret verilmiştir.⁷⁵ Çuka Fabrikası'nda 1857 yılı Mart-Eylül arası yedi aylık sürede 636.868 kuruş değerinde 10294 arşın ince çuka ve 532.121,5 kuruş değerinde 12942 arşın kadar kaba askeri çukası üretilmiştir. Yedi ayda üretilen 23236 arşın çukanın toplam imalat maliyeti 1.168.989 kuruştur. Aynı miktar çuka satışından elde edilen hasılat 778.303,5 kuruştur. Bu süre zarfında fabrika çuka ürünü üzerinden 390.685,5 kuruş (781 kese) kadar zarar etmiştir.⁷⁶

1865 Haziran'ı sonunda üretim değeri 367.760,5 kuruş olan 21830 arşın çuka satışından 396.789,5 kuruş hasılat elde edilmiştir. 1865 Mart-Haziran 29029 kuruş kadar kâr meydana gelmiştir. 1865 Temmuz-1866 Şubat arası sekiz aylık dönemde 134 arşın ince çuka ve kazmir, 288 arşın numunelik askeri çukası ve 50602 arşın kaba askeri çukası imal edilmiştir. Tersâne-i Âmire için de 95.270 kuruş maliyetle 9527 arşın astarlık çuka üretilmiştir. Fabrika müdürü Ahmet Efendi idaresinden devredilen çuka miktarı ile İhsan Efendi idaresi dönemi olan 1865 Temmuz-1866 Şubat arası imal edilen çuka miktarı toplamı 128742 arşındır. Bu miktar çukanın 77372 arşını satılmıştır. Satılan çukanın üretim değeri 1.343.449 kuruş iken, satışından elde edilen

⁷³ BOA, HH.d., 20932.

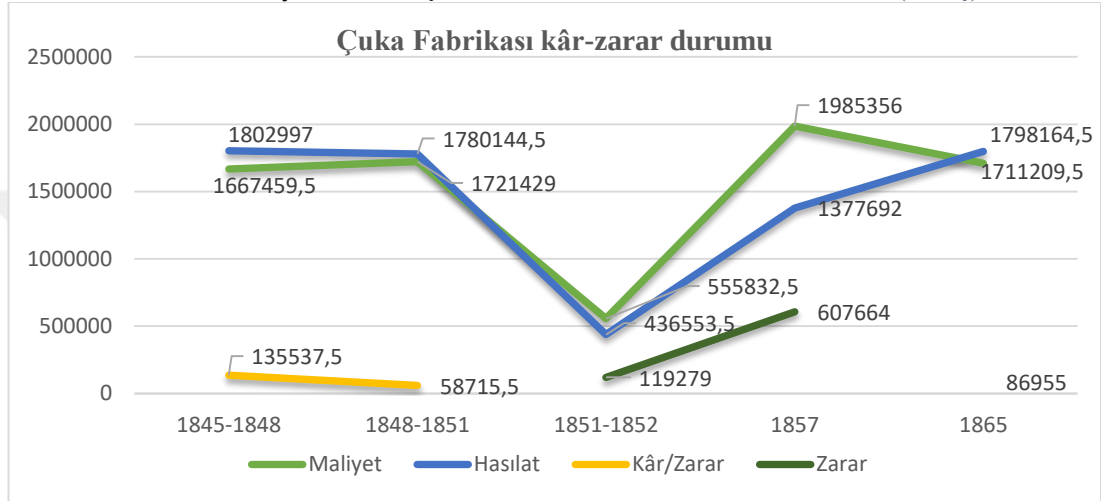
⁷⁴ BOA, HH.d., 20930.

⁷⁵ BOA, HH.d., 22622.

⁷⁶ BOA, HH.d., 45.

hasılat 1.401.375 kuruştur.⁷⁷ Nitekim 1865 yılı Temmuz-1866 Şubat itibariyle çuka imalat ve satış faaliyetlerinden 57.926 kuruş (116 kese) kadar kâr sağlanmıştır. Aşağıdaki grafikte Çuka Fabrikası'nın kuruluşundan 1866 yılına kadar olan dönemde verilerin ulaşılabildiği yılların kâr-zarar durumu gösterilmiştir.

Grafik 10: 1845-1865 yılları arası Çuka Fabrikası'ndaki kâr-zarar tutarları (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 18331, 21530, 20932, 20930, 22024, 45.

1845-1848 arası üç yıllık dönemde 1.802.997 kuruş hasılat, 1.667.459,5 kuruş maliyet neticesinde 135.537,5 kuruşluk kâr görülmüştür. 1848-1851 arası yine aynı şekilde hasılatın 58.715,5 kuruş kadar maliyetin üzerinde olduğu görülmektedir. 1851-1852 yılı kırılma noktasıdır. 436.553,5 kuruş hasılat ve 595.832,5 kuruş maliyet dengelendiğinde, 119.279 kuruş kadar bir zarar ortaya çıkmaktadır. Bu zarar Feshane kârından (3124 kese 479,5 kuruş) karşılanmıştır.⁷⁸ 1857 yılı Mart-Eylül arası 23236 arşın çuka satılmıştır. Bu miktar çukanın satışından elde edilen hasılat 778.303,5 kuruş iken, üretim maliyeti hasılatın üzerinde olup 1.168.989,5 kuruştur. Yedi aylık dönemdeki üretim faaliyetleri neticesinde fabrika bilançosu 390.686 kuruş (781 kese) zararla kapanmıştır.

1857 Teşrin-i evvel ile 1858 Şubat arası beş aylık sürede çuka imalatı üzerinden yine zarar meydana gelmiştir. Beş aylık sürede imal edilen 22203 arşın ince ve kaba çukanın imalat maliyeti 816.366,5 kuruş ve aynı miktar çukadan elde edilen hasılat

⁷⁷ Aynı defter.

⁷⁸ BOA, HH.d., 20930.

599.388,5 kuruş kadardır. 22203 arşın çukanın maliyeti hasılatının üzerinde olup, 216.978 kuruş zarar meydana gelmiştir. Bu zarar, Feshane'nin toplam sermayesinden düşülmüştür.⁷⁹ 1851/1852 yılında fabrikanın zarar etmesinin nedeni, İzmit Çuka Fabrikası'nın aynı tarihte Dar-ı Şura-yı Askeriye İdaresi'ne geçmesidir. Nitekim askeri kurumların ihtiyaç duydukları çukayı İzmit Fabrikası'ndan temin etmeleri, fabrika ürünlerinin stokta kalmasına neden olmuştur. 1853/1854 yılında fabrikanın 463.455 kuruş zararı olup, Feshane'nin 2.377.000 kuruş olan kârından düşülmüştür. 1853/1854 yılında Çuka Fabrikası'nın zarar etmesinin nedeni, Nizamiye askerine maliyetin altında satış yapılması şeklinde açıklanmaktadır.⁸⁰ 1865 yılı ise, fabrikanın 57.926 kuruş fazlalıkla kâr dönemine geçtiğini göstermektedir.

3.6.1. Fabrikada Üretilen Çuka Türleri ve Miktarları

Çuka Fabrikası'nda üretilen çuka türleri esasında kaba çuka ve ince çuka olmak üzere iki tür üzerinden tasniflendirilmektedir. Ancak teknik imkânlardan dolayı fabrikada ince çukadan ziyade büyük miktarlarda kaba çuka imal edilmiştir. Boyalı kaputluk askeri çukası, boyasız gömleklik askeri çukası, dimi çuka, dokuma çuka, laciverdi çuka, kazmir çuka, numunelik askeri çukası, neferat-ı askeri çukası, astarlık çuka, yakalık çuka, elvan çuka, siyah çuka, hırkalık havlı çuka ve parça çukada yine fabrikada üretilen çuka türleri arasında yer almaktadır.

Çuka Fabrikası'nda 1845-1876 yılları arası üretilen farklı tür çukaların toplam üretim miktarları grafikte gösterilmiştir. En yüksek üretim miktarı sırasıyla 1859, 1864 ve 1874 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu yıllarda çuka üretim miktarının diğer yıllara nazaran daha yüksek oluşu, askeri talebin artması ve fabrikadaki teknik gelişmelerle ilişkilidir. Fabrika için gerekli makinelerin alımı sonrası çuka imalat miktarının yükseldiği görülmektedir.

⁷⁹ BOA, HH.d., 22024.

⁸⁰ BOA, HH.d., 40.

Grafik 11: 1845-1876 arası Çuka Fabrikası'nda üretilen çuka miktarları (arşın)

Kaynak: BOA, HH.d., 24064, 20932, 22622, 45, 22025, 22069, 22072, 22074, 22021, 15456, 15446, 15451, 15432, 15461, 15460.

1843 yılında üretilen çukanın bir kısmı satılmış bir kısmı ambarlarda kalmıştır. Stoktaki çuka miktarı ile ilgili verilere ilk 1844-1845 yıllarında ulaşılmaktadır. 1844 Şubatı ile 1845 Şubatı arası satılan çuka haricinde, çuka ambarında 8052 zira mamul ve 122 zira yarı mamul dimi çuka bulunmaktadır.⁸¹ Çuka Fabrikası'nda 1845-1848 arası otuz yedi aylık dönemde 59956 arşın miktarında çuka imali gerçekleşmiş ve bunun 37729,5 arşını satılmıştır. Otuz yedi aylık dönemde imalat ve satış faaliyetleri neticesinde 22226,5 arşın çukanın üretim fazlası olarak stoklandığı görülmektedir. 1849-1851 arası üretilen 45988 zira çukanın 8448 zirası satılamayarak, 1852 Mart'ına devredilmiştir.⁸²

1856 yılında fabrikada eşya miktarının gösterildiği devir defterindeki verilere göre, çuka ambarında mamul ve yarı mamul halde toplam 8983 arşın çuka bulunmaktadır. Bu miktar çukanın 2851 arşını elvan çuka, 2089 arşını lacivert çuka, 773 arşını siyah çuka, 584 arşını parça çuka, 60 arşını kaba çuka, 609 arşını ince mükemmel çuka, 1334 arşını ince tamamlanmamış çuka ve 641 arşını Macar yapağısından mamul tamamlanmamış çukadan oluşmaktadır.⁸³

⁸¹ BOA, HH.d., 62; HH.d., 13352.

⁸² BOA, HH.d., 20932.

⁸³ BOA, HH.d., 12106.

Feshâne-i Âmire İdaresi'nin Darbhâne-i Âmire'den Hazine-i Hassa İdaresi'ne geçtiği 1857 Ekim'inde çuka ambarında 1.355.031,5 kuruş değerinde mükemmel çuka mevcuttu. 1857 Ekim ile 1858 Şubat arası beş aylık dönemde gerçekleştirilen ince ve kaba çuka üretim miktarı 28294 arşındır. İmal edilen ince ve kaba çukanın 22276 arşını satılmış ve 601.597,5 kuruş (1203 kese) kadar hasılat elde edilmiştir. 1858 senesi Mart'ında mevcut olup, müdür Mahmut Efendi idaresine devredilen ince çuka miktarı 5137 arşın ve kaba çuka miktarı 879 arşın kadardır. 1858 Mart'ı ile 1861 Temmuz'u arasında imal edilen ince ve kaba çuka miktarı 391714 arşındır. Bu miktar çukanın 389614 arşını satılmıştır. 1861 senesi Temmuz'unda mevcut olup, Vecdi Bey idaresine 8072,5 arşın kaba çuka ve 43,5 arşın ince çuka olmak üzere toplam 8116 arşın mamul çuka devredilmiştir. Ayrıca 300.401 kuruş değerinde yarı mamul çuka da bir sonraki döneme aktarılmıştır.⁸⁴

1861Temmuz-1862 Şubat arası yedi aylık mamul ürün üretimi ve önceki dönemden yarı mamul halde gelen çuka miktarları şu şekildedir; 1798 aşın ince çuka üretimi yapılmış ve bunun yaklaşık %59'u bu dönemde imal edilen kısmı oluştururken, %41'lik kısmı önceki dönemden devredilen ince çuka miktarıdır. 53304 arşında asker çukası vardır. Bunun yaklaşık %71'i cari dönem imalatı iken, %32'lik kısmı önceki dönemden devredilen kısımdır. İnce ve kaba asker çukası olmak üzere toplam imalat miktarı 55102 arşın çukadır.

1861 Mart ile 1864 Ağustos arası 209.271,5 kuruş maliyetle 6782 arşın ince çuka üretilmiştir. Aynı dönem içinde 304253 arşında kaba çuka imal edilmiştir. 6782 arşın ince çukanın 4839 arşını satılmış, 1943 arşını ambarda kalmıştır. 304253 arşın kaba çuka miktarının ise 288675 arşını satılmış ve 15578 arşını kalmıştır.⁸⁵

Özetlemek gerekirse, belirtilen süre içerisinde 6.380.219 kuruş maliyetle 311035 arşın ince ve kaba çuka üretilmiştir. Bu miktar çukanın 293514 arşını satılmış ve 6.807.651 kuruş hasılat elde edilmiştir. Çuka faaliyeti neticesinde geriye 17521 arşın ince ve kaba çuka kalmıştır. 1864 Eylül-1865 Haziran arası on aylık sürede eski müdür Ahmet Efendi tarafından 108.963,5 kuruş değerinde 3097 arşın ince çuka imal

⁸⁴ BOA, HH.d., 22025.

⁸⁵ BOA, HH.d., 15456.

ettirilmiştir. Bu miktar ince çukanın 1650 arşını devredilen miktarı 853 arşını altı aylık imalatı ve 593 arşını ise son dört aylık imalat miktarıdır. 27.324,5 kuruş değerinde 1262 arşın kadar imal edilen numune askeri çukasının 406 arşını devredilen miktarı ve 854 arşını altı aylık imalat miktarını göstermektedir. Yine aynı sürede 1.829.120,5 kuruş değerinde ve 108401 arşın miktarında kaba askeri çuka imal ettirilmiştir ve bunun 23659 arşını devir miktarını 53851 arşını altı aylık imalatı ve 30891 arşını da dört aylık üretim miktarı göstermektedir. 1865 Şubat sonundan 1865 Mart'ına 2090 arşın ince çuka ve kazmir, 556 arşın numunelik askeri çukası ve 39877 arşın kaba askeri çukası devredilmiştir. 1865 Mart-Haziran arası dört aylık sürede 593 arşın ince çuka ve kazmir, 30891 arşında kaba askeri çukası üretilmiştir. Sırasıyla imalat maliyetleri 20.310 kuruş ve 492.138 kuruştur.⁸⁶ Ayrıca dört aylık sürede yarı mamul çuka imalatı ve üretim maliyetleri; 3240 kuruş değerinde 6 pastav beyaz numunelik askeri çukası, 73.150 kuruş maliyetle 133 pastav boyalı kaba askeri çukası ve 180.848 kuruş değerinde 256 pastav kadar da beyaz kaba askeri çukası şeklindedir.

1865 Temmuz-1866 Şubat arası sekiz aylık dönemde 134 arşın ince çuka ve kazmir, 288 arşın numunelik askeri çukası ve 50602 arşın kaba asker çukası imal edilmiştir. Tersâne-i Âmire için de 95.270 kuruş maliyetle 9527 arşın astarlık çuka üretilmiştir. Ayrıca 4322 arşın miktarında boyanmış tamamlanmayan ve 11765 arşın beyaz ham askeri çukası olmak üzere ambarda 16087 arşın çuka bulunmaktadır. Fabrika müdürü Ahmet Efendi idaresinden devredilen çuka miktarı ile İhsan Efendi idaresi dönemi olan 1865 Temmuz-1866 Şubat arası imal edilen çuka miktarı toplamı 128742 arşındır. Bu miktar çukanın 77372 arşını satılmıştır.⁸⁷ Satılan çukanın üretim değeri 1.343.449 kuruş, satışından elde edilen hasılat 1.401.375 kuruştur.⁸⁸ Nitekim 1865 yılı Temmuz-1866 Şubat itibarıyla çuka imalat ve satış faaliyetlerinden 57926 kuruş kâr sağlanmıştır. On sekiz aylık dönemde çuka üretim faaliyetleri ile ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda detaylı bir şekilde verilmiştir.

⁸⁶ BOA, HH.d., 45.

⁸⁷ Tabloda 1865 Temmuz-1866 Şubat satış kısmında gösterilmeyen ve bu dönemde satılan 9527 arşın astarlık çukada 77372 arşın satış toplamı içerisindedir. **BOA, HH.d., 45. s.28.**

⁸⁸ BOA, HH.d., 45.

Tablo 38: 1864 Eylül-1866 Mart arası çuka imalat faaliyetlerine dair hesaplamalar

Dönem	İnce çuka ve kazmir		Numunelik askeri çuka		Kaba askeri çukası	
	Miktar Arşın	Değer Kuruş	Miktar Arşın	Değer Kuruş	Miktar Arşın	Değer Kuruş
1864 Eylül Devir	1650	58.349,5	406	8.533	23659	434.613
1864 Eylül-1865 Şubat imalat	853	30.303,5	854	18.790,5	53851	902.369
1864 Eylül-1865 Şubat satış	261	9.251	611	13.043	37518	657.420
1865 Mart Devir	2090	74.034	556	12.237,5	39877	677.643
1865 Mart-Haziran İmalat	593	20.310	-	-	30891,5	492.138
Toplam	2683	94.344	556	12.237,5	70768	805.624
1865 Haziran sonu satış	101	4.231	11	333,5	21718	392.325
1865 Temmuz'u devir	2542	89.325	523	11.519,5	49036	364.157
1865 Temmuz-1866 Şubat imalat	134	4.783	288	7.302	66689	1.169.257
Toplam	2677	94.109	812	18.822	115726	2.344.882
1865 Temmuz-1866 Şubat satış	729	25.871	276	7.005	66840	1.215.303
1866 Mart'a devir	1947	68.237	535	11.817	48885	1.129.579

Kaynak: BOA, HH.d., 45.

1866 Mart'ına devredilen çuka miktarı ile 1866 Mart-1867 Şubat arasındaki çuka faaliyetleri şu şekilde açıklanabilir; 1866 Mart'ına farklı fiyatlarla toplamda 80.055 kuruş değerinde 2483 arşın kazmir ve 48885 arşın kaba askeri çukası ve yakalık çuka devredilmiştir. 1866 Mart-1867 Şubat arasında 90 arşın kazmir çuka, 58065 arşın kaba çuka, 19307 arşın astarlık ve yakalık çuka olmak üzere toplamda 77462 arşın çuka üretilmiştir. Bahsi geçen çuka türlerinin birim maliyetleri ve toplam üretim masrafları ise kazmir çuka 35,5 kuruş birim maliyet ve toplam 3.195 kuruş masrafla, kaba çuka 17,5 kuruş birim maliyet ve 1.006.850 kuruş masrafla ve astarlık ve yakalık çuka ise 10 kuruş birim maliyet ve toplam 193.552 kuruş toplam masrafla imal edilmiştir.⁸⁹ 1866 yılında Feshane'de çıkan yangında toplamda 35150 arşın çuka ziyan olmuş⁹⁰ ve 1867 Mart'ına 1803 arşın ince, kazmir ve numune askeri çukası ve 10915

⁸⁹ BOA, HH.d., 15456.⁹⁰ 1866 Ağustos'u Feshane'de yangının meydana geldiği tarihtir. Bu yangında fes ve çuka koğuşlarının tamamen yanmasından dolayı eşya ambarlarının ve diğer dairelerin yeniden kargir olarak inşa edilmesi

arşın kaba, astarlık ve yakalık çuka olmak üzere toplam 12718 arşın çuka devredilmiştir.⁹¹ 1867 Mart ile 1868 Şubat arası çuka imalatı yapılmamıştır.⁹² Fabrika ambarında 1868 Şubat'ı sonunda satılmayarak 1868 yılı Mart'ına devredilen çuka mevcudu toplamda 11920 arşın kadardır. 1868 Mart-1869 Şubat arası 2.102.081 kuruş değerinde 95540 arşın çuka imal edilmiştir.⁹³

1871 Mart'ı ile Eylül'ünün yirmi ikinci gününe kadar altı ay yirmi iki günlük imalat faaliyetleri neticesinde, fabrikada 44284 arşın boyalı kaba askeri çukası, 37469 arşın boyalı melez kaba çuka, 581 arşın boyasız kaba çuka, 2835 arşın boyasız kaba askeri çukası, 10706 arşın, boyasız melez kaba çuka ve 1647 arşın ince çukanın imalatı gerçekleştirilerek ambara konulmuştur. Toplamda 97522 arşın çuka 3.071.586 kuruş maliyetle imal edilerek satılmak üzere stoklanmıştır. Stoklanan çuka haricinde tamamlanmamış 171.144 kuruş değerinde dokunmuş ham asker çukası, 284.629 kuruş değerinde dokunmuş ham melez kaba çuka ve 30.167 kuruş değerinde dokunmuş ham ince çukası vardır.

1870 Mart ile 1871 Eylül'ünün yirmi ikinci günü arasında ambarlara stoklanan çuka 1873 Haziran'ına kadar askeri kurumlara ve piyasaya sürülmüştür. 1870 Mart-1871 Eylül'ü arasında ambarda toplam değeri 169.707 kuruş olan 5268 zira ince çuka bulunmaktadır. Bu miktar ince çukanın 1647 zirası 33 kuruş ve 3620 zirası ise 31,5 kuruş birim fiyatından işlem görmüştür. 102544 zira ve 3.158.030 değerindeki boyalı kaba çuka ise 35 kuruş birim fiyatıyla işleme tabi tutulmuştur. 5268 zira miktarındaki ince çukadan 2429 zirası, 14567 zira boyasız kaba çukadan 9256 zira ve 102544 zira boyalı kaba çukadan 2481 zira olmak üzere toplamda 14166 zira çuka, 1873 Haziran'ı sonunda ambarda kalan çuka miktarını göstermektedir.⁹⁴

1874 yılında devir ve imal edilen toplam çuka miktarı 154478 arşındır. Bu miktar çukanın 140760 arşını askeri kurumlara ve dükkânlar aracılığı ile piyasaya sürülmüştür. 1874 yılında toplam satılan çuka miktarı içinde en büyük paya sahip çuka

için incelemeler başlatılmıştır. Bu iş için görevli Hacı Bani kalfanın hesaplamalarına göre amele ücretleri ve diğer masrafların toplamı 5.108.601 kuruş olarak hesaplanmıştır. **BOA, HH.FSH. 8/262.**

⁹¹ BOA, HH.d., 15454.

⁹² BOA, HH.d., 15454.

⁹³ BOA, HH.d., 15446.

⁹⁴ BOA, HH.d., 15451.

türleri sırasıyla %70 boyalı askeri çukası %15 astarlık çuka %9 ince ve kazmir çuka ve %6 ile boyasız askeri çukasıdır. 1874 yılında satılan çukanın türlerine bakılmaksızın kurumlara göre dağılımı analiz edildiğinde, yaklaşık %14'ü piyasaya ve %86'sı askeri kurumlara satılmıştır. Ayrıca 1874 cari yılı içinde satılamayan 224 arşın kazmir, 224 arşın ince çuka, 638 arşın boyalı askeri çukası, 166 arşın boyalı astarlık çuka ve 167 arşın kadar boyalı gömleklik çuka olmak üzere toplamda 1419 arşın çuka 1875 yılına devredilmiştir.⁹⁵

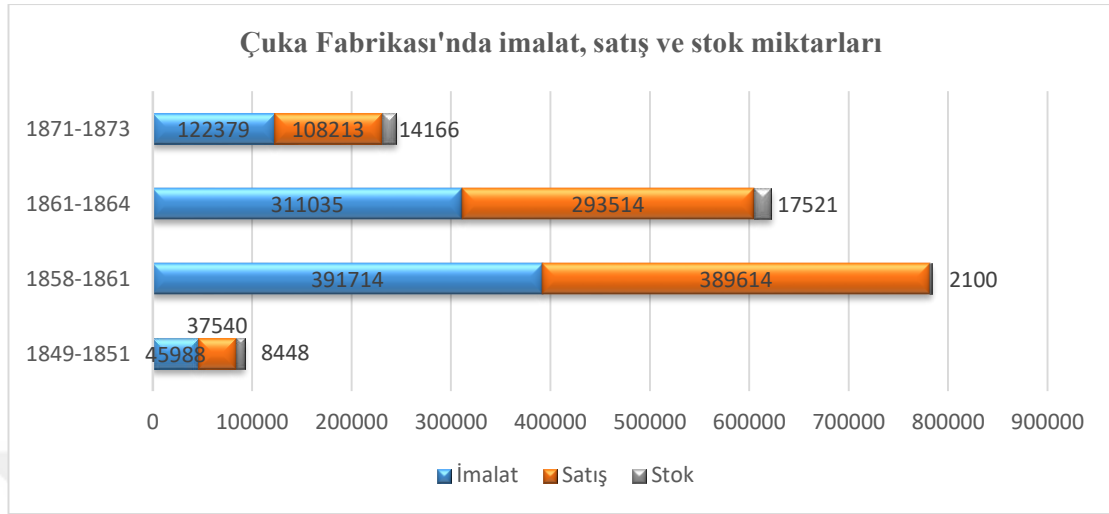
1875 Mart-Temmuz arası dört aylık dönemde kazmir, ince çuka, kaba çuka, laciverdi çuka, boyasız çuka, gömleklik ve astarlık olmak üzere farklı türlerde toplam 79525 arşın çuka imal edilmiştir. Üretilen çukanın türlerine göre birim maliyetleri farklılık göstermektedir. Kazmir 27 kuruş, ince çuka 28 kuruş, kaba çuka 24 kuruş, laciverdi çuka 24 kuruş, boyasız çuka 23 kuruş, gömleklik çuka 17 kuruş ve astarlık çuka 10 kuruştur. En yüksek birim maliyetli ince çuka iken, en düşük maliyetli astarlık çukadır. Dört ay içinde farklı türlerde mamul hale getirilen 79525 arşın çukanın 70366 arşını satılmıştır. Fabrikadaki çuka imalatının talebi karşıladığı ve hatta üretim fazlası kaldığı da görülmektedir. Fabrika ambarlarında yarı mamul halde ince çuka, boyalı perdahtsız askeri çuka, boyalı perdahtsız gömleklik çuka ve boyalı perdahtsız astarlık çukada bulunmaktadır.⁹⁶

Sanayi kurumlarında aynî sermayenin nakdî sermayeye dönüştürülebilmesi, fabrikaların faaliyetlerinin sürdürülebilir olması açısından büyük önem taşımaktadır. Farklı kalemlerde harcamalar yapılarak belli miktarlarda imalat gerçekleştirilmektedir. Bu süreçte sarf edilen harcamalar milli gelirden önemli artış sağlamaktadır. Ancak harcamalar kanalıyla gerçekleştirilen milli gelir artışının reel etkisi, milli geliri nakdi güce dönüştürecek taleple desteklenmesine bağlıdır. Dolayısıyla imal edilen ürün miktarının ne kadarının piyasada karşılık bulduğu ve ne kadarının stoklarda kaldığının değerlendirilmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Çuka Fabrikası üzerinden bu durumu analiz etmek gerekirse, yıllara göre Çuka Fabrikası'nda üretilen çukanın ne kadarının satıldığı ve ne kadarının sonraki döneme devredildiğini gösteren veriler bu açıdan dikkate alınmış ve incelenmiştir.

⁹⁵ BOA, HH.d., 15432.

⁹⁶ BOA, HH.d., 15461.

Grafik 12: 1849-1873 arası Çuka Fabrikası'nda imalat, satış ve stok miktarları (zira)

Kaynak: BOA, HH.d., 15451, 20932, 22025.

Fabrikada imal edilen çukanın ne kadarının satıldığı ne kadarının ambarda stoklandığı grafikte gösterilmiştir. 1849-1851 arası imal edilen 45988 zira çukanın 37540 zirası satılmış ve kalan 8448 zira çuka ambara konulmuştur. Bir başka ifadeyle 1849-1851 arası üretilen toplam çukanın %82'si satılmış ve %18'i ise stoklanmıştır. 1858-1861 arası imal edilen çukanın %99'u satılmış ve yalnızca %1 i sonraki dönem devredilmiştir. 1861-1864 arası fabrikada 311035 zira çuka üretilmiş ve bunun 17521 zirası kalmıştır. Bu dönem üretilen çukanın %94'ü satılmış ve %6'sı ambara konulmuştur. 1871-1873 arası dönemde 122379 zira çuka üretilmiş ve bunun 108213 zirası satılmıştır. 14166 zira ise ambarda kalmıştır. Üretilen çukanın %88'i satılmıştır. Grafik, fabrikada üretilen çukanın önemli bir kısmının satıldığını göstermektedir. Ele alınan dönemler itibariyle fabrika aynî sermayesini önemli ölçüde nakdi sermayeye dönüştürebilmiştir.

3.7. Çuka Fabrikası Pazarı

Fabrika, 1843 yılında çuka imalatına başlamıştır. İlk olarak askerî kurumların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretime başlayan fabrika, kısa süre sonra piyasaya yönelmiştir. 1845 Şubat'ından 1848 Şubat'ı sonuna kadar olan üç yıllık dönemde

tamamı askerî kurumlara olmak üzere 37729,5 zira çuka satılmıştır. Bu dönemki üretim faaliyetleri neticesinde 135.537,5 kuruş kadar kâr elde edilmiştir.⁹⁷ 1848-1851 arası üç yıllık dönemde 1.721.429 kuruş maliyetle 45988 zira çuka üretilmiştir. Bu miktar çukanın yaklaşık 37540 zirası satılarak toplamda 1.780.144,5 kuruş hasılat ve 58.715,5 kuruş kâr elde edilmiştir. 1848-1851 arası 37540 zira çukanın 26405 zirası birim fiyatı 47 kuruştan Asakir-i Nizâmiye-i Şahâne'ye, 3587 zirası 42,5 kuruştan zabtiye askerine ve *fiyat-ı muhtelif*e ile 7548 zira kadar çukada dükkânlardan piyasaya sürülmüştür. Toplam çukanın %80'i askerî kurumlara %20'si ise piyasaya satılmıştır.⁹⁸ Çuka satışından 117 kese (58.500 kuruş) kâr elde edilmiştir. Aynı dönemde Feshane'nin 4604 keselik fes satış kârları ve Ağnâm-ı Şahâne'nin 44 keselik fazlası olmak üzere toplam fabrika kârı 4780 keseye ulaşmıştır. Bu kârın yaklaşık 2538 kesesi İngiltere ve Belçika'dan ithal edilen teknoloji ile istihdam olunacak yabancı teknik personele harcanmıştır. Geri kalan 2242 kese ise, hazineye aktarılmıştır.

Askerî kurumların taleplerini başka üretim kurumlarına kaydırmasının Çuka Fabrikası üzerinde birtakım etkileri olmuştur. Çuka Fabrikası için 1850 sonrası kritik dönemin başlangıcı olarak ifade edilebilir. 1851 yılında fabrikada maliyetler hasılatın üzerine çıkmış ve 119.279 kuruş kadar bir zarar fabrika bilançolarına yansımıştır.⁹⁹ Bu dönemde fabrikanın zarar eşiğine girmesinin en önemli nedeni, askerî kurumlara maliyetin altında fiyatla satış yapılmasıdır.¹⁰⁰ Nitekim askeri pazar talebinin, Feshane Çuka Fabrikası'ndan İzmit Çuka Fabrikası'na kayması, maliyetin altında satış yapılmasının nedeni olarak belirlenmiştir.

Hazine-i Hassa tarafından idare edilen İzmit Çuka Fabrikası'nın idaresi 1851 yılında Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'ye geçmiştir.¹⁰¹ Bu tarihten sonra Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'ye ordunun ihtiyacı olan çukaları Çuka Fabrikası yerine İzmit Çuka Fabrikası'ndan tedarik etmeye başlamıştır. Çuka Fabrikası'nın kuruluşundan itibaren en büyük pazarını askeri kurumlar oluşturmuştur. Fabrikada imal edilen ürünler hassa ve nizamiye askeri elbiseleri olarak elbise ambarına teslim edilmekteydi. Nitekim 1851

⁹⁷ BOA, HH.d., 13352.

⁹⁸ BOA, HH.d., 20932.

⁹⁹ BOA, HH.d., 20930.

¹⁰⁰ BOA, HH.d., 40.

¹⁰¹ BOA, İ.DH., 14006.

yılında da fabrikada tahminen on bin arşın kadar zabitan çukası üretilmiştir. İzmit Fabrikası'nın askeri piyasa ihtiyacını karşılaması, Çuka Fabrikası'nın en büyük pazarını kaybetmesine neden olmuştur. Yaklaşık otuz bin arşın miktarında çuka fabrika ambarında kalmıştır.¹⁰² Fabrika yönetimi ile Seraskerlik arasında geçen müzakerelerde, fabrika ürünlerinin askeriye tarafından alınması talebi, İzmit Çuka Fabrikası ürünlerinin kendilerine yeterli olacağı gerekçesiyle Seraskerlik tarafından reddedilmiştir. Feshane çukalarına yönelik pazar arayışları arasında Tersâne-i Âmire'de yer almıştır. Ancak Tersâne-i Âmire Nezareti, ilgili çukaların lacivert renkte, bahriye askeri için ise kahverengi çukaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Nizamiye ve zabitan askeri piyasası için ambarlanan çukalar ile diğer piyasa talepleri arasındaki uyumsuzluk, çukaların elde kalmasına neden olmuştur.

Çuka Fabrikası için 1854-1857 arası, imalat verilerine ulaşamayan üretimin durduğu¹⁰⁴ ve bilançoların zararla kapandığı bir dönemdir. Yaşanılan bu olumsuz tablo çoğunlukla piyasada *monopol (tekel) alıcı* olan askeri pazarın varlığı ile açıklanabilir. Askeri piyasa talebindeki dalgalanma doğrudan Çuka Fabrikası arzını etkilemektedir. Nitekim 1861 sonrası askeri piyasanın yoğun bir şekilde çuka talebine yöneldiği görülmektedir. Bahriye ve topçu askeri için dört bin beş yüz zira çuka talebi¹⁰⁵, İstanbul askeri için elbiselik çuka ve pantolonluk bezlere çok ihtiyaç olduğu 1861 tarihli tezkere kaydında; "...asâkir-i hazret-i şahâne için müretteb olan elbiselik çuka ve pantolonluk bezler ile feslerin şiddet-i lüzumu bulunduğundan icâbının icrâsı..."¹⁰⁶ şeklinde belirtilmektedir. 1866 tarihli Zabtiye Müşiri'ne yazılan tezkerede, yerli çuka imalatının yeterli gelmediği ve İstanbul zabtiyesi askerlerinin elbisesi için Paris'ten çuka sipariş edildiği kaydedilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰² BOA, HH.İ., 4/28, 1 Safer 1268 (26 Kasım 1851).

¹⁰³ BOA, HH.İ., 9/38, 11 Şevval 1269 (8 Temmuz 1853).

¹⁰⁴ Bu dönemde farklı tarihlerde olmak üzere tüccardan ve dışarıdan çuka alımı yapılmıştır. Tüccardan İngiliz çukası satın alınmış ve Nizamiye Hazinesi adına çeşitli sancakların malı çuka bedeline tahsis edilmiştir. Bunun somut örneklerinden biri Hanson Bazergandan satın alınan 500.000 kuruşluk çuka bedelinin 1269/1853 Haziran-1269/1853 Teşrin-i sani arası toplam altı ayda taksitler şeklinde Ankara sancağı emvalinden 43.333 kuruş, Viranşehir sancağı emvalinden 20.000 kuruş ve Bolu sancağı emvalinden 20.000 kuruş olarak tahsis edilmesidir. **BOA, C.ML., 91/4121, 25 Şaban 1269 (3 Haziran 1853).**

¹⁰⁵ BOA, A.)MKT.MHM., 347/101, 27 Şaban 1282 (15 Ocak 1866).

¹⁰⁶ BOA, A.)MKT.MHM., 211/57, 23 Şaban 1277 (6 Mart 1861).

¹⁰⁷ BOA, A.)MKT.MHM., 347/83, 23 Şaban 1282 (11 Ocak 1866).

Çuka Fabrikası askeri piyasanın ürün talebini karşılamada yetersiz kalmış ve alternatif çözümler bulmaya çalışmıştır. Bu dönemde çuka imalatına yönelik olarak uygulanan sanayi politikası, teknik kapasite artırımı ve birim maliyetlerin ana sanayi ile yan sanayi ürün fiyatları üzerine dağıtılması olmuştur.¹⁰⁸ İlk dönem, faaliyete geçmesi için dönem kârlarının önemli bir kısmını yan sanayi teknolojiye transfer eden ana sanayinin, ikinci dönemde yan sanayi destekleme yöntemi, kârlarıyla zararları karşılama ve çuka maliyetlerini (teknik maliyet) kendi ürün fiyatı üzerine yansıtma şeklinde olmuştur.

Bu dönem fabrikada yaşanan bir diğer problem de kurumlara verilen çukaların bedellerinin tahsil edilememesidir.¹⁰⁹ Ürün bedellerinin tahsil edilememesi, imalat için gerekli hammadde, üretim malzemeleri, boya maddeleri gibi giderlerin zamanında temin edilememesi gibi sorunları gündeme getirmiştir. Fabrika imalatı için gerekli girdilerin eksikliği, üretimin yapılamaması ve ürünlerin birim satış fiyatlarının artışına yol açmıştır. *Sanayileşmede üretim kurumları ile pazar arasındaki ilişki bandının önemi nedir?* Bu ilişki ağındaki gelgitlerin fabrikaların hammadde, üretim ve fiyat politikalarını önemli ölçüde etkilediği aşîkârdır. Bu etkinin ilişki ağının diğer ucundaki pazara yansıdığı, yani daha önceki ürün bedellerinin ödenmemesi, fabrikanın fiyat politikasını artış yönünde etkilemekte ve pazar öncekine kıyasla daha yüksek fiyatlı ürünle karşı karşıya kalmaktadır.

Feshane ve Çuka Fabrikası'nda ürün bedellerinin tahsilinde ithal edilen eşyalarda olduğu gibi bir kısmının peşin bir kısmının da taksitler şeklinde ödenmesi gibi birtakım sanayi politikaları uygulanmıştır. Birim satış fiyatları düşürme politikası önemli farklılık arz etmektedir. Maliyetleri oluşturan kalemlerde avantaj yakalama amacıyla bir indirim uygulanmadığı gibi teknik kapasiteye bağlı üretim artışı sonucunda oluşan satış fiyatların düşürülmesi şeklinde bir politikada uygulanmamıştır. Aynı miktar ürün adedinde toplam maliyetten belli bir miktar noksanıyla maliyetlerin aylık düşürülmesi yoluyla birim maliyetleri ve birim satış fiyatları düşürmeye yönelik bir politika uygulanmıştır. Bu politika ilgili arşiv kaydında; “...asakir-i mülûkâne için imal olunan fes ve çukanın bu def’a karar bulan fiyatları fabrikalarda kaç guruşa mal

¹⁰⁸ BOA, HH. THR., 1228/36, 12 Rebiülahir 1280 (26 Eylül 1863).

¹⁰⁹ BOA, HH. THR., 1228/36, 11 Zilkade 1280 (18 Nisan 1864).

olur ise ondan birer miktar noksan görünmüş olacağından karşılık olarak levazımâtın vakt-i zamaniyla mahallerinden mubayaasına masarîf-ı sairesinden uyuşturulmak üzere masarîfat yekûnundan şehriye on beş guruş tenzil ...’’¹¹⁰ şeklinde geçmektedir. Maliyetlerde indirim yapılan kısım imalatın devamı için yeni girdilere transfer edilmiştir. Bu tür maliyetler üzerinden fiyat düşürme politikası ve belirlenen fiyattan ürün bedelinin bir kısmının peşin geri kalanın ise taksitli tahsil edilmesi, daha ziyade bu pazarı dengeye getirme amacına hizmet etmektedir. Ayrıca Feshane ve Çuka Fabrikası askeri kurumlara ürün satışında birim satış fiyatını birim maliyet fiyatından belirlemiş ve maliyetine satışlar da yapmıştır. Maliyetine satışın yapıldığı yani birim satış fiyatların birim maliyetlere eşit olduğu noktada, fabrikaların uyguladığı üretim yöntemi de değişmiş ve sipariş üzere üretime geçilmiştir.¹¹¹ Fabrikaların üretim politikasının fiyat politikasını destekleyici yönde olduğu görülmektedir. Özetle, fabrikaların askeri kurumlara ve kamu kurumlarına verdikleri ürünlerin bedellerinin tahsilinde yaşanan sorunlar, fabrikaları politika değişimine zorlamıştır denilebilir.

İlerleyen zamanlarda fabrika ile ürün piyasası arasında fiyat ve tahsilat politikası konusunda yine bir pazarlık görülmektedir. Askeri kurumlar pantolonluk ve kaputluk kaba çuka gibi ürünlerin fiyatlarında, fabrikanın indirim yapmasını talep etmiştir. Fabrika bu talebe, istenilen ürünlerin bir kısmının stoklarda mevcut olduğu diğer kısmının ise belli bir sürede imal edileceği garantisini vermiştir. Ancak ürünlerin olması gerekenin üzerinde maliyetle üretildiği için fiyatlarında herhangi bir indirim yapılamayacağını söylemiştir.¹¹² Burada maliyet artışlarının sebebi satış bedellerinin peşin değil, senetle tahsilinin üretim maliyetlerine yansımadır. Ayrıca yapağı fiyatlarındaki değişiminde çuka fiyatlarına artış yönünde yansıdığına dair kayıtlara ulaşılmıştır.¹¹³ Çuka Fabrikası’ndan 1866-1869 arası askeri kurumlara ve piyasaya ince ve kaba çuka satışı yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda satış miktarları ve elde edilen gelirler gösterilmiştir.

¹¹⁰ BOA, A.) MKT. MHM., 301/73, 17 Zilhicce 1280 (24 Mayıs 1864).

¹¹¹ Aynı evrak.

¹¹² BOA, HH.THR., 1228/68, 17 Zilkade 1288 (28 Ocak 1872).

¹¹³ BOA, HH. THR., 1228/85, 2 Ramazan 1289 (3 Kasım 1872).

Tablo 39: 1866-1869 arası ince ve kaba çuka satış miktarı ve gelirleri (arşın/kuruş)

Dönem	İnce çuka		Kaba çuka	
	Satış miktarı	Satış geliri	Satış miktarı	Satış geliri
1282/1866 ¹¹⁴	-	-	80960	1.592.492
1283/1867 ¹¹⁵	798	21.442	-	-
1284/1868	292	1.032.170	74347	1.625.238
1285/1869	4116	20.839	185349	5.074.709

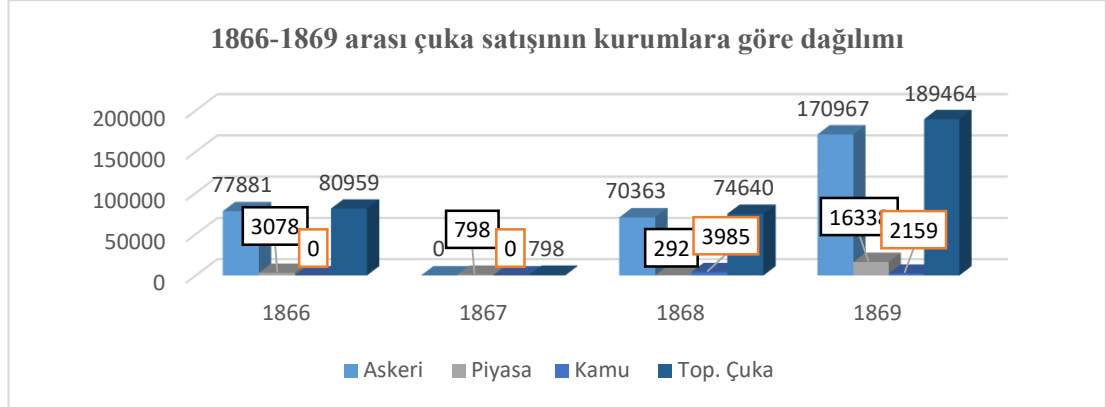
Kaynak: BOA, HH.d., 15472, 15446, 45.

1866-1869 arası dönemde tabloda yer alan veriler ince ve kaba çuka satış miktarları ve hasılat değerlerini vermektedir. Bahsi geçen yıllar içinde en fazla ince ve kaba çuka satışı ve elde edilen hasılat 1869 yılında gerçekleşmiştir. 1866 ve 1869 yılları arasında ince ve kaba çukanın hangi kurumlara satıldığına dair bilgilerde mevcuttur. Nitekim 1866 yılında 80960 arşın kaba ve ince çukanın 51274 arşını Asâkir-i Nizâmiye-i Şahâne'ye, 25400 arşını Asâkir-i Bahriye'ye, 1207 arşını Tophâne-i Âmire'ye ve 3078 arşını ambar ve dükkânlardan piyasaya sürülmüştür. *1866 yılında satılan çukanın %96'sı askeri kurumlara %4'ü piyasaya yöneliktir.* 1867 yılında satılan 798 arşın ince ve kaba çukanın tamamı piyasaya yönelik olup, askeri kurumlara çuka satışı yapılmamıştır. 1868 yılında satılan 292 arşın ince çuka tüccara satılmışken, 74347 arşın kaba çukanın 70363 arşını Nizamiye askerine, 69 arşını Mâbeyn-i Hümâyun hademelerine ve 3916 arşını ise Sanayi Mektebi'ne satılmıştır. *Kısacası 1868 yılında toplam 74639 arşın kaba ve ince çukanın %99'u askeri ve devlet kurumlarına %1'lik kısmı ise piyasaya transfer edilmiştir.* 1869 yılında 4116 arşın ince çukanın tamamı piyasaya yönelik iken, 185349 arşın kaba çukanın 12222 arşını dükkânlardan piyasaya, 263 arşını İstabl-ı Amire'ye, 1896 arşını Sanayi Mektebi'ne, 149898 arşını nizamiye askerine, 15062 arşını topçu askerine ve 6007 arşını da bahriye askerine satılmıştır. 1869 yılında satılan toplam kaba ve ince çukanın *%8'i piyasaya, %90'ı askeriye, %2'si ise kamu kurumlarına* verilmiştir.

¹¹⁴ 1866 yılında ince ve kaba çuka satış miktarları ve hasılat değerleri ayrı verilmemiştir. O yüzden yukarıda kaba çuka altına kaydedilen değerler hem ince hem de kaba çuka miktarını kapsamaktadır.

¹¹⁵ 1867 yılında da 1866 yılında olduğu gibi ince ve kaba çuka miktarları ayrı şekilde kaydedilmemiştir. Yukarıda tabloda gösterilen değerler ince ve kaba çuka miktarının toplamını içermektedir.

Grafik 13: 1866-1869 arası dönemde çuka satışının kurumlara göre dağılımı (arşın)

Kaynak: BOA, HH.d., 15472.

Grafik, 1866, 1867, 1868 ve 1869 yıllarında kaba ve ince çuka satışının yapıldığı kurumları göstermektedir. En yüksek çuka satışı 1869 yılında yapılmıştır. Askeri kurumlara çuka satışı 1867 yılı hariç en yüksek çuka satış payına sahiptir. 1867 yılında en düşük ve yalnızca piyasaya yönelik çuka satışı yapılmıştır. Piyasaya yönelik satışlar ise, 1868 yılı hariç kamu kurumlarına yapılan satışların önünde seyretmektedir. Çuka ürününde askeri piyasanın başat rol oynadığı görülmektedir. Toplam dört yılda çuka satışında en düşük pazar payı %7 ile kamu kurumlarına aittir. Çuka imalat ve satış faaliyetlerinin sonraki dönemlerde devam ettiği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda 1874 yılına ait çuka faaliyetleri detaylandırılmıştır.

Tablo 40: 1874 yılında çuka satışının yapıldığı kurumlar, satılan çuka türleri ve miktarları (arşın)

Kurumlar	İnce çuka ve kazmir	Boyalı askeri çukası	Boyasız askeri çukası	Astarlık çuka	Türüne göre satılan toplam çuka miktarı
Âsâkir-i Bahriye-i Şahâne	1439	60306		21394	83139
Tophâne-i Âmire	255				255
Piyasaya	11587	486	7007	6	19086
Âsâkir-i Nizamiye-i Şahâne		19645			19645
Âsâkir-i Zabtiye-i Şahâne		18635			18635
Kurumlara satılan toplam çuka miktarı	13281	99072	7007	21400	140760

Kaynak: BOA, HH.d., 15432.

1874 yılında imal edilen 154478 arşın çukanın 140760 arşını askeri kurumlara ve dükkânlar aracılığı ile piyasaya sürülmüştür. 1874 yılında satılan toplam çuka miktarı içinde en büyük paya sahip çuka türleri sırasıyla; %70 boyalı askeri çukası, %15 astarlık çuka, %9 ince ve kazmir çuka ve %6 boyasız askeri çukasıdır. 1874 yılında satılan *çukanın türlerine bakılmaksızın kurumlara göre dağılımı analiz edildiğinde, yaklaşık %14' ü piyasaya ve %86'sı askeri kurumlara* satılmıştır. Ayrıca 1874 yılında satılamayan 224 arşın kazmir, 224 arşın ince çuka, 638 arşın boyalı askeri çukası, 166 arşın boyalı astarlık çuka ve 167 arşın kadarda boyalı gömleklik çuka olmak üzere toplam 1419 arşın çuka 1875 yılına devredilmiştir.¹¹⁶

1875 Mart-Temmuz arası satılan 70366 arşın miktarındaki çukanın türlerine göre satışının yapıldığı kurumlarda farklılık göstermektedir. 13110 arşın kadar kazmir ve ince çuka piyasaya sürülmüştür. 36835 arşın kaba çukanın 20981 arşını Âsâkir-i Bahriye-i Şahâne'ye, 14608 arşını Âsâkir-i Zâbtiye-i Şahâne'ye ve 1245 arşını da piyasaya satılmıştır. 2228 arşın kaba çukanın tamamı piyasaya satılmıştır. 15902 arşın astarlık çuka Âsâkir-i Bahriye-i Şahâne'ye satılmıştır. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, toplamda satılan 70366 arşın çukanın 16583 arşını piyasaya satılırken, 53782 arşın gibi büyük bir kısmı askeri kurumlara satılmıştır.

1866, 1867, 1868 ve 1869 yıllarında 1867 yılı hariç çuka satışında en büyük payı toplam içinde askeri kurumlar oluşturmaktadır. Aynı şekilde 1874 yılında da bir yıllık toplam 140760 arşın çuka satışının (121674 arşın) %86'sını askeri kurumlar ve (19086 arşın) %14'ünü piyasa oluşturmaktadır. 1875 Mart-Temmuz arası dört aylık çuka satış verilerinin kurumlara göre dağılımı değerlendirildiğinde, %76 pay ile askeri kurumlar pazarda birinciliği oluştururken, %24 gibi bir payla piyasa ikinci sırada yer almaktadır. 1876 Mart-27 Haziran arası üç ay yedi gün zarfında kurumlara göre çuka satış eğilimlerine bakıldığında ise, %11 piyasa ve %89 ile askeri kurumların pazarda üstünlüğü koruduğu görülmektedir.

27 Haziran 1876 tarihi Feshane ve Çuka Fabrikası idaresinin Hazine-i Hassa-i Şahane'den Nizamiye Hazinesi'ne devredildiği tarihtir. Feshane ve Çuka Fabrikası müdürü Abidin Efendi zamanında (1876 Mart-Haziran 27. günü) tamamlanarak ambar

¹¹⁶ BOA, HH.d., 15432.

edilen çuka miktarı 69563 arşındır. Ayrıca tezgâhlarda yarı mamul halde 164 zira kadar boyalı kaba çuka ve astarlık çuka bulunmaktadır. Bu süre zarfında satılan çuka miktarları ise 8611 arşın kazmir ve ince çuka, 42744 arşın kaba çuka, 16736 arşın astarlık çuka ve 3784 arşın gömleklik çuka olmak üzere toplam 71875 arşındır. Ayrıca kazmir, ince ve kaba elvan olmak üzere 155 kuruş değerindeki çukanın Amerika'ya ihraç edildiği kaydı geçmektedir. Dönem içinde satılmayarak Nizamiye dairesine 3885 arşın ince çuka ve kazmir, 5532 arşın elvan kaba çuka ve 301 arşın kadarda astarlık çuka devredilmiştir.¹¹⁷ 1876 yılı sonrası çuka imalat ve satışı ile ilgili veriler Hazine-i Hassa defterlerden takip edilememektedir. Bu dönem sonrası fabrikadaki çuka satışı ile ilgili bilgilere diğer arşiv vesikalarından ulaşılmaktadır. 1876 sonrası fabrikadan idadi mekteplerine, polis mekteplerine, mülkiye ve sultaniye mekteplerine, Halkalı Ziraat Mektebi ve aşiret mekteplerine, tevkifhane, Darüşşafaka ve Darülaceze gibi kurumlara ve Erzurum¹¹⁸, Hüdavendigar¹¹⁹, İzmir¹²⁰ ve Cezayir-i Bahr-i Sefid¹²¹ gibi vilayetlere çeşitli türlerde çuka satılmıştır.

3.8. Feshane ve Çuka Fabrikası'nda İmal Edilen Ürünlerin Maliyetler ve Satış Gelirleri Üzerinden Karşılaştırması

Feshâne-i Âmire'de üretilen fes ile Çuka Fabrikası'nda üretilen çukanın toplam maliyetleri ve bu toplam maliyetler içinde çuka maliyetlerinin süreç içindeki değişimi bu başlık altında analiz edilecektir. Bu analiz için başvurulacak kaynaklar Hazine-i Hassa fonu içindeki aylık muhasebe icmalleri olmuştur. 1843, 1844, 1846, 1848, 1849, 1851, 1852, 1853, 1859 ve 1860 yıllarına ait aylık veriler esas alınmıştır. Analize konu olan yıllardan 1846 yılı için on bir aylık veriye ve 1859 yılı için de dokuz aylık veriye ulaşılmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu analizin hedefi yan sanayi ürünü olan çukanın, ana sanayi ürünleri içindeki payının çalışmaya konu olan yıllar itibarıyla

¹¹⁷ BOA, HH.d., 15460.

¹¹⁸ BOA, HH.THR., 1228/73, 16 Cemaziyelevvel 1289 (22 Temmuz 1872).

¹¹⁹ BOA, HH.THR., 1228/99, 4 Muharrem 1290 (4 Mart 1873).

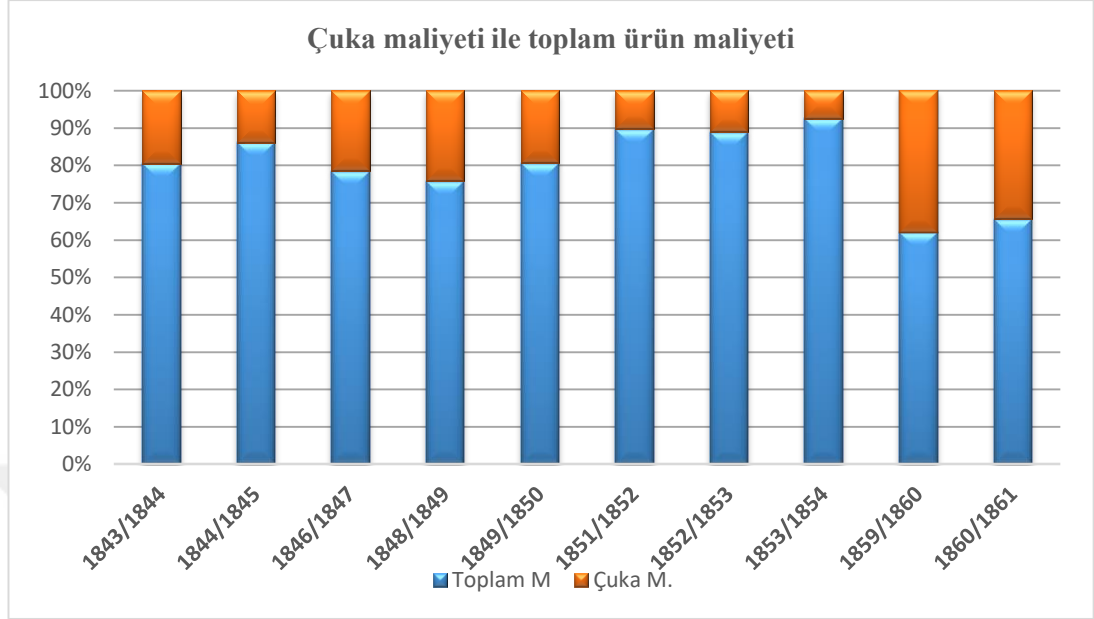
¹²⁰ BOA, HH. THR., 1228/105, 1 Rebiülahir 1290 (29 Mayıs 1873); HH.THR., 1228/111, 21 Cemâziyelâhır 1290 (16 Ağustos 1873); HH.THR., 1128/113, 20 Ramazan 1290 (11 Kasım 1873).

¹²¹ BOA, HH.THR., 1228/124, 9 Ramazan 1291 (20 Ekim 1874).

ne kadar büyüdüğünü maliyetler ve satış gelirleri üzerinden göstermektir. Fes ve çuka ürünlerinin maliyetlerini belirleyen kalemler muhasebe defterlerinde ayrı ayrı verilmiştir. Ve sonunda toplam maliyet hesaplanarak her bir ürünün toplam içindeki tutarı gösterilmiştir. Defterlerde öncelikle fesin hammadde ve malzeme maliyetleri verilmektedir. Daha sonra amele ücretleri, memur maaşları (personel giderlerine) ve diğer giderler gösterilmektedir. Fes maliyetleri sonrasında çuka maliyet kalemleri sıralanmaktadır. Aynı şekilde *çuka imali hususuna dair vukubulan masarifat* başlığı altında malzeme, hammadde, teknoloji ve personel giderlerine yer verilmektedir. Sonunda fes ve çuka ürününe ait maliyet kalemleri toplamı ve toplam içinde ürünlerin maliyet tutarları ayrı ayrı kaydedilmiştir. Yukarıda ifade edilen yıllarda fes ve çuka ürünlerinin maliyetleri toplam maliyet toplamını oluştururken, 1859 ve 1860 yıllarında fes ve çuka haricinde kaliçe de toplam maliyet içinde yer almıştır.

1843 Mart-1844 Şubat arası dönemde çuka maliyetlerinin toplam maliyete oranı %24, 1844 Mart-1845 Şubat arasında %16, 1846 Mart-1847 Kanun-i sani %27, 1848 Mart- 1849 Şubat %32, 1849 Mart-1850 Şubat %24, 1851 Mart-1852 Şubat %11, 1852 Mart-1853 Şubat %12, 1853 Mart-1854 Şubat %8, 1859 Mart-1860 Şubat %61 ve 1860 Mart-1861 Şubat %52 olarak hesaplanmıştır. Yıllık bazda çuka maliyeti ve toplam ürün maliyet tutarları aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 14: 1843-1861 arası çuka maliyetleri ve toplam ürün maliyetleri (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 14050, 14051, 14052, 14054, 14057, 14058, 14059, 14060, 14061, 14062, 14063, 14064, 14065, 14033, 14036, 14037, 14041, 14053, 14055, 14056, 14066, 14068, 14071, 14072, 14073, 16648, 16651, 16652, 16653, 16654, 16655, 16658, 16659, 16661, 21613, 21614, 21617, 21618, 21619, 21620, 21623, 21625, 21626, 21627, 22513, 22514, 16473, 16475, 16477, 16479, 16480, 16481, 16482, 16483, 16484, 16485, 16486, 16487, 21392, 21393, 21394, 21395, 32813, 21916, 21917, 21918, 21919, 21920, 21921, 21922, 21923, 21924, 21925, 21926, 21928, 22621, 22638, 23320, 23322, 23331, 12411, 12412, 13362, 16921, 16948, 15672, 15684, 15687, 18019, 12399, 16184, 17870, 16916, 16910, 16947, 18022, 18023, 18024, 18026, 18027, 18028, 21206.

Çuka maliyetinin toplam ürün maliyeti içinde en yüksek paya sahip olduğu yıl %61 ile 1859/1860 yılıdır. Bunun nedeni, fabrikanın teknolojisini yenileyerek çuka üretim miktarlarını artırması ile açıklanabilir. Çuka maliyetlerinin toplam maliyet içinde en düşük olduğu yıl ise %8 ile 1853/1854 dır. 1860-61 yılı için hesaplanan 5.486.512,5 kuruş toplam maliyetin 2.869.275,5 kuruşu çuka, 32.363,5 kuruşu kalıçe ve 2.584.873,5 kuruşu ise fesin yıllık toplam maliyet tutarıdır. Ürünlerin yıllık maliyet tutarlarını toplam yıllık maliyet tutarı içindeki payları cinsinden ifade etmek gerekirse, çuka %52, fes %47 ve kalıçe %1 dir. 1860-61 yılı itibariyle ana sanayi ürünü olan fesin, toplam maliyet tutarı içindeki payının yan sanayi ürünü çukadan daha az olduğu görülmektedir. Çuka maliyetlerinin toplam maliyetler içindeki payının artması, çuka maliyet kalemlerinin değerinin artmasından mı, teknoloji maliyeti mi yoksa üretim miktarına bağlı olarak mı maliyet tutarı toplam içinde artmıştır? Çuka maliyetlerinin

toplam maliyet içinde yüksek olduğu dönemler aynı zamanda çuka üretim miktarlarının da zirve yaptığı yıllar mıdır? Grafikte gösterildiği üzere yıllık olarak en yüksek çuka maliyeti 1860-61 yılına, en düşük çuka maliyeti 1853-54 yılına aittir. Bu iki yıla ait çuka malzeme giderleri ile teknoloji giderleri karşılaştırılmıştır.

1853/1854 yılına ait toplam 2.453.431,5 kuruş çuka maliyet tutarının önemli bir kısmını personel giderleri oluşturmaktadır. Malzeme gider kaydı yoktur. Teknoloji kapasite artırımı veya enerji gücünü yükseltici bir maliyet 1853/1854 yılı için söz konusu değildir. 1853/1854 yılı için aylık çuka maliyet verileri, toplam maliyet verileri ve çukanın toplam içindeki oranı incelendiğinde, diğer aylara nazaran en yüksek değerlerin %23 ile Ağustos ve %13 ile Haziran ayına ait olduğu görülmektedir. 1853 Ağustos muhasebe icmalinde çuka maliyet kalemlerine bakıldığında, 35.303,5 kuruş çuka maliyetinin 126.863,5 kuruşu personel giderleri vesair giderlere sarf edilmiştir. Geri kalan 20.501 kuruş ise buhar gücü ile icra edilen çuka dokuma tezgâhlarının düzenlenmesine ait masraf tutarıdır. 1853/1854 Haziran ayına ait toplam çuka maliyeti 29.796 kuruştur. 13.627 kuruşu buhar gücü ile çalışan çuka tezgâhları için İngiltere'den satın alınan çarh kayışları tutarını oluştururken, kalan tutar personel giderlerine harcanmıştır.¹²² Özetle, bu dönemde çuka maliyetlerinin toplam maliyet içinde oran olarak düşük olması, çuka imalat faaliyetleri ile açıklanmaktadır. Fabrika maliyetleri daha ziyade teknik harcamalara yöneliktir. Bu dönemde fabrikada çuka imalatı yapılmamıştır. Bu, toplam içinde çuka maliyetlerinin düşük hesaplanmasının en önemli nedeni olarak tespit edilmiştir.

1860-61 yılı için çuka maliyeti 2.869.275,5 kuruş, toplam maliyet 5.486.512,5 kuruş ve çuka maliyetinin toplam içindeki oranı ise %52 olup, yıllık olarak hesaplanan en yüksek yüzdeler dilimi oluşturmaktadır. 1859 yılında da çukanın toplam maliyet tutarı içindeki payı %61 gibi yüksek bir oran çıkmıştır. Ancak bu yıl için dokuz aylık verilere ulaşılmış, üç aylık veriye ulaşılamamıştır. Bundan dolayı karşılaştırma 1860-61 yılı baz alınarak yapılmıştır. 1860-61 yılında çuka imalatı için sarf edilen malzeme maliyet tutarı 2.371.144,5 kuruş olup, toplam çuka maliyetine oranı %83 tür. Geri kalan %27'lik pay ise personel ve perakende eşya giderlerine harcanmıştır. 1860-61

¹²² BOA, HH.d., 16473, 16475, 16477, 16479, 16480, 16481, 16482, 16483, 16484, 16485, 16486, 16487.

yılı içinde çuka maliyetinin toplam ürün maliyetine en yüksek oranlı olduğu iki ay %69 ile Şubat ve %48 ile Nisan ayıdır. Bu iki ayda oranın yüksek çıkmasının en önemli nedeni çuka üretimi için gerekli malzemeye harcanan tutarının yüksek oluşudur. Hatta 1861 Şubat ayı için çuka ve fes malzeme maliyetlerinin karşılaştırmasını yapmak gerekirse, çuka malzeme maliyeti 2.241.707,5 kuruş fes malzeme maliyeti ise 735.371 kuruş olup, çuka malzeme maliyetinden yaklaşık üç katı daha az bir tutardır. Bu yılda teknoloji ve enerji için harcama yapılmamıştır.¹²³

Çuka maliyetinin toplam ürün maliyet tutarı içinde en düşük ve en yüksek olduğu yıllar sırasıyla 1853/1854 ve 1860/1861 yıllarıdır. 1853/1854 yılında çuka imalatı için malzeme sarfiyatı yapılmamışken, 1860/1861 yılında çuka maliyet toplamı içinde en büyük pay malzeme giderlerine harcanmıştır. Bununla bağlantılı olarak aynı yıllarda çuka üretim miktarlarının gösterildiği grafiğe bakıldığında, en yüksek üretim miktarının olduğu yıllar aynı zamanda çuka malzeme maliyetinin ve çuka maliyet tutarının toplam ürün maliyet içindeki payının da en yüksek olduğu yıllara tekabül etmektedir. Aynı şekilde çuka üretim miktarının en düşük veya belirsiz olduğu yıllar çuka imalat malzemelerine harcamanın yapılmadığı ve çuka maliyet tutarının toplam ürün maliyet tutarı içinde en düşük olduğu yıllara denk gelmektedir. Dolayısıyla *çuka üretimi ile çuka maliyetinin toplam ürün maliyeti içindeki oranı arasında doğrudan bir ilişki* olduğu kabul edilmektedir. Feshane’de üretilen feslerin birimi adet, satış gelirleri ve maliyetleri kuruş cinsinden belirtilmektedir. Çuka Fabrikası’nda üretilen çukanın birimi arşın, satış gelirleri ve maliyetleri kuruş cinsinden ifade edilmektedir. Her iki ürün farklı birimlere sahip olduğu için miktar üzerinden incelenememektedir. Bundan dolayı yukarıda detaylı bir şekilde her iki ürünün mukayesesi maliyetler üzerinden yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda ise, 1857-1875 arası dönemde her iki ürünün karşılaştırması satış gelirleri üzerinden incelenmiştir.

¹²³ BOA, HH.d., 18028, 18027, 18026, 18024, 18023, 18022, 16916, 16910, 15672, 15684, 15687, 18019.

Tablo 41: Feshane ve Çuka Fabrikası'nda fes ve çuka satış miktarları ve elde edilen gelirler

Dönem	Fes satış miktarı ve geliri		Çuka satış miktarı ve geliri		Toplam gelirler
	Adet	Kuruş	Arşın	Kuruş	(Fes+Çuka) Kuruş
13.3.1857-12.3.1858	226514	5.277.591	45512	1.379.900	6.657.491
13.3.1858-12.7.1861	663751	15.930.414	389614	9.210.512	25.140.926
13.7.1861-12.9.1864	676018	14.601.624	285320	6.907.652	21.509.276
13.9.1864-12.7.1865	231740	3.332.193	59364	1.015.203	4.347.396
13.3.1874-12.3.1875	348171	4.244.764	119630	3.028.139	7.272.903

Kaynak: BOA, HH.d., 22023, 22018, 15472, 32811, 13669, 1310.

Fes ve çuka satış gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payları ayrı ayrı hesaplanmıştır. Fes satış gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payları sırasıyla; %79, %63, %68, %77, %58 şeklindedir. Çuka satış gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payları ise sırasıyla; %21, %37, %32, %23, %42 şeklindedir. Tabloda görüldüğü üzere ilk dört dönemde fes satış gelirleri toplam gelirler içerisinde çuka satış gelirlerine göre oldukça yüksek orana sahiptir. Son dönemde ise, iki ürün arasındaki satış gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payının fes satış gelirleri aleyhine birbirine yaklaştığı görülmektedir.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için askeri, sınai, ticari ve diğer alanlarda önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılın başında öncelikli olarak askeri alanda değişimler yaşanmıştır. Nitekim Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve daha modern bir ordu olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur. Devlet, bu ordu için gerekli olan başlığı dışarıdan ithal etmek yerine ülke içinde üretilmesini öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Bu hedef doğrultusunda 1833'te Feshâne-i Âmire kurulmuştur. Fabrikada kuruluşundan itibaren önemli miktarlarda fes üretimi yapılmıştır.

Fes üretim miktarı ve birim fes maliyetleri ile teknoloji tedariki arasında önemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Fabrikada fes üretiminin geleneksel yöntemlerle yapıldığı 1840 öncesi dönemde fes birim maliyetleri 30 kuruşun üzerinde seyretmiştir. 1840 sonrası modern teknoloji ile üretim yapıldığı dönemde ise fes üretim miktarının arttığı ve aynı zamanda fes birim maliyetlerinin de önceki döneme nazaran önemli ölçüde azaldığı görülmüştür. Fabrikada ileriki dönemlerde fes üretiminin yanı sıra birçok farklı ürün üretilmiştir.

Ürün çeşitlendirme politikası kapsamında fabrikada çuka, fanila, fanila yorgan kaliçe, seccade, boyun bağı, esb örtüsü, kilim, ihram, ekli keçe, apolet, kordon, kolet, gaytan ve battaniye gibi ürünler imal edilmiştir. Fabrikada üretilen ürünler ile yurtdışından transfer edilen teknoloji içeriği incelendiğinde, ithal teknolojinin fes ve çuka ürününe yönelik olduğu görülmektedir. Diğer ürünler daha ziyade geleneksel yöntemlerle üretilmiştir. Fes ve çuka haricinde diğer ürünlerin imalinde ücretli amelelerin çalışması da imalatın geleneksel yöntemlerle yapıldığını göstermektedir. 1861-1863 arası üretilen ürünlerin hasılat ve maliyet karşılaştırması yapılmış ve apolet hariç bütün ürünler üzerinden kâr sağlanmıştır. Toplam 6.311.432 kuruşluk kârın içerisinde %93 ile en büyük pay fese ve %4 ile ikinci en büyük payda çuka ürününe aittir. Fabrikada çok çeşitli ürün imal edilmesine rağmen, asıl uzmanlaşma fes ve çuka ürünü üzerinde olmuştur.

1833’de faaliyete başlayan fabrikada, 1840 yılına kadar geleneksel yöntemlerle üretim yapılmıştır. 1840 sonrası fabrikada imal edilen fes ve çuka ürününe yönelik olarak gerekli makine ve teçhizat yurtdışından ithal edilmiştir. Ayrıca makinelerin daha verimli kullanılabilmesi için inorganik enerji gücü olan buhar makineleri de yine yurtdışından getirilmiştir. Fabrikada modern teknoloji ve inorganik enerji gücünün kullanımı ile büyük ölçüde emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçilmiştir. Modern teknoloji kullanımı ile işgücü arasında önemli bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Makinelerle üretime geçildikten sonra ücretli çalışan amelelerin büyük bir kısmı çarhlarda maaşlı çalışan statüsüne geçmiştir. Nitekim 1844-1862 arası toplam fes maliyetleri ile toplam fes amelesi ücretleri arasındaki ilişki incelenmiştir. 1844’de toplam fes amelesi ücretlerinin toplam maliyetler içerisindeki payı %30 iken, 1862 yılına gelindiğinde, bu oranın %5’e kadar gerilediği sonucuna ulaşılmıştır. Fabrikada teknik alet ve edevat temini sonrası işgücünden büyük ölçüde tasarruf sağlanmış ve teknoloji yoğun üretime geçişle fabrika ürünlerinin birim satış fiyatları da düşmüştür. Fabrika çalışanlarının sayısı ve maaşlarıyla ilgili 1858, 1862-65 ve 1869-72 yıllarında olmak üzere üç kere istihdam düzenlemesine gidildiği tespit edilmiştir. Bu düzenlemelerle, fabrikadaki gereksiz işgücü büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Çalışan işgücünün maaşlarına yapılan zamlar ise, işten çıkarılanların boşta kalan maaşlarının transferiyle gerçekleştirilmiş ve mevcut kaynakların etkin kullanımı sağlanmıştır.

Fabrikada müslüman işgücünün yanı sıra gayrimüslimlerde önemli görevlerde çalışmışlardır. Gayrimüslimler ücretli işçi, yevmiyeli işçi, usta ve fabrikatör gibi hem üst düzey hem de alt düzey işlerde görev almışlardır. Gayrimüslimler yalnızca memur olarak görev yapmamışlardır. Fabrikada cinsiyet ayrımcılığına dayalı bir işbölümü olduğu tespit edilmiştir. Nitekim maaşlı işçi ve ustaların tamamı erkektir. Kadınlar üst kademe işlerde görevlendirilmemiştir. Kadınlar yalnızca fes örücülüğünde ücretli işçi olarak çalışmışlardır. Bu örücü kadınların çoğunluğu ise gayrimüslimdir.

Feshane’de üretim için gerekli yapağıyı yerli imkânlarla sağlamak için koyun yetiştiriciliği yapılmıştır. Dışarıdan getirilen İspanya koyunları ve yerli koyunlar fabrikaya bağlı bir kurum olan Ağnam Müdürlüğü tarafından, Dobruca-Hırşova, Filibe ve Hayrabolu’da bulunan çiftliklerde idare edilmiştir. 1840-1866 arası yaklaşık 26 yıl fabrikaya, bu müdürlük idaresindeki koyunların yapağısı gönderilmiştir. Bu kurum

fabrika haricinde piyasaya da yapağı satmıştır. İlk dönem İspanya yapağısı birim fiyatları 48 kuruş iken, sonraki dönemlerde 27 kuruşa kadar düşmüştür. Dolayısıyla fabrika koyun yetiştiriciliğini kendi idaresindeki müdürlük aracılığıyla başarılı bir şekilde uygulamış ve gerekli olan yapağıyı istikrarlı bir şekilde temin edebilmiştir.

İleriki dönemde Balkanlarda yaşanan siyasi olaylardan Ağnam Müdürlüğü'nün faaliyetleri önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu nedenle, 1860 sonrası yapağı çoğunlukla tüccarlardan alınmıştır. Feshane Fabrikası'nda tüccarların aktif hale gelmelerinin en önemli nedenlerinden birisi de Amerikan İç Savaşı'dır. Bu savaş nedeniyle yaşanan pamuk kıtlığı tüccarları yapağı ticaretine yönlendirmiştir. Yabancı ve gayrimüslim tüccarlardan alınan yapağı birim fiyatlarının oldukça düşük olması, fabrika için önemli avantaj sağlamıştır. Ağnam Müdürlüğü'nden en düşük 20 kuruştan alınabilen İspanya yapağısının, tüccardan 10,5 kuruştan alındığı tespit edilmiştir. Fabrikada 1860 öncesi çoğunlukla İspanya ve melez ağnam yapağısı kullanılırken, 1860 sonrası yapağının tüccarlardan alınmaya başlandığı dönemden itibaren Moskov, Dobruca, Kasapbaşı, Edirne, Zifa-yı, Karahisar, Anadolu ve Eskişehir yapağısı gibi farklı türlerde yapağı kullanılmaya başlanmıştır. Tüccarlardan yapağı tedarikinde yaşanan problemlerden birisi hammaddenin parça parça alınmasının toptan alınmasından daha az avantaj oluşturmasıdır. Diğer problem ise, fabrikanın öz kaynaklarını önceki dönem borçları için hazinelere aktarması nedeniyle tüccarlara olan yapağı borçlarını ödeyememesi olarak tespit edilmiştir. Tüccarlara olan yapağı borçları bazı vilayetlerin bütçelerinden taksitli bir şekilde ödenmeye çalışılmıştır.

1866 sonrası fabrikaya yapağı tedarik eden kurumlar arasında tüccarların yanı sıra devlete ait bazı çiftliklerinde olduğu belirlenmiştir. Nitekim 1866-1874 arası fabrikaya yapağı gönderen kurumlar ve gönderdikleri yapağı miktarları üzerinden bir inceleme yapılmıştır. Ve bu dönemde fabrikaya yapağı gönderen kurumlar içerisinde %76 ile yabancı-gayrimüslim tüccarlar birinci sırada yer alırken, toplamda %24 ile Ağnam Müdürlüğü, yerli tüccar ve devlete ait bazı çiftlikler ikinci sırada yer almıştır. Yabancı ve gayrimüslim tüccarlar daha düşük fiyatlarla fabrikaya yapağı vermişlerdir. Harbiye Nezareti döneminde ise, özellikle devlet çiftliklerinin yapağı temininde öne geçtikleri belirlenmiştir. Dünyada yaşanan mali kriz ve Osmanlı-Rus Savaşı gibi ekonomik ve siyasi nedenler önemli ölçüde tüccarların fabrika ile olan ticaretlerini

sekteye uğratmıştır. Bunun üzerine, fabrika imalatı için gerekli yapağı çiftliklerden tedarik edilmiştir. Çiftliklerden alınan yapağının birim fiyatlarının hem Ağnam Müdürlüğü hem de tüccarlardan temin edilen yapağı fiyatlarından oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir. Fabrikada, hammadde yetersizliği sorunu yalnızca kuruluş dönemi ve 1895-1900 yılları arası yaşanmıştır. Fabrikanın faaliyet döneminde yapağı niceliğinden kaynaklı problem olmadığı belirlenmiştir.

Fabrika askeri kurumların ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılamayı başarmıştır. Askeri kurumların yanı sıra İstanbul piyasası içinde üretim yapılmıştır. Fabrikaya bağlı dükkânlar açılmış ve bu dükkânlardan halka fes satışları yapılmıştır. İleriki dönemde fabrikanın en önemli pazar politikalarından biri sivil piyasa üzerindeki düzenlemeler olmuştur. Dağıtım kanallarını iyi bir şekilde koordine etmeye çalışmasına rağmen, devamlı olarak yabancı feslerin rekabeti ile karşılaşmıştır. Bu rekabeti kırmak için satış acenteleriyle hukuki düzenlemeler dahi yapmıştır. Yabancı ürünlerin rekabetine rağmen, ürünlerini mümkün olabilecek en geniş alana yaymayı başarmıştır. Askeri kurumlar, kamu kurumları, İstanbul piyasası, bürokratlar, tüccarlar, taşra vilayetleri ve diğer kurumlar fabrikanın pazarını oluşturmuştur.

Feshane Fabrikası devamlı kâr eden bir sanayi kuruluşu olmuştur. 1833-1875 arası üretim faaliyetleri ile ilgili kayıtlar incelendiğinde, fabrikanın zarar ettiğine dair bir veriye rastlanmamıştır. Fabrika elde ettiği kârların önemli bir kısmını yatırıma ve diğer kalan kısmını ise hazinelere olan borçları için transfer etmiştir. Fabrika kâr eden bir kuruluş olmasına rağmen, devamlı hazinelere borçlanması nedeniyle, kârlarının önemli bir kısmını teknolojiye aktarmasından dolayı yatırımlarının bir kısmını ve kısa dönemli giderlerini karşılayamaması şeklinde tespit edilmiştir. Bu durumda fabrikada imalat faaliyetlerinin devamı için gerekli kısa dönemli giderler ise hazinelerin yanı sıra muhassıllık, vilayet ve sancak gelirlerinden karşılanmıştır. Nitekim 1851-1856 arası fabrikanın döner sermayesi 7.221.264 kuruşta sabitlenmiştir. Fabrikanın sermayesi sabit düzeyde iken, cari varlıklarının artması iç borçlanmanın en önemli nedenidir. 1852 yılında toplam cari varlıkları içerisinde mamul, yarı mamul ve malzeme oranı %73, 1853 yılında ise %85 dir. Bu iki yılda mamul, yarı mamul ve malzeme oranının yüksek olması teknoloji yenilemeden dolayı imalatın aksaması ve malzemenin üretime aktarılamamasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde kaynakların teknoloji yenilemeye

ayrılması ve diğer kısa dönemli giderlerin iç borçlanmaya başvurulması, ileriki dönemde fabrikanın dış borçlanmaya gitmesinin en önemli nedenidir. 1857-1875 arası fabrikanın faaliyet kâr oranları önceki döneme göre oldukça düşüktür. Bu kârlarda önceki dönem iç borçlarına aktarılmaktadır. Bu sebepten dolayı, fabrika bu dönemde sabit ve değişken giderlerinin yanı sıra teknoloji tedariğini de kendi mali kaynaklarıyla finanse edememiştir. Nitekim fabrikaya ait tüm bu giderlerin fabrika mal sandığı, hazineler ve diğer kaynaklardan da karşılanamaması, yabancı tüccar ve bankalara başvurulmasının en önemli nedeni olarak belirlenmiştir. Fabrikanın kendi içerisinde belli gelirlerinin toplandığı bir nevi iç bütçesi mahiyetinde olan mal sandığı da giderleri karşılamada yeterli olamamıştır.

Çuka imalatı için Feshane yanında ayrı bir fabrika kurulmuştur. 1841 yılında inşasına başlanan Çuka Fabrikası hem sermaye hem de teknoloji anlamında Feshane tarafından desteklenmiştir. 1843 yılında üretime başlayan fabrikada, çeşitli türlerde çuka imalatı yapılmıştır. Ancak yapağı niteliğinden kaynaklı olarak fabrika, diğer çuka türlerinden ziyade kaba çuka imalatında uzmanlaşmıştır. Üretilen çukaların önemli miktarı satılmıştır. Dönemler itibarıyla fabrikanın stokları incelenmiş ve stoktaki çuka miktarlarının az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Askeriye ve İstanbul piyasası haricinde taşra vilayetleri ve Amerika'ya da çuka satışı yapılmıştır. Nitekim kârlarını ve diğer kaynaklarını yan sanayii yatırımına aktaran ana sanayi, ileri dönemde mali açıdan olumlu geri bildirimler almayı ve yüksek miktardaki giderlerinin paylaşılmasını talep eder. Bu açıdan bakıldığında, ana sanayi ile yan sanayi ilişkisinin başarılı olduğu söylenemez. İlk yıllarda Feshane tarafından desteklenen fabrika, ileriki dönemde öz kaynakları ile kendi teknik gereksinimlerini dahi finanse edememiştir. 1850'lerden sonra Çuka Fabrikası'nda teknoloji yenileme sorunundan dolayı askeri pazarın ihtiyaçları karşılanamamıştır. Bu durum karşısında fabrika için gerekli teknolojinin imtiyazlı yap-işlet-devret şeklindeki sanayi modeli ile tedarik edilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu model Feshane yönetimi tarafından uygulamaya geçirilmek istenmemiş ve deneme niteliğinde kalmıştır.

Feshane'nin Çuka Fabrikası haricinde Debbag Şirketi, fesçi, serpuşçu ve püskülcü esnaf birliğiyle de ana sanayi yan sanayi ilişkisi kurduğu tespit edilmiştir. Dünyada ilk olarak Osmanlı'da uygulanan fabrika kurumları ile esnaf (lonca) birlikleri

arasındaki ana sanayi yan sanayi ilişkisi Feshane Fabrikası üzerinden gösterilmiştir. Fabrikanın Debbag Şirketi ile hammadde tedarik aşamasında, fesçi, serpuşçu ve püskülcü esnafı ile de ürünlerin pazarlanması aşamasında ana sanayi yan sanayi ilişkisi kurduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fabrika, hem kendi ürünlerinin piyasada satılması hem de yabancı ürünlerin rekabetini azaltmak adına fesçi esnafı ile sözleşme imzalamıştır. Hatta belli bir dönem fabrika dükkânları kapatılmış ve fesçi esnafı piyasada tekel satıcı pozisyonuna getirilmiştir.

Hem Feshane hem de Çuka Fabrikası'nın uzun dönemli faaliyetleri devletin makroekonomi politikalarından da önemli ölçüde etkilenmiştir. Kırım Savaşı, dış borçlanma süreci ve hazinelerin kaynaklarının tükenmeye başlaması gibi durumlar, en önemli pazarı askeri kurumlar olan fabrikaların satışlarının karşılığını alamaması ile sonuçlanmıştır. Ayrıca 1840'lardan itibaren karşılıksız para basımı nedeniyle ülke genelinde oluşan enflasyonist etkinin hafifletilmesi amacıyla uygulanan yeni birtakım önlemlerde, fabrika alacakları üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Fabrikanın kurumlarda olan alacakları azalmıştır. Fabrikanın alacaklar yönünde sıkıntı yaşaması karşısında geliştirdiği en rasyonel politikalardan birisi, askeri kurumlara sipariş üzere üretim ve maliyetine satış yapmak olmuştur.

Feshane Fabrikası'nda dönemler itibariyle atıl işgücünün tasfiyesi, imalat için yeterli kalitede olmayan melez cinsi ağnam yapağısının satılarak nakdi sermayeye çevrilmesi, ambarlarda kalan ve fabrika için zararlı hale gelen eski feslerin satışı için çeşitli acentelerle irtibat kurularak bu feslerin satılması ve satış gelirinin *esham-ı umumiye*ye dönüştürülmesi ve bu yatırım aracı sayesinde elde edilen faiz getirilerinin fabrika sandığına transfer edilmesi gibi oldukça rasyonel politikalarda uygulanmıştır. Nitekim Feshane ve Çuka Fabrikası'nın uzun süre faaliyette bulunabilmeleri, kendi uygulamış oldukları başarılı politikaların yanı sıra devlet tarafından verilen önemli destekler sayesinde olmuştur diyebiliriz.

19. yüzyıl sanayileşme politikalarını bir kamu fabrikası olan Feshane üzerinden inceleyen bu çalışmada en temel zorluk, üretici kurumun devlet olmasının yanı sıra tüketici kurumunda büyük ölçüde devlet olmasıdır. Devletin mali durumu fabrikanın işleyişini ve politikalarını önemli ölçüde etkilemekte ve belirlemektedir. Dolayısıyla

bu gibi çalışmalarda çok spesifik sonuçlar ortaya konulması zorlaşmaktadır. Bundan dolayı kurumun genel işleyişi ve politikaları üzerine odaklanmaktan ziyade, birtakım değişkenler belirlenerek onlar arasındaki ilişkinin araştırılması daha özel sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılabilir.

KAYNAKÇA

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

A.)MKT.NZD:	Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı
A.)MKT.MHM:	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
BEO:	Bab-1 Ali Evrak Odası
C.AS:	Cevdet Askeriye
C.DRB:	Cevdet Darbhâne-i Âmire
C.İKTS.	Cevdet İktisat
C.ML:	Cevdet Maliye
D.BŞM.d.,	Bab-1 Başmuhasebe Defterleri
D.DRB.İ:	Bab-1 Defteri İradeler
DH.EUM.LVZ:	Dâhiliye Levazım Kalemi
DH.MB..HPS:	Dâhiliye Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MKT:	Dâhiliye Mektubi Kalemi
HAT:	Hatt-ı Hümâyun
HH.d:	Hazine-i Hassa Defterleri
HH.FSH:	Hazine-i Hassa Feshane Müdürlüğü

HH.İ:	Hazine-i Hassa İradeler
HH.THR:	Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi
HR.MKT:	Hariciye Mektubi Kalemi
HR.SFR.3:	Hariciye Londra Sefareti
İ.DH:	İrade Dâhiliye
İ.MVL:	İrade Meclis-i Vala
MAD.d:	Maliyeden Müdevver Defterler
MB.İ:	Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri
MF.MKT:	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MF.İBT:	Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MLEEM:	Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti
TS.MA.e:	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
Y..A..RES:	Yıldız Resmi Maruzat
Y..EE:	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.ASK:	Yıldız Askeri Maruzat
Y.PRK.MYD:	Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.TKM:	Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.ASK:	Yıldız Askeri Maruzat

SÜRELİ YAYINLAR

Takvim-i Vekayi

Tercüman-ı Ahval

DİĞER KAYNAKLAR

----- **Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmus-ı Türki, Temel Türkçe Sözlük**, C.1, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1985.

Ağır, Seven: “İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış”, **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, C. 45, Özel sayı 2016, ss. 26-39.

Akyıldız, Ali: **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996.

----- **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

----- “Kaime”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, 2001, ss. 212-215.

Akyüz, Jülide: “Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde 18. Yüzyılda Ankara, Şeriyeye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2003.

- Allen, Robert C: **The British Industrial Revolution in Global Perspective (New Approaches to Economic and Social History)**, Newyork, Cambridge University Press, 2012.
- Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil: **Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmani: II. Mehmed ve II. Bayezid Devrine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler**, Ankara, TTK Basımevi, 1956.
- Aniş, Pervin: **Tekstil Ön Terbiyesi**, Bursa, Alfa Aktüel Yayınları, 1998.
- Arslan, Sevim: “Feshane Halıları”, **Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1996.
- Asimov, Isaac: **Bilim ve Buluşlar Tarihi**, Çev. Elif Topçugil, Ankara, İmge Yayınları, 2006.
- Aşkın, Bekir Emre: “Sanayileşme Sürecinde Feshâne-i Âmire”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2020.
- “Osmanlı Devleti’nde İthal İkâmecî Sanayileşme: Feshâne-i Âmire Üzerine Bir İnceleme”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S: 52, Güz 2022, ss.71-97.
- Ateş, Toktamış: **Siyasal Tarih**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

- Aydüz, Salim: “Osmanlı Devleti’nde Tophâne-i Âmire’nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi (XIV-XVI Asırlarda)”, **Yayımlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1998.
- Aykut, İlker: “Osmanlı’da İktisadi Suçlara Örnek: Ondalık Ağnam Uygulamasında Sayıcı İsmail Ağa’nın Yolsuzluğu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011.
- “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanma Kurumlarının Gelişimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2018.
- Baer, Gabriel: “Monopolies And Restrictive Practices Of Turkish Guilds”, **Journal Of The Economic And Social History Of The Orient**, CXIII, S.2, 1970, ss.145-165.
- Başer, Erkin Nuri: “I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmenin Rolü”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2011.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Bostan, İdris: **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

- Boyacıoğlu, Didem, “Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2013.
- Bölükbaşı, Ömer Faruk: **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Braudel, Fernand: **Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar (Mübadele Oyunları)**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C.2, Ankara, Gece Yayınları, 1993.
- Brown, L. Carl: **İmperial Legacy The Ottoman İmprint On The Middle East**, Columbia University Press, 1996.
- Buluş, Abdülkadir: “Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2000.
- Bulut, Mehmet: **Osmanlı’dan Günümüze İktisadi Meselelerimiz**, İstanbul, Albaraka Yayınları, 2021.
- Cezar, Yavuz: **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim 18. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih** Alan Yayıncılık, Mayıs 1986.
- Cipolla, Carlo: **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.
- Clapham, John Harold: **An Economic History of Modern Britain: Machines and National Rivalries (1887-1914) with an Epilogue (1914-1929)**, Vol. 3, Newyork, Cambridge University Press, 2009.

Çakıcı, Mustafa: “Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010.

Çakır, Baki: “Osmanlı Maliyesinde Bir Değer Ölçüsü ve Üst Hesap Birimi: Kese”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi** 2019, ss. 42-43.

Çam, Ertuğrul: “19. Yüzyılda İstanbul Çiftlikleri: Hekimbaşı, Çavuşbaşı, Alemdağ Örnekleri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.

Çapar, Onur: “Osmanlı Devlet’inde Fransız Sermayesi (1838-1914)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019.

Çeşme, Volkan: “Osmanlı’da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.15, S: 2, 2014, ss. 39-80.

Damlıbağ, Fatih: “Osmanlı Devleti’nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.62, S:2, İstanbul, 2012, ss. 208-222.

----- “Osmanlı Devleti’nde Porselen ve Çini Fabrikaları”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011.

- **Yedikule Pamuk İpliği Fabrikası**, İstanbul, Libra Yayıncılık, 2020.
- Deane, Phyllis: **İlk Sanayi İnkılabı**, Çev: Tefvık Güran, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2008.
- Deveoğlu, Ozan ve Karadağ, Recep: “Genel Bir Bakış: Doğal Boyarmaddeler”, **Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi**, S:23, 2011, ss. 21-32.
- Dińer, Kübra: “19. Yüzyıl Osmanlı Esnaf Birliklerini ve Mensubu İşyerlerini şirketlere ve Cemiyetlere Dönüřtürme Denemesi ve Sonuğları”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2016.
- Dölen, Emre: **Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Eldem, Vedat: **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Ergenç, zer: **Osmanlı Tarihi Yazıları şehir, Toplum, Devlet**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

- Ergür, Atila: **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- Ertürk, Nevra: “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-
i Hümayunlar”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2008.
- Eyüboğlu, Üner
ve Yaraş, Füsün: **Doğal Boyalarla Yün Boyama Uygulamalı ve
Geleneksel Yöntemler**, İstanbul, Uygulamalı Eğitim Vakfı Yayınları, 1983.
- Faruqi, Suraiya: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Venedikliler (1600-
1630)”, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak,
Yaşamak**, Çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay,
İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 35-70.
- **Osmanlı Zanaatkârları**, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul,
Kitap Yayınevi, 2011.
- Findley, Carter: **Bureauratic Reform in the Ottoman Empire: The
Sublime Porte (1789-1922)**, Princeton, Princeton
University Press, 1980.
- Genç, Hamdi: “Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)”,
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi
SBE, İstanbul, 2007.
- Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**,
İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016.

- “Esham”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.11, 1995, ss. 376-380.
- Geraghty, Thomas M: “Factory System”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Vol.2, Ed. By Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 247-253.
- Giz, Adnan: Islah-ı Sanayi Komisyonu, **İstanbul Sanayi Odası Dergisi (İSOD)**, S:33, 1967, ss. 16-19.
- Gökbilgin, Tayyib: **Rumeli’de Yörükler ve Evlâd-ı Fâtîhân**, İstanbul, Osmanlı Yalçın Matbaası, 1957.
- Gölen, Zafer: **Osmanlı Devleti’nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Güneş, Cihan: “Karadeniz’de Uluslararası Ticaret ve Kurumların Rolü (1830-1914)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019.
- Güran, Tevfik: **19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları,” **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1922, ss.236-253.
- “Feshane”, **(TDV) İslam Ansiklopedisi**, C.12, ss. 426-427.

- **Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918**,
Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003.
- Gürsoy, Cumhur: “İşlevini Yitirmiş Bir Sanayi Devrimi Dönemi Fabrikası ‘Feshane’ Yapısının Endüstri Mirası Olarak Değerlendirilmesi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi FBE, 2019.
- Güven, Tamer: “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Tekstil Fabrikaları İşçilerinin Ücretleri ve Yaşam Standartları”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2021.
- Hobsbawn, Eric J: **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2018.
- Hulkiender, Murat: “Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)”, **Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- Issawi, Charles: **The Economic History of Turkey 1800-1914**, C. II, Chicago, Chicago University Press, 1980.
- İnalcık, Halil: “İmtiyazat”, **The Encyclopaedia of İslam**, Vol.III, Leiden, ss.1179-1189.
- **Türkiye Tekstil Tarihi, Üzerine Araştırmalar**,
İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

----- “Devlet, Toprak ve Köylü”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600**, Çev: Halil Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, ss. 121-207.

Jelavich, Barbara: **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, İstanbul, Küre Yayınları, Kasım 2020.

Kabadayı, Mustafa E: “Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikası’nda Çalışmak,” **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, Derleyenler: Touraj Atabaki ve Gazin D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 75-96.

----- “Working for the State in A Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers’ Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, **Unpublished PhD diss.**, Ludwig Maximilians Universität München, München, 2008.

Kala, Ahmet: “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.1, S:1, 2003, ss. 245-266.

----- Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.83, Nisan 1993, ss. 107-132.

- “Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadi Manzara”,
150. Yılında Tanzimat Açık Oturumlar Dizisi:7,
İstanbul, 1990, ss. 47-60.
- **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-1**, İstanbul
Külliyatı VII, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi
Yayınları, 1998.
- **Debbağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri
Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, Zeytinburnu
Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- **Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi
Devrimi Tedarik Sistemi-Doğuşu ve Gelişimi**,
İstanbul, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları,
2019.
- **Sanayi Devriminin Üç Evresi Yeni Dünya-Yeni
İktisat-Yeni Türkiye**, İstanbul, Ahisiad Yayınları, Eylül
2022.
- “Osmanlı Esnaf Sisteminin Oluşması ve Yeniden
Yapılanması Açısından İstanbul Esnaf Birlikleri”,
İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente,
Çev. Ayşe Dağlı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, ss. 250-
290.
- Karaoğlu, Ömer: “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve
Zeytinburnu Demir Fabrikası’nın Kuruluşu”,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
Üniversitesi SBE, İstanbul, 1994.

- Karavar, Hilal: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD, İstanbul, 2006.
- Karpat, Kemal: “The Transformation of the Ottoman State 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.III, 1972, ss.243-281.
- **Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, İstanbul, Timaş Yayınları, Şubat 2012.
- Kasaba, Reşat: **The Ottoman Empire the World Economy: The Nineteenth Century**, Albany: State University of New York Press, 1988.
- Keyder, Çağlar: “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, C.3, İletişim Yayınları, 1985, ss.651-665.
- Kıray, Emine: **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Kırlı, Engin: “Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2015.

“19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kalifiye İşgücü Yetiştirmeye Yönelik Hamleleri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 68, 2021, ss. 437-462.

Kocakaplan,
Saim Çağrı:

“İstanbul Gümrüğü (1750-1800): Teşkilat ve Ticaret”, **Yayımlanmış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014.

Koç, Ümit:

“Ortaçağlardan 16. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı Genel Özellikleri ve Ticari Nitelikleriyle Boyar Maddeler ve Boyama Tarifleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C.6, S:1, Elazığ, 2009, ss. 109-155.

Koçu, Reşat Ekrem:

Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara 1969.

Kolçak, Özgür:

“Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2005.

Kurt, Mustafa,
Çakır, Baki ve
Demir Kemal:

“Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar”, **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, C.45, 2016, ss. 154-165.

Kutlu, Sacit:

Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Haziran 2007.

- Kütükoğlu, Mübahat: **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, C.1, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1974.
- “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C.1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1994, ss. 513-650.
- Kriedte, Peter, Medick, Hans and Schlumbohm, Jürgen: **Industrialization before Industrialization**, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Landes, David: **The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from to the Present**, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.
- Lütfi, Ahmed: **Tarih-i Lütfi**, C.2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1292(1875).
- McGowan, Bruce: The Age Of The Ayans 1699-1812”, **An Economic And Social History Of The Ottoman Empire 1600-1914**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, C.2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, ss. 639-758.
- Memiş, Şefik: “Sultan II. Abdülhamit Döneminde Yerli Üretimi Teşvik Politikası Olarak İmtiyazlar”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.41, S:2, 2019, ss. 453-472.

- “19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.
- Mendels, Franklin: “The First Phase of Industrialization Process”, **The Journal of Economic History**, Vol. 32, No:1, 1972, ss. 241-261.
- Müller-Wiener, Wolfgang: “15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1992, ss. 53-120.
- NEF, U. John: “The Progress of Technology and the Growth of Large Scale Industry in Great Britain (1540-1640)”, **The Economic History Review**, C.5, S:1, 1934, ss. 3-24.
- Odabaşı, Necmi: “Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyununda Merinos Koyun Yetiştiriciliği”, **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:25, 2013, ss. 289-306.
- “Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyunu ve İdaresi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2014.
- Ogilvie, Sheilagh: “Proto Industrialization in Europe”, **Continuity and Change**, Vol. 8, No: 2, 1993, ss.159-179.

- Okyar, Osman: “A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire, 1800-1914”, **The Journal of European Economic History**, 1987, ss. 7-49.
- Ortaylı, İlber: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı”, **O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, 1978 Özel Sayısı, ss.123-130.
- **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Öğreten, Ahmet: “Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S:31, Erzurum 2006, ss.135-160.
- Ökçün, A. Gündüz: “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, ss. 57-85.
- Önsoy, Rıfat: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Yücel, Özkaya: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Öztürk, Cemil: “İdadi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.21, ss.464-466.

- Özvar, Erol: **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2018.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- “Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği (1820-1913)”, **Toplum ve Bilim** 23, 1983, ss.75-99.
- **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Polanyi, Karl: **The Great Transformation The Political and Economic Origins of Our Time**, Boston, Beacon Press, 2001.
- Pullukçuoğlu
Yapucu, Olcay: “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ege Üniversitesi SBE, İzmir, 1996.

- Rice, A. Tony: “Odessa”, **The Oxford Encyclopedia of Maritime History**, Editör. John b. Hattendorf, Vol. 1, Oxford University Press, 2007.
- Rogan, L. Eugene ve Akpınar Alişan: **Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi**, Aram Yayıncılık, 2001.
- Rostow, W. W: **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri Komünist Olmayan Bir Manifesto**, Çev. Erol Güngör İstanbul, 1966.
- Sahillioğlu, Halil: “Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid’in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi”, **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C.2, S:3, 1974, ss.415-457.
- Sarı, Tanju: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul’daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2006.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.28, 2009, ss.53-69.
- Şahin, Ahsen: “Osmanlı Devleti’nde Başlık Olarak Fesin Kullanımı ve Feshâne-i Âmire (1829-1850)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2019.
- Şener, Sefer: “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.9, S:3, 2007, ss. 56-90.

- Smith, Adam: **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, C.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Tabakoğlu, Ahmet: **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.
- Tak, İsa: “Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2001.
- Taş, Ela: “Tekstil Hammaddelerinin Boyanmasının Tarihsel Gelişimi ve Boyarmaddeler”, **Turkish Studies Social Sciences**, Vol.14, Ankara, 2019, ss. 1095-1120.
- Taş, Hülya: “17. Yüzyılda Ankara”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2004.
- Terzi, Arzu: **Hazine-i Hassa Nezareti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Todorov, Nikolay: “19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan’da Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.27, S:1-2, 1967, ss.1-36.
- Tok, Alaaddin: “From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and Balkans (1750-1914)”, **Unpublished PhD diss**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.
- Toprak, Zafer: “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İletişim Yayınları, ss. 1345-1347.

- Toynbee, Arnold: **Lectures on the Industrial Revolution in England**, Basılmamış Ders Notları, 1984.
- Uygun, Süleyman: “Fransız Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası (Compagnie Francis de Navigation a Vapeur Cyprien Fabre) ve Levant Limanlarındaki Faaliyetleri (1868-1914)”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Vol.3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, ss. 412-448.
- Uzun, Ahmet: **İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail: Asakir-i Mansure’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Takriri ve II. Mahmud’un Hatt-ı Hümayunu”, **Belleten**, C.70, İstanbul, 1954, ss.223-230.
- Yerlitaş, Onur: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Beykoz Deri Kundura Fabrikası”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul, 2013.
- Yıldırım, Onur: “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, **Toplum ve Bilim**, S.83, İstanbul, 2000, ss.146-176.
- Yıldırımak, Webb Gülay: “18. Yüzyılda Tiftik İpliğinin Osmanlı-İngiliz Ticaretindeki Yeri”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006.
- Yılmaz, Faruk: **Osmanlı’nın Borç Batağı: Düyun-u Umumiyye**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.

Zengin, Ersoy: “Ergani Bakır Maden-i Hümâyunu (1900-1918)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S:22, Haziran 2018, ss. 933-959.

Wallerstein, Immanuel Hale, Decdeli ve Reşat, Kasaba: “The incorporation of The Ottoman Empire into The World Economy”, **The Ottoman Empire and The World Economy**, Der. Huri İslamoğlu-İnan, Newyork, Cambridge University Press, 1987.

Wallerstein, Immanuel: **Modern Dünya Sistemi-3 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840**, Çev. Latif Boyacı, C.3, İstanbul, Yarın yayınları, 2015.

----- **Modern Dünya Sistemi-II: Avrupa Dünya Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600-1750**, Çev. Latif Boyacı, C.2, İstanbul, Yarın Yayınları, 2015.

Wolff, L.R: **The Balkans In Our Time**, Newyork, W.W. Norton&Company Press, 1967.

Quataert, Donald: **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

----- **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

“Clothing Laws State and Society in the Ottoman Empire (1720-1829)”, **International Journal of Middle East Studies**, C.29, S:3, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

“Manufacturing”, **An Economic and Social History of The Ottoman Empire (1300-1914)**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, ss. 889-898.

Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920, New York: Berghahn Books, 2006.

EKLER

Ek 1: Feshâne-i Âmire'nin maliyet kalemlerini gösteren aylık muhasebe icmali

The manuscript page is a monthly accounting summary (muhasebe icmali) for the Feshâne-i Âmire. It is written in Ottoman Turkish with Arabic script. The page is organized into several columns, each containing text, numbers, and small circular diagrams. The text is organized into sections, likely representing different months or categories of expenditure. The right side of the page contains several small circular diagrams, possibly representing coins or seals. The left side contains more text and numbers. The overall layout is typical of Ottoman administrative documents.

Kaynak: BOA, HH.d., 14042.

Ek 2: Feshâne-i Âmire yıllık kârlarının hangi alanlara aktarıldığına dair.

Ek 3: Feshâne-i Âmile 1265/1849 senesi muhasebe kayıtlarının ibrası

مجلسه
 قلم
 محاسب

خداوند خدایم... (The main body of the handwritten text, which is a detailed financial record in Ottoman Turkish, covering various administrative and financial matters of the period.)

... (The text continues with numerous lines of handwritten script, detailing expenses, revenues, and administrative decisions.)

... (The text concludes with a summary or final remarks, followed by a date and signature area.)

... (The bottom section of the page contains additional handwritten notes, possibly corrections or supplementary information, along with some printed text and a date stamp.)

Ek 4: Mihaliç Çiftliği'ndeki Feshane ağnamının muhasebe defterinin kapağı

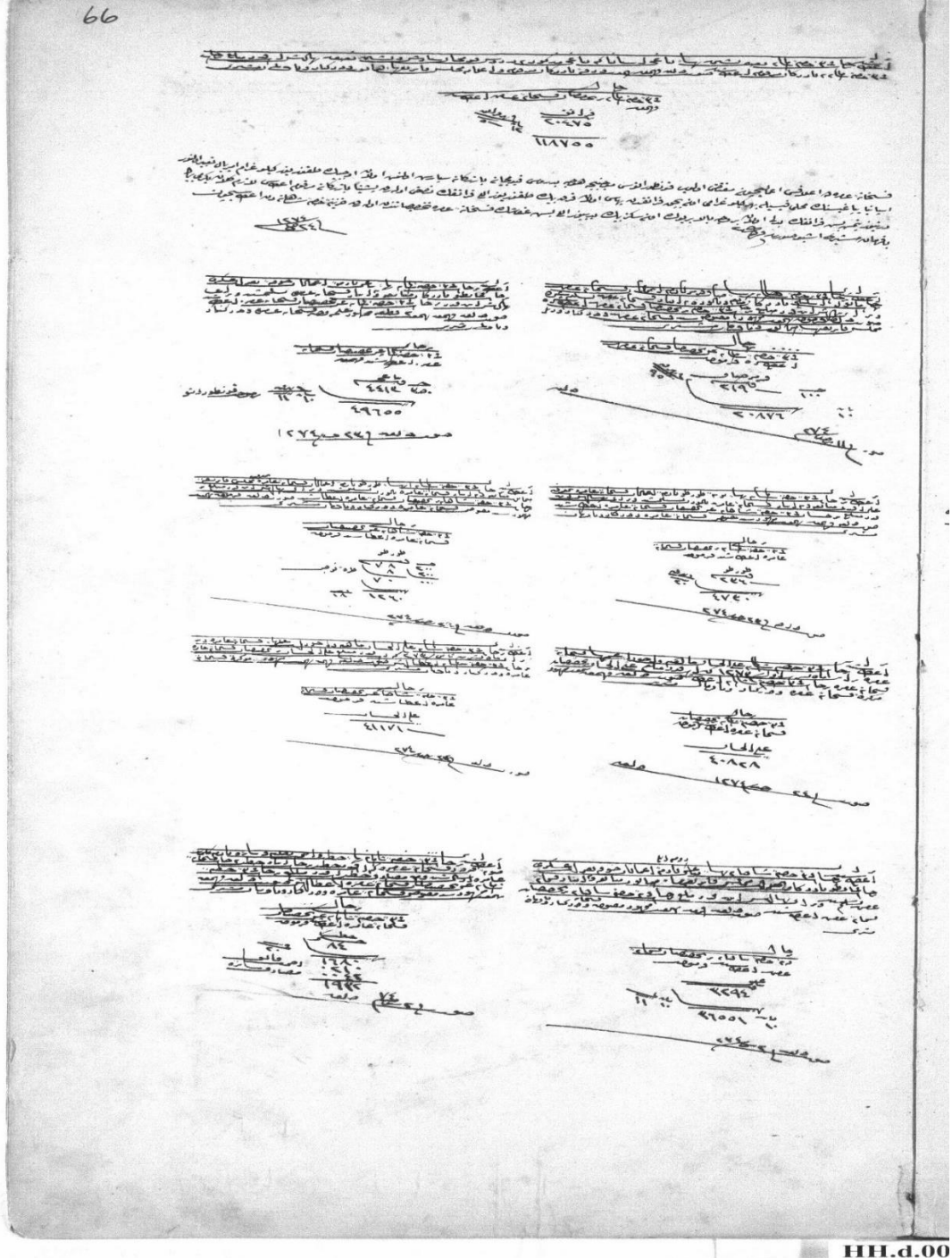
Kaynak: BOA, HH.d., 13624.

[illegible]

241

[illegible]

Ek 7: Feshane'ye tüccarlar tarafından getirilen malzemelerin kontrat suretlerini gösteren defterden bir örnek

Kaynak: BOA, HH.d., 41.

Ek 8: Feshane'nin Hayrabolu ve Filibe'de idare edilen ağnamının muhasebesini gösteren defterden bir varak.

Kaynak: BOA, HH.d., 41.

Ek 9: Feshane ve Çuka Fabrikası için İngiltere /Huddersfield'de bulunan Lodge & Sons Yün Şirketinden Alpaka cinsi yün talep dilekçesi

158

TELEGRAPHIC ADDRESS—
"LODGE, HUDDERSFIELD."

1862

1867

LONDON OFFICE
8, GOLDEN SQUARE, W.

EMPEREUR
NAPOLEON III

EXPOSITION UNIVERSELLE
PARIS 1889

Bath Mills, Lockwood,
Huddersfield

To Joseph Lodge & Sons,
To English Embury,
Lonsdale

5th Nov 1891

We are not dealers in the
sample. You have submitted. We should think
a little firm would be the best sale, source,
Saitane, Gr. Pragnon.

OSMANLIANŞIVI

HR. SFR. (3)

421 15 6

HR.SFR.3.00421.00015.006

Ek 10: Feshane için İngiltere/Huddersfield'de bulunan Kaye & Crowthen Şirketinden Alpaka cinsi yün talebi

158

OSMANLI ARŞİVİ
HR-582-(3)
GR1 15 7

TELEGRAMS—
"BROADFIELD," HUDDERSFIELD
LONDON OFFICE—
5, REGENT PLACE, REGENT STREET, W.
21, MADDOX ST.

BROADFIELD MILLS, LOCKWOOD,
Huddersfield, 6 Nov 1894

From Kaye & Crowther,

To His Excellency Rustem Pasha
Excellency, Please accept our thanks
for your polite enquiry re Alpaca
Wool, which shall be duly attended
to within a few days;— as our
Manager in this Department of
our business is away in Scotland

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA) 110 CED 2 00401 00015 007

Ek 11: Feshane'de imal edilen kumaş ve feslerin gereken seviyeye ulaşabilmesi için alınması gereken tedbirler

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Constantinople le $\frac{1}{13}$ août 1301

Sire

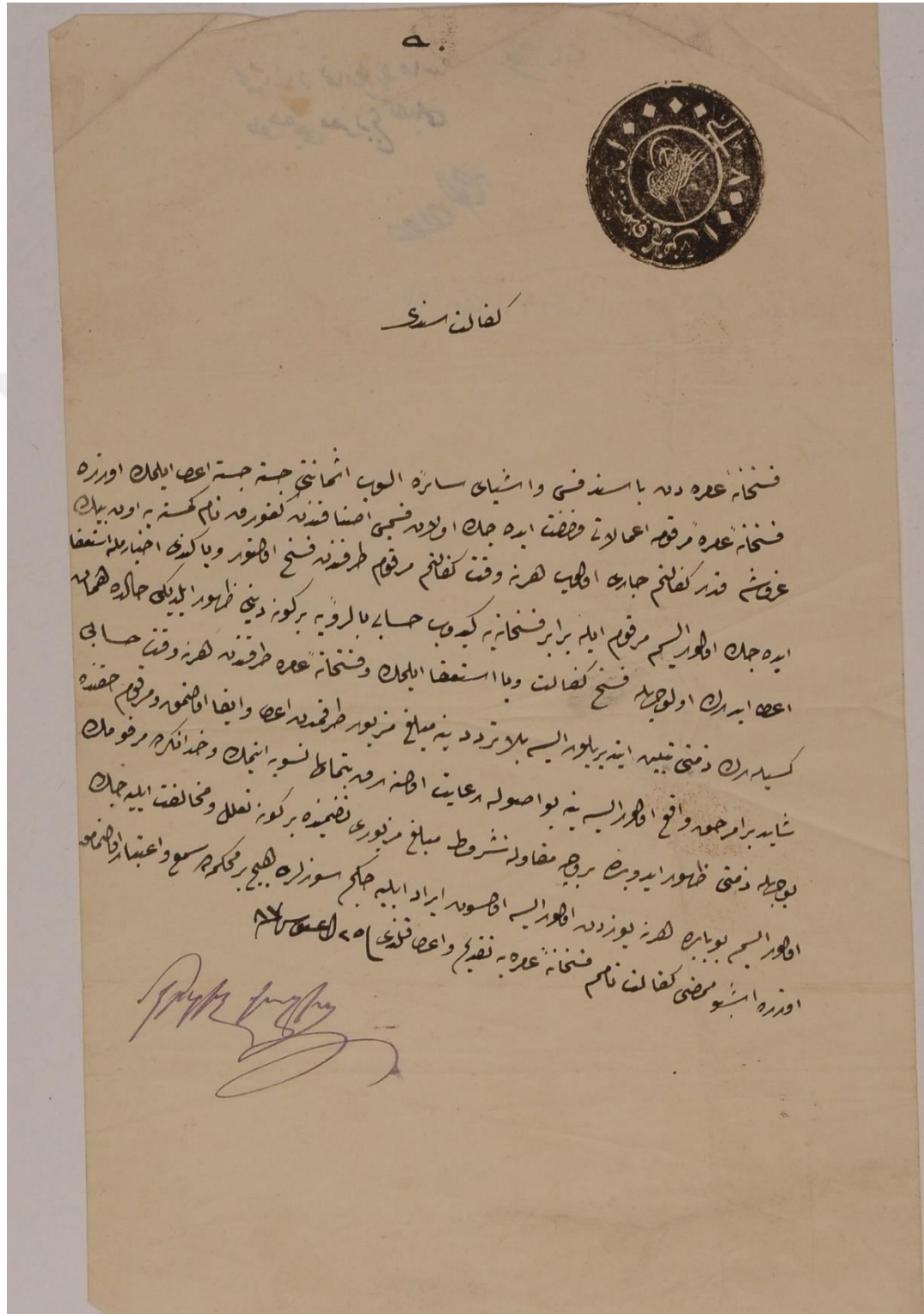
La fabrication des draps et des fez, dont l'armée a besoin, dans les fabriques de l'État, est, dans la situation actuelle de l'industrie indigène, le seul moyen pour rendre l'administration indépendante de la provenance étrangère. On ne pourrait cependant la recommander qu'à condition qu'elle est avantageuse aussi au point de vue financière et qu'au moins les dépenses de la fabrication propre n'équivalent pas aux inconvénients qui résulteraient de l'achat dans l'étranger au préjudice de l'économie nationale.

Le résultat financier de la fabrication des draps et des fez dans la fabrique de Feziani n'étant, dans l'année 1300, pas assez satisfaisant, une évaluation comparative faite a prouvé, que — à part la qualité améliorée des marchandises fabriquées — une diminution assez importante des prix de revenus a été déjà obtenue pour l'année 1301. Cette diminution s'élève à la somme de plus de trois quarts d'un million de piastres, somme dans la

quelle

V.PRK.TKM 8/50 4vrk
(1544 602)

Ek 12: Feshane ürünlerinin satışı için düzenlenen kefalet senedi

[illegible]

Philip Hughes

Ek 14: Diyarbakır, Halep ve Sivas idadi mektepleri öğrencileri için satın alınan çuka, püskül ve feslerin gönderilmesi vesair masrafların karşılanmasına dair

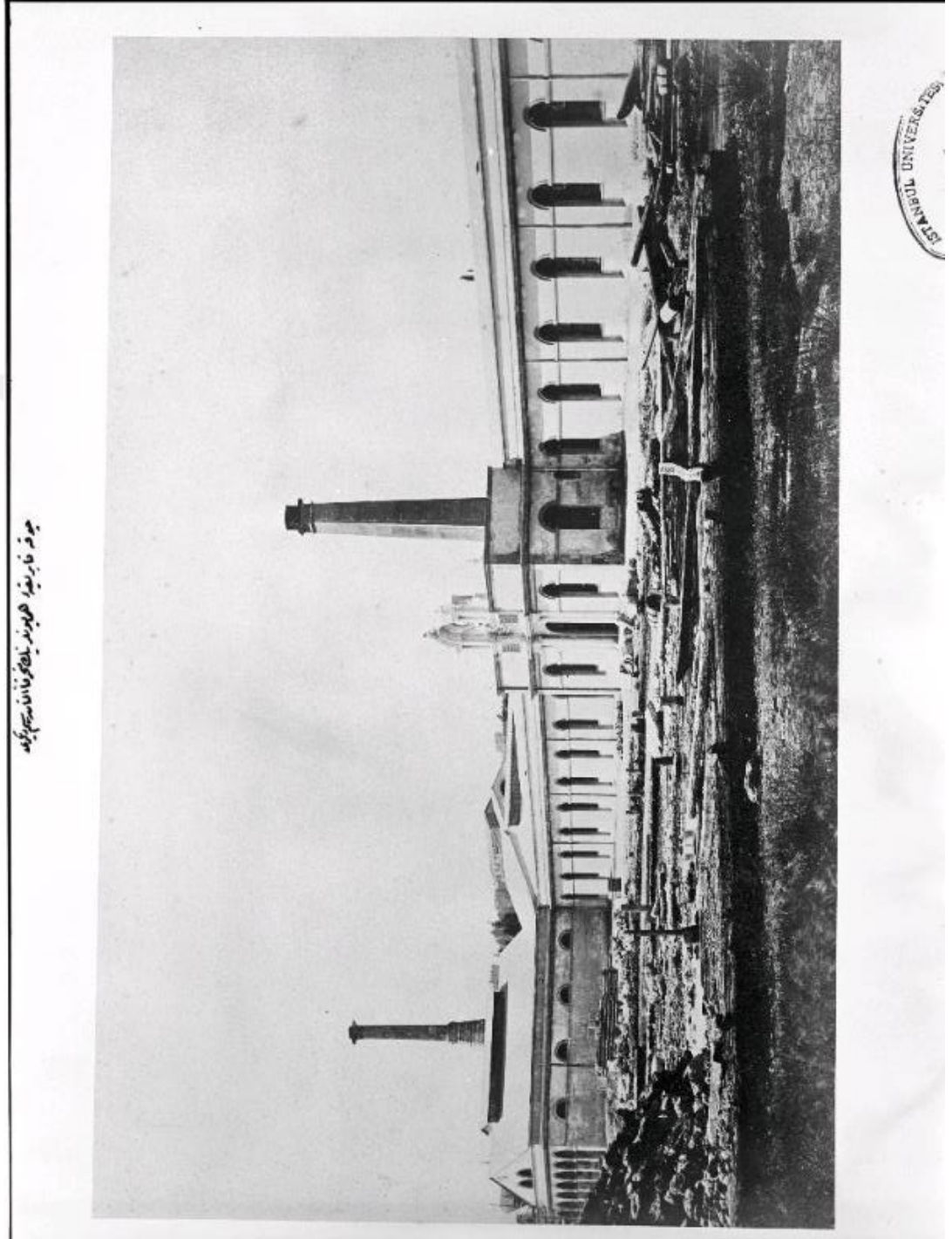
TC BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

№	İsim	İş	İşin İçeriği	İşin Tarihi	İşin Yeri	İşin Durumu	İşin Sonucu	İşin Masrafı	İşin Geliri	İşin Karşılığı	İşin Notu
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
5	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
6	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
8	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
9	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
10	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
11	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
12	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
13	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
14	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
15	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
16	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
17	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
18	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
19	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
20	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
21	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
22	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
23	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
24	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
25	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
26	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
27	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
28	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
29	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
30	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
31	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
32	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
33	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
34	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
35	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
36	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
37	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
38	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
39	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
40	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
41	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
42	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
43	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
44	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
45	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
46	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
47	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
48	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
49	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
50	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
51	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
52	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
53	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
54	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
55	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
56	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
57	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
58	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
59	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
60	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
61	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
62	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
63	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
64	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
65	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
66	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
67	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
68	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
69	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
70	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
71	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
72	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
73	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
74	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
75	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
76	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
77	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
78	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
79	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
80	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
81	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
82	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
83	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
84	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
85	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
86	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
87	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
88	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
89	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
90	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
91	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
92	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
93	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
94	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
95	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
96	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
97	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
98	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
99	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
100	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

MF.MKT.00317.00036.002

Kaynak: BOA, MF. MKT., 317/36.

Ek 16: Feshâne-i Âmire Yan Sanayisi Çuka Fabrikası

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Dijital Kütüphane (II. Abdülhamit Han Arşivi).

ÖZGEÇMİŞ

Kübra Dinçer, Lisans eğitimini (İktisat bölümü) 2011 yılında bitirmiştir. 2013 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitime başlamıştır. Yüksek Lisansını “19. Yüzyıl Osmanlı Esnaf Birliklerini ve Mensubu İşyerlerini Şirketlere ve Cemiyetlere Dönüştürme Denemesi ve Sonuçları” başlıklı tezi ile 2016 yılında tamamlamıştır. 2017 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı'nda doktora başlamış ve doktora eğitimini “Osmanlı'da Fabrikaya Dayalı Sanayileşme Politikalarının Feshane-i Amire Üzerinden İncelenmesi” başlıklı tezi ile 2023 yılında tamamlamıştır.